

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા મધ્યમે દર્શા.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

ચતુર્થ ભાગ.

લેખક

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૬૮૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ગંગાના જડિયુક્ત

વિષય ડૉ : ૬૬

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા. મણકો ૮ મો.

જંગલની જડીબુદી.

ભાગ ચોથો,

લેખક તથા પ્રકાશક—

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

(પશુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પ્લેગ અથવા મરડી, પ્રાચીન
મહાત્માઓની અસૌકિક વિદ્યાઓ વિગેરેના કર્તા.)

વડાગામ-વાયા-તસોદ-ઓ. પી. રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હક લેખકે પોતાના સ્વાધિન રાખ્યા છે,

પ્રથમાવૃત્તિ]

પ્રત ૫૦૦.

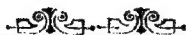
[ઈ. સ. ૧૯૧૯]

કિંમત.

} કાચા પુસ્તાના રૂ. ૦-૮-૦ } પોસ્ટજ બુદ્.

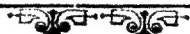
} પાકા પુસ્તાના રૂ. ૦-૧૨-૦ }

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ સંગ્રહ
૭૯૨૨

અમદાવાદ.

શાહાપુર નવી પોળમાં શ્રી ' પ્રજ્ઞહિતાર્થ મુદ્રાલય ' પ્રેસમાં
પટેલ હાશીલાદાદા હલપતરામે છાપ્યા.

ભૂમિકા.

જમાનો ફેશનનો છે, ખાવામાં, પીવામાં, પહેરવામાં, ઓઢવામાં, બોલવામાં, ચાલવામાં, જીઠવામાં, બેસવામાં જેમ ફેશનની શીસીયારી વધી પડી છે, તેવીજ રીતે ઔષધોના વ્યવહારમાં પણ તેનો રંગ લાગ્યા સિવાય રહ્યો નથી. આજે કોઈ દરદીને તેના દરદ ઉપર રામબાણુ ફાયદો કરે એવી હોવા છતાં પણ જે દેશી વનસ્પતિ બતાવવામાં આવે છે, તો તરતજ તે મુખ મરડીને ગિત્તર આપે છે કે:-હાય ! હાય ! હરડેજ ! બસ, બસ, આવચીજ ! શિવ, શિવ, સાટોડીજ ! અરેરે ! આંબળાંજ ! પરંતુ જે તેને હલાહલ ઝેરથી ભરેલી કિન્તુ ફેશનેબલ રીતે પેક કરવામાં આવેલી એકાદ ફેશનેબલ બાટલી બનરમાંથી લાવી આપે તો અગાધ પ્રેમથી અમૃતની માફક તેમાં ભરેલા ઝેરનું પાન કરેછે. પછી તેના સેવનથી રોગ જાય કે ન જાય, મરાય કે માંદા પડાય તોપણ કશી હરકત નહિ; કારણ કે લોકોને તો ફેશન જોઈએ છે. બસ ! ફેશન ! અને ફેશન ! જ્યાં જુઓ ત્યાં ફેશનનીજ વાતો ! ફેશનનોજ મોહ છે, તો પછી પરીણામનો કોણ વિચાર કરે છે.

ફેશનની શીસીઆરીમાં ફેશને હજારો જનો ચાહના નામે પોતાના જાતિ બંધુઓનું રક્તપાન કરે છે, ફેશનની શીસીઆરીમાં ફેશને સેંકડો સંત, સાધુઓ પણ સ્વદેશી મેલી ખાંડના બદલે સ્ટાર્ટિક જેવી બિજળી વિદેશી ખાંડના નામે ગૌ માતાનું રક્તપાન કરતાં પણ ન ડરે છે. ફેશનમાં ફેસાધને સેંકડો સભ્ય મનાતા જનો શરીર સ્વચ્છ કરવાના બદલે મનહર નામવાળા પરંતુ ગીધ, ગધેડાં કે કાગડા અને કુતરાંની ચરખીમાંથી બનેલા સાપુઓનો સ્નાન વખતે ઉપયોગ કરીને

દેહને અપવિત્ર કરે છે. ફેશનમાં ફેસાઈને લાખો લોકો સુગંધિત હેઅર
આઇલના નામે ગંધ વિનાના આસલેટથી ભરેલી બાટલીઓ માથામાં
રેડી વાળનું નખોદ વાળે છે. ફેશનના નામે અંધ થઈને કરોડો જનો
ગળો, હરડે, અને આમળાં જેવી નિર્ભય, પવિત્ર તેમજ અજરામર
બનાવનારી આયુર્વેદિક ઔષધિઓનો પરીત્યાગ કરીને હાડકાં, માછલાં,
કુકડીના ઇંડાં કે ગાયનાં વાછરડાંમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલી મનહર
નામોવાળી વિવિધ વિદેશી ઔષધિઓનું પ્રીતિપૂર્વક પાન કરી તન
અને મનને બ્રષ્ટ કરે છે, એવા વિચિત્ર જમાનામાં માત્ર થોડાજ
સમયમાં દેશી ઔષધિઓ સમંધિના આ પુસ્તકના ચાર ભાગો પ્રકટ
થાય, અને વળી તેઓ પૈકી કેટલાએક ભાગોની પુનરાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ
કરવાનો પણ પ્રસંગ આવે; એ કંઈ એણું આનંદદાયક નથી, પરંતુ
ઉત્તમ ગ્રંથો પાતાની મેળેજ રસ્તો કરે છે ” એ કથનાનુસાર
સર્વ સાધારણ મનુષ્યોને પણ સદૈવ ઉપયોગી થઈ પડે એવું આ
પુસ્તક જન સમાજ તરફથી આવા સત્કારને પામે એમાં કંઈપણ
આશ્ચર્ય નથી.

પ્રથમ પ્રગટ થયેલા દરેક ભાગોની માફક આ ભાગ લખવામાં
પણ પુરતી કાળજી અને ખંત રાખવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી આ
પ્રયાસ પણ જનસમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઈ પડશેજ એવી આશા
રાખવામાં આવે છે.

આપનો કૃપાકાંક્ષી.

વસંતપંચમી. સં. ૧૯૭૫

વડાગામ-મહીકાંઠા.

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રદર, રક્ત પ્રદર, કષ્ઠાર્તવ, રતવા, ગરમી વિગેરે આ	
રોગોનાં અકસીર ઔષધો. ૧ થી ૭, ૮, ૧૪, ૧૭, ૩૫, ૧૧૭, ૧૧૮	
એક અન્નયમ પચાસાની બનાવટ.	૮
સંધિવાનો સરળ ઉપાય	૯
રક્તસ્રાવ બંધ કરવાનો અમેધ ઉપાય	૧૦-૧૧
પારાની ગોળી બાંધવાની તેમજ ભસ્મ કરવાની રીતો.	૧૩-૪૦
ઝાડા અને મરડાના ઉત્તમ ઉપાયો.	૬-૪૧
જલોદરનો અકસીર ઉપાય	૧૬
બહુ વિધ રોગનાશક આસવો.	૨૨-૨૬
મળશોષક ગુટિકા.	૨૬
અગ્નિ સંદોષન ગુટિકા	૨૬
બનાવટી સોનું, રૂપું બનાવવાના પ્રાચીન પ્રયોગો.	૨૭
વિવિધ જાતના કૃમિ, કોહ, વણ, નાડી વણ અને	
બગંદરનાં ઔષધો. ૧૯-૬૧-૭૦ થી ૭૯	
નપુંસકતા, ધાતુસ્રાવ, હાથ રસની નબળાઈ વિગે.	
રેનાં જાતમ ઔષધો. ૩૦ થી ૩૪-૪૯-૫૬	
માટી ખાવાથી થયેલી વિકૃતિ તાણુ, આંચકી વિગેરે	
બાળરોગો	૩૫
જવર અને તેની પાંડુ, કમળો વિગેરે વિકૃતિ... ..	૩૬-૩૮

સર્પ વિષહર ઔષધો.	૪૦-૬૨-૬૫
દરેક દરદોના માટે અદ્વીતિય શમન ઔષધી....	૪૧ થી ૪૮
અપરમારનાં અકસીર ઔષધો	૫૦-૬૫-૧૨૮
રક્ત શોષક ચૂર્ણ અને કવાથ	૫૫
મેમેરીઆનું મહોષધ.	૫૮
મૂત, પ્રેત વિનાશક અંજન	૬૫
વાયુ વિનાશક ઔષધો	૬૫-૮૬
એક અદ્વીતિય દીવ્યોષધી	૬૬
જાન્માદ, અપરમાર અને અલ્પ બુદ્ધિનો અકસીર ઉપાય	૮૧ થી ૮૪				
પ્રમેહનું અવ્યર્થ મહોષધ	૮૨
કેલેરાનો અકસીર ઉપાય	૮૪
મૂઢમાર અને બહુ મોટા પછાડનાં અનુભવિક ઔષધો.	૯૭, ૧૨૦				
તાવ, ખાંસી, દમ, લીવર, પ્લીહા વિગેરે ઉપર અવલેહ.	૧૦૪, ૧૧૯, ૧૨૦				
અમ્મિમાંઘ, અમ્લપીત અને જન્મા પછી આવતા શળ ઉપર.	૧૦૬, ૧૦૮				
આયુર્વેદિક હેઅર ઑઇલ	૧૦૮
દીર્ઘાયુષ્ય જનક રસાયન	૧૧૦
વીંછીના ઝેરનો જાદુ ઉપાય	૧૧૦
આંખનાં દરદો માટે દીવ્યોષધી...	૧૧૪
બળીઆના ઉપદ્રવથી બચવાનો મુલાજ	૧૧૫
પ્રાણતત્ત્વને નિયમમાં લાવનારી અપૂર્વ ઔષધિ	૧૧૬
આયુર્વેદિક ગુલાબી ચાહા	૧૨૦
વાંઝીઆપણું નાશ કરનારી દીવ્યોષધિ	૧૨૨
વિવિધ વિષમજ્વર વિનાશક ઔષધિ	૧૨૪

આયુર્વેદિક ધા તેવ	૧૨૭
અર્શનો અકસીર ઉપાય	૧૨૯
પ્લેમનો અનુભવિક ઉપાય	૧૨૯
સર્વોપધાત સમનીય ગિત્કૃષ્ટ પ્રયોગ	૧૩૧ થી	૧૩૭	
અશીલુનું વ્યસન છોડાવનારી ઔષધિ...	૧૩૮ થી	૧૪૦	
બાળકોનાં અનેક દરદો ઉપર અસર કરનાર આજ્યમ ધ્વજ.	૧૪૩
આધાશીશીનો અનુભવિક ઉપાય	૧૪૫
આર્ય વૈદ્યકનું સર્વોત્તમ ઔષધ	૧૪૬-૧૬૦

ગ્રાહકોને વિનતિ.

આ ગ્રંથમાળાનું બીજું વર્ષ નિયમ પ્રમાણે પૂરું આપી પૂર્ણ થયું છે, અને હવે ત્રીજું વર્ષ એપ્રિલથી શરૂ થશે; પરંતુ કમળો, શામ્લી, હામાશ્લી, બાઇન્ડિંગ વિગેરે ગ્રંથસુદ્રષ્ટને સગતાં સાધનોની મેંધવારી આજકાલ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે તેને કોઇપણ રીતે પહોંચી શકાય તેમ નથી, અને તેથી જ્યાં સુધી એ સાધનોના આવમાં થોડા ઘટાડો થાય નહિ ત્યાં સુધીના માટે આ ગ્રંથમાળા પ્રગટ થતી બંધ કરવામાં આવે છે, માટે આવતા વર્ષનું સવાનજમ મોકલના કોષ્ટકો તસ્દી લેવી નહિ.

“ચિકિત્સાતત્ત્વ મુદ્ધાસિંધુ” તથા પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ લાગ બીજો” એ બે પુસ્તકો લખાઇ તૈયાર થયેલાં છે, પરંતુ ઉપરોક્ત મુશ્કેલીના લીધે તેઓને છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર પણ હાલમાં માંડી વાળવામાં આવ્યો છે, અને તેથી પ્રથમ જણાવેલી મુદ્દતે તેઓ પ્રગટ થઈ શકશે નહિ.

હાલમાં તો ગ્રંથમાળા તેમજ ઉપરોક્ત બે પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું કાર્ય એ રીતે મુલતવી રાખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ હજારે આથી જ્યારે છાપખાનાને સગતાં સાધનોની સેંધવારી થશે, ત્યારે તરતજ તેઓને પ્રગટ કરવાનું કાર્ય પાછું આરંભ કરી આપને ખબર આપવામાં આવશે, માટે જ્યાં સુધી ખબર મળે નહિ ત્યાં સુધી ધૈર્ય ધરવા કૃપા કરવી.

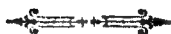
આપનો—

મેનેજર—ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા.

॥ ॐ श्री ॥

જંગલની જડીબુદ્ધી.

ચતુર્થ ભાગ.

ત્રિભુવન જનરોગ ગ્રામ સંગ્રામ જેતાડ.
મૃત મૃત ધૃત કુમ્ભો દૂર્ણ હસ્તા યુધશ્રીઃ ।
અમર મથિત દુગ્ધામ્બોધિલઙ્ગાદયોઽસૌ
દલયતુ દુરિતૌનાનાથ વૈશાધિપો વઃ ॥

અમૃતથી ભરેલા કળશરૂપી આયુધને કરમાં ધારણ કરીને
તેના વડે સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણે ભુવનમાં નિવાસ કરી
રહેલાં મનુષ્યોના રોગ સમુદ્ધનો જેણે પરાજય કર્યો છે અને દેવોએ
ક્ષીર સમુદ્રનું મથન કરતાં જેનો ઊદય થયો છે, એવા આઘ વૈદ્ય
શ્રી ધન્યવંતરી ભગવાન અમારાં સર્વે અશુભોનો નાશ કરો.

અશોક.

સ. અશોક, અંગના પ્રિય, હિં. અશોક, અશોગિ. બં.
અસ્પાલ. મ. અશોક, ગુ. અશોક આસોપાલવ. લા. Jonesia
Asoka. (saraca Indica), Guatterera Longifolia.

વિવરણ—આસોપાલવના વૃક્ષની એ જાત થાય છે, એક જાતનાં
પાંદડાં રામફળીના જેવાં અને ફુલો નારંગી રંગનાં થાય છે, જે વસંત
રતુમાં ખીલે છે, આ જાતને “ જોનશીઆ અશોક ” ને નામે વન-
સ્પતિ શાસ્ત્રવેત્તાઓ ઓળખેછે, અને તેજ ખરો અશોક છે એમ
માને છે. ખીલુ જાતનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં આંખાને મળતાં થાય છે,
એનાં ફુલ સફેદ રંગનાં થતાં હોઠ કંઈક સાધારણ પીળા રંગનાં
થાય છે. અને તેને ચોમાસાના આરંભમાં ફળ આવે છે, કાચાં
ફળોનો રંગ લીલો હોય છે પરંતુ પાકે છે ત્યારે કાળાશ પડતો લાલ
થઈ જાય છે, આ જાતનાં વૃક્ષો એ ખરો અશોક નથી, એમ હાલના
વિદ્વાનો માને છે, તોપણ ઔષધના કામમાં આ બન્ને જાતો આજ-
કાલ વપરાય છે.

ગુણ દોષ તથા ઉપયોગ—વૈદક નિષ્કંટકારોએ અશોકને ઠંડો,
મધુર, કડવો, મળને રોકનાર, વર્ણને ઉજ્જો કરનાર, તુરો તથા
અપચી નામની ગાંઠ, તરસ, બળત્રા, કૃમિ, સોજા, વિષ અને રક્ત
દોષને નાશ કરનારો માન્યો છે, તોપણ તેનો ખાસ ઉપયોગ સ્ત્રીઓનાં
દરદો ઉપર થાય છે. શોઢલ જણાવે છે કે:-

अशोकस्य त्वचारक्त प्रदरस्य विनाशिनी ॥

આસોપાવનની છાત્ર રક્ત પ્રદરનો નાશ કરવાસગી છે, પરંતુ અનુભવ ઉપરથી માલમ પડ્યું છે કે તે સફેદ, લાલ, લીલાં, કાળાં વિગેરે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રદરોને દુર કરે છે. આ કાર્યના માટે તેનો “અશોકારીષ્ટ” “અશોક ધૂત” વિગેરે વિવિધ શાસ્ત્રોક્ત બનાવટો વપરાય છે, અને એ ઉપરાંત વિદ્વાન વૈદ્યોએ શોધી કાઢેલી પણ અનેક બનાવટો છે, જે દરેકનો અનુભવ લેતાં નીચેની બનાવટો અતિ ઉત્તમ ગુણવાળી જણાય છે.

અશોક ધૂત-આસોપાવનની અંતરછાત્ર બસો તોલા લેઈ તેને ખાંડી ખોખરી કરી સોળશેર પાણી સાથે ઉકાળતાં ચારશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગાળી લેવું, જીરું બશેર લેઈ તેટલાજ પાણી સાથે ઉકાળતાં ચાર શેર પાણી રહે ત્યારે ઊતારી ગાળી લેવું, ચોખાનું ઘોવરામણ ચાર શેર લેવું, બકરીનું દુધ ચાર શેર લેવું, જળમાંગસનો રસ પણ એટલોજ લેવો, અને ગાયનું ધી પણ ચાર શેર લેઈ એ બધાંને લોઢાની કાઠમાં નાંખવાં, તેમજ વિદારી કંક આઠ તોલા, શતવરી ચાર તોલા, આસંધ આઠ તોલા, કોડી આઠ તોલા, જેડીમધ આઠ તોલા, શલસાં આઠ તોલા, અંજીર આઠ તોલા, રસવંતી એટલે દારૂદગદરના ઉકાળાના જળમાં બકરીનું દુધ મેળવી તૈયાર કરેલો માવો ચાર તોલા, આસોપાવનનાં મૂળની અંતરછાત્ર ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ચાર તોલા અને તાંદળખાં મૂળ ચાર તોલા એ બધાંને પાણી સાથે વાટીને ચટણી જેવાં કરીને તેમાં ઉમેરીને પછી ધીના અગ્નિથી ઉકાળતાં જ્યારે પાણીનો ભાગ બગી જઈને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઊતારીને ગળી લેવું અને તેમાંથી દરરોજ સવાર,

સાંઝ દરેક વખત દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને ના થી એક રૂઠા
બાર જેટલું લેઈ સહેજસાજ ગરમ કરેલા દુધમાં નાંખીને પાવું, રક્ત
પ્રદર એટલે કોઈ ના ઉપર તો આનો ઉપયોગ રામબાણ ગુણુકારી
નીચડેછેજ, પરંતુ રોગ પ્રદર એટલે ઘોળો ધાતુ જવા ઉપર પણ તે
ઉપકારી છે. વળી જેમાં માંસ ઘોરામાં આળ્યું હોય તેવા જળના
રંગવાળો તેમજ લીલો, પીળો કે કાળો આવ હમેશાં વચ્ચાં કરતો
હોય તેવા પ્રદરોનાં પણ અત્યંત ફાયદો કરે છે, થોડોજ સમય થયાં
થયેલું પ્રદરનું નવિન દરદતો “ પ્રદરાન્તક, ” પ્રદરાચ્છેદ ” વિગેરે
ઔષધોથી પણ મટે છે પરંતુ જીર્ણ દરદોમાં જ્યારે બીજું એક પણ
ઔષધ માફક આવતું નથી, ત્યારે આ ઔષધ અવશ્ય ગુણુકારી નીચડે
છે. અને એ રીતે સ્ત્રીઓના સખંધમાં અશોક વૃક્ષ અત્યંત હિતકારક
હોવાથીજ તેને “ અંગના પ્રિય ” અને સધળા શોકો, સધળાં દુઃખો-
ને હરનાર હોવાથીજ “ અશોક ” એવાં જિતમ નામો પ્રાપ્ત થયેલાં છે.

જો કે આ સ્ત્રીઓના રોગોનું ઔષધ છે, પરંતુ પુરુષે ના જીર્ણ
પ્રમેહ ઉપર પણ ઇચ્છિત ફળને આપે છે.

અશોકાવલેહ-આસોપાત્રવની છાત્ર બશેર એટલે એંશી તોલા,
મોચરસ એટલે સેંમળાનો ગુંદર ચાળીશ તોલા, ધાવડીનાં ફુલ આ-
ળીશ તોલા, તથા શેકેલા ચોખ્ખા ચાળીશ તોલા લેઈ સોળશેર પાણી
સાથે બકાળતાં ચારશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ
જીરું, રૂમી મસ્તકી, આમળાં અને રતાંજળી એ દરેકનું ચૂર્ણ ના, ના
તોલો અને સાકર અર્ધશેર મેળવી મંદાસિંધી પકવતાં જ્યારે સીરા
જેવું થઈ થાય ત્યારે તેમાં ચાર વાલ કપ્પરનું ચૂર્ણ બમેરી કાયની

ખરણીમાં રાખી મુકવું, અને તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ ના થી
ના તોડા જેટલું ખાઈ ઉપર બકરીનું દુધ પીવું જેથી દરેક જાતનાં
પ્રદરોની શાન્તિ થાય છે તેમજ ગર્ભાશય શુદ્ધ થાય છે.

અશોકાદિકવાથ—આસોપાવરની છાંય, અનાંત મૂળ, લોધર,
દારહળદર, ધરોનાં મૂળ, હરડેદળ, ઘોળી અથોડીનાં મૂળ, અને ડાબનાં
મૂળ એ બધી ચીજો સરખા બાજે ક્ષેષ્ટ ખાંડી ખોખરો કરી તેમાંથી
સવાર, સાંજ દરેક વખતે જે તોડા જેટલું લે/ ચોતક તોડા પાણી
સાથે બિઝાળનાં જ્યારે ચાર તોડા પાણી ખાંડી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી
લેષ પીવું. ઘોળા પ્રદરને માટે આ મદોષધ મનાય છે.

અથોડીનાં મૂળને ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં ગાયના દુધ સાથે
સારી પેડે ઉકાળીને પછી પાણીથી ઘોળને વાપરવાં.

જેમ આ ઔષધ એટલે અશોક વૃક્ષ રક્ત પ્રદરના માટે રાખ-
આણુ ઔષધ મનાય છે, તેવીજ રીતે રક્તાર્થ એટલે લોહી પડતા
અર્થના માટે પણ કિતબ ગુચકારક મનાય છે, એક અંગાળી મહા-
ત્માનું તે એટલે સુધી કહેવું છે કે:—

**અશોક મૂઝેર છાઝ સોનાર માદૂલીર મિર પૂરિયા કો-
પરે ધારણ કરિછે અર્જુનિગ નિવારેત હય.**

અશોકના મૂળની છાંય સોનાના માદળીઆમાં બરીને પછી તે
માદળીયું કમરે ખાંધી રાખવાથી અર્થનું દરદ નાશુદ થાય છે.

ડોક્ટર વૉટ, ડોક્ટર ડીમક, ડોક્ટર એન્સલી રિગેરે વિદેશી
વિદ્વાનો આ ઔષધિ સમંધિ અભિપ્રાય આપતાં જણાવે છે કે:—

The bark is strongly astringent, as it contains tannin. It is much, used by native physicians in uterine affections, especially in menorrhagia. A decoction of the bark in milk is generally prescribed, The dose is 1 ounce three times a day commenced from the fourth day of the monthly period and continued daily till the bleeding ceases. Fresh decoction must be made every day, A decoction of the bark in water with dilute sulphuric acid is also used. The bark is useful in internal haemorrhoids also. Flowers pounded and mixed with water are useful in haemorrhagic dysentery.

આસોપાલવની છાલ સખ્ત ગ્રાહી છે, કેમકે તેમાં ટેનીન એસિડ સમાયેલો છે, ગર્ભાશયનાં દરદોમાં અને તેમાં પશુ રક્ત પ્રદરના માટે દેશી વૈદ્યો તરફથી તે આતશય વપરાય છે. એની છાલનો દુધ સાથે બિઝળો કરીને આપવો એ ઉપયોગ કરવાની સર્વ સાધારણ રીત છે. (આઠ તોલા છાલ, આઠ તોલા દુધ અને ૬૪ તોલા પાણીને સાથે ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જઈ દુધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે બિટારી ગળી લેવું વપરાય છે.) દરેક વખત હવા પીવાનું માથે એક અધોળનું છે, અને શુભ્રાવના ચોથા દિવસથી શરૂ કરીને દરદ નાખુદ થતા સુધી અપાય છે. દરરોજ તાબો બિઝળો કરવો જોઈએ.

વળી દુધના બદલે છાલનો પાણી સાથે ઉકાળો કરીને તેમાં ડીલ્યુટ સલ્ફ્યુરીક એસિડ યોગ્ય માપમાં મેળવીને પણ આપવામાં આવે છે. વળી છાલનો ઉકાળો લોહી પડતા અંદરના અર્શમાં ઉપયોગી છે. અને ફૂલને વાટી પાણી સાથે પીવાથી રક્તાતિસાર થમે છે.

અરડુસો.

સં. અરલુ, સ્યોનાક, હુંદુંક, હિં. મહારખ, અર્યા, મહા-
નિંખ, મ. મહાનિંખ, અહુલસા, મારખ, બં. મહારખ સોના. લા.
Ailantus exelsa

વિવરણ—અરડુસાનાં ઝાડો લીંબડા જેટલાં ઝાડોનાં થાય છે. એનું થડ અને ડાળીઓ ઘણું કરીને સીધી હોય છે અને તેઓની છાલનો રંગ ઘોળી રાખ જેવો હોય છે. પાંદડાં ચારથી આઠ ઇંચ લાંબાં અને એથી ત્રણ ઇંચ પહોળાં હોઈ લીંબડાનાં પાંદડાંની માફક ઘાંટાવાળાં હોય છે. એનાં ફુલો પણ લીંબડાની માફક પીળાશ જેવા સીલા રંગનાં હોઈ તે શિયાળામાં આવે છે અને પછી પીત પાવડાની માફક લંબાઈ વાળી શીંગો એવી તે ઊનાળાની આખરે પાકી જાય છે. આ ઝાડ ગુજરાત તેમજ કાઠિયાવાડમાં સર્વે સ્થળે થતું હોવાથી દરેક જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ છે. અને કોઈ કોઈ સ્થળે મરમડય કે મીઠાં નગરીના નામે પણ ઓળખાય છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—નિશંકારોએ તો અરડુસાને તુરે, કાપે, તીખો, જઠરાગ્નિને દીપન કરનારો, મળ રોક્તનાર, શીતળ,

વીર્યવર્ધક, બળદાયક, તથા વાયુ, પીત્ત, સન્નિપાત, તાવ, કફ, ત્રિદોષ, અરુચિ, આમવાત, કૃમિ, બિલટી, ખાંસો, અતિસાર, તૃષ્ણા અને કો-
હનો નાશ કરનારો માન્યો છે. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સમૃદ્ધિ શોષ
બોળ કરનારાઓને તેના જે અમૂલ્ય ગુણો અતુલ્યમાં આવ્યા છે
તે નીચે મુજબ છે.

પ્રસવ પછીની નમળાઈ—કેટલીએક સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા
પછી ચાર, છ દિવસ સુધી જે અસહ્ય પીડનું દરદ શરૂ રહે છે તે-
ઓને એની છાતનું ચૂર્ણ પંદર ધર્તે બાર લેઈ તેટલીજ સુંઠ અને
બોળ સાથે મેળવી ત્રણ ગોળીઓ વાળી સાર, બપોર અને સાંજ એ
દરેક વખત એક, એક ગોળી આપવાથી અત્યયમ રીતે પીડનું દરદ
નાશુદ થાય છે. વળી આ ગોળીઓ દૈનિક, પંદર દિવસ ચાલુ રાખ-
વાથી પ્રસવથી આવેલી નમળાઈ દુર થાય છે જેથી સુવારોગ થવાનો
બય રહેતો નથી.

એક અત્યયમ પચાણની બનાવટ—એની છાત તેમજ
લાકડામાં ઇંગ્રેજ દવા “કવાશીઆ” ની માફક વિષમ જવરહર
ગુણુ રહેલો છે. અને તેથી તાવ ઉપર એની છાતની ભૂટી દર ટાઇમે
પાંચ ધર્તેબાર આપવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એના લાક-
ડામાંથી ન્હાનો પચાણ બનાવી તે પચાણમાં રાત્રે પાણી ભરી રાખી
સવારના પીવાથી રોગીઓ, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ ત્રિજેરે તાવો આ-
વતા અટકી જાય છે. આ કાર્યને માટે ત્રિદેશથી કવાશીઆના કપો
એટલે પચાણો આવે છે અને તે મોઢી કિમતે વેચાય છે, તેના
કરતાં આ મરત મળતા દેશી કવાશીઆમાંથી પચાણ બનાવી મેલે

રીઆની રૂતુમાં જે દરરોજ તેમાં ભરેલું પાણી પીવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો મેથેરીઆની અસરમાંથી બચી જવાય છે. અને જે રીતે કચાશીઆના કપો ખરીદવામાં થતી અર્થહાનિ તેમજ કિન્નાઈનના સેવનથી થતી તુકસાનીમાંથી પણ રક્ષણ થાય છે.

સંધિવાનો સરળ ઉપાય—આ ઓષધિમાં વળી સોડા મેલિ-સાયલીક નામે વિદેશી ઓષધની માફક સ્નાયુઓને વિકાસવાનો ગુણ શમાએલો છે. અને તેથી એની હાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં ત્રણ વખત નિયમિત રીતે લેવામાં આવે અને પાંદડાંને વરાળીઆં કરી દુઃખતા સાંધાઓ ઉપર બાંધવામાં આવે તો અત્યંત શાયદો થાય છે, એની હાલ વધારે વજનમાં લેવાય તો ઊલટી થાય છે. માટે દરેક વખતે પાંચ થઈબાર લેવી જોઈએ.

અતિસારનો અજમ ઉપાય—વળી એમાં વિદેશી દવા “એલોન”ની માફક ઝાડા અને મરડાને દુર કરવાનો ગુણ પણ રહેલો હોવાથી રાજ નિષંકાર જણાવે છે કે:-

पुटगकविज्ञानेन रमोनिष्कास्य भक्षितः ॥

चिरंतनमरीसारं नाशयेदिति कीर्तितम् ॥

એની હાલ અને પાંદડાંને ઝીણાવાટી ગોળાવાળી તે ઉપર વડાં પાંદડાં વીંટાળી કપડામાટી કરી ભરસાડમાં ભારી માટી પાટીને લાલ માથ ત્યારે બહાર કાઢી ગોળાને નીચેથી લેનાં જે રસ નીકળે તે દર દાઢમે એ તોડા જેટલો પીવાથી ધણા દિવસનું જીનું ઝાડાનું દરદ દુર થાય છે.

આયાપાન.

સં. વિશલ્પકર્ણી. ખં. વિશલ્પ કરલી, આયાપાન, આયાપાની.

વિવરણ—આ વનસ્પતિ અત્રે પ્રસિદ્ધ નથી, પરંતુ બંગાળામાં સર્વ સામાન્ય છે. એનાં મોટાં વૃક્ષ થતાં નથી, પરંતુ સાધારણ કદ ના રોપા થતા હોઈ કલકત્તા તરફ બાગ, બગીચાઓમાં તે યોગરદ્ધમ રોપવામાં આવે છે, એનાં પાંદડાં મોટાં થતાં હોઈ તેનાં ડીંટાં તેમજ નસો સેહેજસાજ લાલ હોય છે. બગીચાઓ સિવાય જંગલમાં પણ કુદરતી રીતેજ બંગાળામાં એ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—વૈદ્યક નિધાંટામાંથી એના ગુણુદોષ જડી આવતા નથી, તેમજ આ દેશમાં અપરિચિત હોવાથી ગુજરાતી વૈદ્યો તદ્દથી પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ બંગાળી વૈદ્યો તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે અને તેઓના કહેવા મુજબ તે એક દીવ્ય ઔષધિ છે.

કલકત્તાના પ્રતિષ્ઠિત કવિરાજ હરલાલ ગુપ્ત આ વનસ્પતિ સમ્બંધિ વર્ણન કરતાં પોતાના એક ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—

एईरुप प्रवाद आछे. लक्ष्मण शक्ति शेछे विद्ध हईले,
हनुमान गंव मादन पर्वत हईते उहा आनयन करेन ओ उहाद्वारा
तो हा के जीवित करेन. आयुर्वेद शास्त्रे ईहार अनेक गुण
वर्णित आछे, रक्तस्त्राव बंध करिवार ईहा अमोघ औषध, रक्ता
माशय, रक्तपदर, रक्ताश, वा रक्तस्त्राव प्रभृति रोगे ईहार पचे-
र स्वरस पान करिले विशेष उपकार हय ।

એવું કહેવાય છે કે લક્ષ્મણ રાવણના બ્રહ્મ શક્તિ નામે આ-
મુધથી વીંધાઈને મુર્છિત થયા હતા, ત્યારે હનુમાન ગંધમાદન પર્વત
ઉપરથી આ ઔષધિ લાવ્યા હતા; અને તેના વડે તેઓને જીવતા
કર્યા હતા. આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં એના અનેક ગુણો વર્ણવેલા છે, રક્ત-
આવ બંધ કરવાને માટે આ અમોઘ ઔષધ છે. લોહી પડતો ઝાડો,
લોહી બ્હેતું પ્રદર, લોહી પડતા અર્થ તેમજ શરીરના કોષ/પણુ અવ-
યવમાંથી વહેતા લોહી માટે એનાં પાંદડાંનો સ્વરસ પીવાથી અત્યંત
ફાયદો થાય છે.

કવિરાજ શ્રી હારકાંનાથ વિદ્યારત્ન જણાવે છે કે:-

ક્ષત વ્યક્તિ આયાપાનેર પાતાર રસ પાનબોક્ષતસ્થાને
રસ પ્રદાન કરિલે રક્તરોગ રૂઢ્યા વેદનાદિ નિવારણ હય, एवं
एई रसपाने रक्त आभाशय रोगीर रोग निवारण हई ते पारे.

જેને કોષ/પણુ જાનના શસ્ત્રનો ત્રા પડ્યો હોય તે મનુષ્ય આ-
યાપાનનાં પાંદડાંનો રસ પીએ અને ધાની જગ્યાએ રસ ચોપડે તો
લોહી બ્હેતું બંધ થાય છે. એજ પ્રમાણે એ રસ પીવાથી આમા-
શયમાંથી પડતું લોહી પણ બંધ થાય છે.

આવી દીવ્ય ગુણુવાળી ઔષધિ આ દેશમાં જિગ્ઝાડવાને માટે
દેશી વૈદ્યાએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, વળી અમરા જાણુવા મુજબ
“ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસીના” વનસ્પતિ સંગ્રહ સ્થાનમાં પણ
આ ઔષધિ અસ્તિત્વમાં છે, તો તેનો જે હિંમત અનુભવ આવ્યો
હોય તે વૈદ્ય કલ્પતર પત્રદારા જનહિત કાળે પ્રસિદ્ધ થવો ધટે છે.

ગિંદરકાની.

સં. આખુક્ષી, ભૂયરી, હિં ચુપાકાની, મ. ગિંદીરકાની, બોપતી, બં. ગિંદીરકાની, ફા. ગોરોમુખ. લા. Sp. naoca-reni formis.

વિવરણ—ગિંદરકાનીના વેત્રા ચામાસે ધણા જાગી આવે છે, તેમજ તે ફેટલાએક જગ્યાએ બારે માસ પચુ જોવામાં આવે છે. આ વેલા એકથી ચાર શીટ જેટલા લાંબા વધે છે, અને તેમાંથી ઘણી શાખાઓ નીકળે છે, એ શાખાઓ એક તરફ વળેલી હોય છે. અથવા તે ચારે તરફ પણ ફેલાઈ જાય છે. એના વેત્રાને ધણું કરી ગાંઠે, માંઠે મૂળ કુટી જમીનમાં જતરનાં જાય છે, અને તેજ સ્થળે ઉપરની ખાણુ વેત્રામાંથી ખીજી શાખાઓ નીકળી ફેલાતી જાય છે. વેત્રાનો રંગ પીળાસ લેના લીલા અથવા તેા જૂરાસ લેના રાતા રંગનો હોઈ ના થી ૧૫ ઈંચ જેટલાં લાંબાં પહોળાં અને ગિંદરના કાનની માફક મથાળે કમાનાકાર ગોળાઇ લેતાં હોય છે. એનાં કુત્રો સૂક્ષ્મ પીળા રંગનાં અને ફળો ચણાના દાંણા જેવાં હોય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ વનસ્પતિમાં રક્તશોધક, મૂત્રક, શ્લેષ્મક, ત્રિષદર, અને શોથક ગુણો રહેલા છે. તેમાં પચુ રક્તશોધક ગુણ અતિ જિત્તમ રીતે રહેલો છે, જેથી એનાં પાંદડાંનો સ્વરસ પીવાથી વિકાર પામેલું લોહી સુધરે છે અને જે ખાસ પિત્તની વિકૃતિ હોય તે તે ઉપર ધણું સરસ કામ કરે છે. વાત રક્ત તથા ગિંદરવાની બળતરા ગિંદરકાનીનો રસ પીવાથી સાન્ત થાય છે.

પરંતુ આવાં દરદો ઉપર તેની સારી અસર થવા માટે ઓછામાં ઓછા ત્રણ માસ સુધી તેનો ઉપયોગ જરૂરી રાખવો જોઈએ,

જિંદગાનીના આ શુભ ઉપરાંત જડી કુટ્ટીઓ સમૃદ્ધિ શોધ ખોળ કરનારાઓને તેના યોગથી પારાની ભસ્મ કરવડો જે અમૂલ્ય પ્રયોગ અનુભવમાં આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

પારદભસ્મ વિધિ—જિંદગાનીનું પંચાંગ તથા ધોળી ચણેલીનું પંચાંગ લેઈ કુટ્ટી કપડામાં નાંખી દાખીને રસ નીચોડી લેવો અને તે રસ સાથે શુદ્ધ પારાને એક દિવસ ખરવ કરવો. પછી ખરલમાં ખીંચે રસ નાંખીને તેમાં સાત દિવસ સુધી પારાને રહેવા દેતાં ખરલમાંથી જ્યારે રસનો ભાગ સુકાઈ જાય ત્યારે એક હાંદ્વીમાં જિંદગાની અને ચણેલીના રસનો લેપ કરી તેમાં પારાને મૂકી એ હાંદ્વીના મુખ ઉપર ખીંચ હાંદ્વી અવગો ઢાંકી તેનો સંધિ રાખ અને માંદાને પાણી સાથે કાઢી તેનાથી ચંબ કરી પછી હાંદ્વીને ચઢાવી તેના નીચે છત્રીય દવાક સુધી એક સરખો અગ્નિ કરવો. ઉપરની હાંદ્વી અત્યંત તપીત જાય એટલા માટે તેના મથાળે એક ખીતું કપડું ઢાંકી તેના ઉપર ઢાંડા જગથી વારંવાર ટુવા દેતા રહેવું. સંપૂર્ણ અગ્નિ અપાઈ રહ્યા પછી જ્યારે હાંદ્વી શીતળ થઈ જાય ત્યારે તેમાંથી સૂર્ય મંડળ જેવી લાલ ભસ્મ કાઢી લેવા.

ઝિંધા પુલી.

સં. અધ:પુષ્પી, રોમાલુ, હિં. અંધાહુલી, રતમુંડિઆ. બ. સુધી, ગાઓળ, બં. ચેતરહુલી. લા. *Trichodesma indicum*.

વિવરણ—જિંધા કુલીના છોડવા ચોખાસે ધણા જિંઝે છે, તે એકથી અઢીશીટ જિંઝા થાય છે. અને ઘણીવાર તેની શાખાઓ જમીન ઉપર ફેલાએલી પણ હોય છે. એ શાખાઓનો રંગ શીકા લીલો કે લાલ હોઈ તેના ઉપર ખરસટ પડીવાળા તીક્ષ્ણ લાંબા વળની રંવાટી હોય છે. એનાં પાંદડાં એથી ચાર ઈંચ લાંબાં અને એકથી અઢી ઈંચ પહોળાં હોય છે. કુદરતી રીતે ગુલામી, જાંઘુડાં કે આનમાની રંગનાં હોઈ જમીન તરફ જિંધાં વળેલાં હોય છે, અને રજો દોઢથી બે લા. ઈંચ લાંબાં અને દોઢ લાઈન પહોળાં હોઈ ચાર ખંડવાળાં હોય છે તેના દરેક ખંડમાં અડકેકું બીજ હોય છે. એનો આખો છોડવો ખરસટવાળો જરેલો હોય છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીનનિર્ધટ ગ્રંથોમાં આ વન-સ્પતિનું વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ જડીમુદ્રીઓ સમંધિ શોધ બોળ કરનારાઓને તેમાં નીચેના અદ્ભૂત ગુણો માલમ પડ્યા છે.

સ્ત્રીઓને છોડ બાઝવા ઉપર—કેટલીએક સ્ત્રીઓને વાયુ અથવા તો બીજાં કોઈ કારણોને લીધે બિદરમાં રહેલો ગર્ભ સુકાઈ જાય છે. ત્યારે એ વિકાર છોડ બાઝવાના દરદને નામે ઓળખાય છે. આ છોડ જેમ જેમ સુકાતું જાય છે તેમ તેમ બિદર વધી વિગેરે ગર્ભનાં બાહ્ય ચિન્હોનો લોપ થતો જાય છે. આમ કેટલાએક દિવસો, મહીનાઓ કે વર્ષો સુધી ચાલ્યા પછી પાછા અનુકુળ સંજોગો મળતાં એ છોડ પાલાય છે અર્થાત્ એ ગર્ભ પાછો વધવા લાગે છે. એ સમયે પાછાં ગર્ભનાં બાહ્ય ચિન્હો પાછાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પરંતુ પાછો થોડાજ સમયમાં એ ગર્ભ સુકાવા લાગે છે, આમ વખતપર વર્ષો સુધી ચાલે છે. અર્થાત્ એ ગર્ભનો નાશ પણ થતો નથી. અગર તો સંપૂર્ણ રીતે વૃદ્ધિ પામીને પ્રસવ પણ થતો નથી અને તેથી એની સ્થિતિવાળી સ્ત્રી વંધ્યત્વદશામાં આવી પડે છે. આ રોગના માટે એક પણ આત્માદ ઇલાજ નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ સખંધિ શોષખોળ કરનારાઓના અતુભવમાં આવ્યું છે કે જે આ વનસ્પતિના છોડવાને ખાંડી નીચોવીને કાઢવામાં આવેલો રસ દર-રોજ સવાર, સાંઝ દરેક વખતે ચાર તોલા જેટલો પીરામાં આવે તો થોડાજ સમયમાં એ છોડ ઝોગળીને નીકળી જાય છે. અને એ રીતે જે કાર્ય બીજી કોઈપણ ઔષધિ કિંવા સાસ્ત્રથી પણ ન થઈ શકે તે આ ઔષધિથી અગ્રયથી રીતે થઈ જાય છે.

વળી ગાર્દી ગ્રંથમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:-

જિઘા કુત્રી જડકુ આન, દો પૈસાભાર જલસંગપાન;
સર્પ વિષ કોઈ ના રહે, સિદ્ધનાથ યોગીયું કહે.

કડવી તુંબડી.

સં. કડુ તુમ્બી, હિં. તિકતતુંબી. કડવી તોમ્બી. બં. તિત-લાઉ, મ. કડુ બોખળા, ઇં. Bottle gourd. લા. Cucurbita-coal Lagenaria.

વિવરણ—તુંબડીનાં ફળ અને વેલા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, એની ખીટી તથા કડવી એ જે જાતો થતી હોઈ તેમાં દરેક માત્ર એટલોજ

છે કે મીઠી જાતનાં સર્વાંગ જ્યારે મીઠાં હોય છે. ત્યારે કડવીના વેલા, પાંચાં, ફળો એ બધું કડવુંજ હોય છે.

ગુણુ દોષ અને ઉપયોગ—કડવી તુંબડીને શોષન કરનારી માનેલી હોવાથી ખાંસી, શ્વાસ, ઝેર, કશ્વર વિગેરેમાં જે આપવામાં આવે છે તો ઝાડો, બિઝટી યહ દોષ નીકળી જાય છે, એ સિવાય વૈદ્યોમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો હોય એમ સમજાતું નથી પરંતુ જડીબુટ્ટીની રીતે તેનો નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

જળોદરનો અકસીર ઉપાય—કડવી તુંબડીનું એક પાકના ઉપર આવેલું લીલુ તુંબડું લેઈને તેના મથાળેથી થોડી એક ટગળી કાઢી છિદ્ર કરી પછી તેમાં એક તોલો લોહ ભસ્મ એક તોલો લોહ કાટ એટલે મંદુર ભસ્મ, એક તોલો મોટી હરડેનું ચૂર્ણ, એક તોલો મુંઠ એ બધાંને ભરી ડાટો દેઈને જે મહીના સુધી રાખી મૂકવું. જ્યારે તુંબડું સુકાઈ જાય ત્યારે ફેડીને તેમાંનાં બીજ દુર કરી માત્ર અંદરનો ગર્ભ તથા તેમાં નાંખેલાં ઓષધોને હુસારી પેડે ખરણ કરીને પછી તેમાં લીંડીપીંપર, ઇંદ્રજ્ય વાવડીંગના તાંદળા, અજમેા, હીમજ અને શેકેલી હિંગ એ દરેક અર્થે અર્થે તોલો લેઈ કરેલું ચૂર્ણ મેગવી કુંવરના રસમાં ખરણ કરીને જે, જે વાત્રની ગોળીઓ કરવી, અને દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને દરરોજ સવારના એકથી જે ગોળીઓ આપી તેના ઉપર જેથી ચાર તોલા ગાયનું મૂત્ર પાવું.

આ ઔષધિનું સેવન ચાલતું હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર દુધ કિંવા દુધ, જાતનેજ આહાર રખાવવો. મીઠું બીલકુલ ખાવું નહિ. પાણી પણ મુઠલ પીવું નહિ, અથવાતો પાણી સિવાય નજ ચાહેતો જમ અને તેમ ઓછું પીવું. અથવા તો સોડા વાટર વાપરવું.

પ્રમણે બરાબર વિધિસર આ પ્રયોગને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી જળોદરનું દરદ નાબુદ થાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ પાંડુ, કમળો, સોજા વિગેરે દરદો પણ અતિ સત્વર નાશ પામે છે.

આ સિવાય કડવી તુંમડીમાં ખીજ એ અમૂલ્ય ગુણો રહેલા છે અને તે એ છે કે:-

કટુ તુમ્બ્યાદિ નિર્મોઠ કૃતવેદનસર્વે ચેઃ ॥

કટુ તૈલાન્વિતે ધુમૌ યોનેઃ પાતયતેઽપરામ્ ॥

કડવી તુંમડી, સાપની કાંચળી, કડવી ધીણોડી અને સરસીજી તેલ આ બધી ચીજોને એકઠી કરી તેના ધુમાડો જનનેન્દ્રિયને આપવથી પ્રસવ પછી સ્ત્રીને ઓળ ના પડતી હોય તો તે પડી જાય છે.

મેષરોપ મસો તુમ્બ્યા કટુ તૈલં વિપાચિત્ ॥

નાઢી વ્રણં ચિરોદ્ભૂતં જયેત્ તુ તુલ્ય સંગમાત્ ॥

ધેયાંનું બેઠા બાળીને તેની રાખ કરી, આ રાખ એક ભાગ, કડવી તુંમડીના ગર્મના રસ ૧૬ ભાગ અને સરસીજી તેલ ચાર ભાગ એ બધાને એકઠાં કરીને મંદાગ્નિથી બકાગતાં જ્યારે રસના ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે બિતારી ગળી લેવું. એ તેલમાં ૩ ભીંજીને બરતીંગળ પડેલા ચાંદના છિદ્રમાં પુરી દેવું જેથી લાંબા સમયનું દરદ હશે તોપણ દૂર થશે.

કુંવર.

સં. કુમારી, કન્યા, ધૃત કુમારી, હિં. ગ્વાર પાડા, ધિયુવાર,
કુવાર પાડા, મ. કોર ફડ, અ. મુસવર. બં. ધૃત કુમારી, લા.
Aloe vera.

વિવરણ—કુંવર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી ઓળખાણ આપ-
વાની અગત્ય નથી.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—ધીમે ધીમે પરંતુ નિર્ભયપણે ચો-
ક્કસ રામખાણુ ફાયદો કરનારાં જે વીરલ અમૂલ્ય ઔષધો આયુર્વેદમાં
છે, તેઓમાં કુંવર પણ એક અગ્રગણનીય છે—કારણ એની અંદર
સમશીતોષ્ણ ગુણ રહેલો હોવાથી ગમે તેવી હવામાં, ગમે તે રતુમાં,
ગમે તેવી પ્રકૃતિમાં, અને ગમે તેવી દરદ કે દરદીની અવસ્થામાં પણ
તે પોતાનું કાર્ય એક સરખી રીતે બજાવે છે. એના સેવનથી મળ-
ની શુદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ શરીરમાં એકઠાં થયેલાં રોગજનક તત્ત્વો
નીકળી જાય છે, જડરાગિન પ્રદીપ્ત થઈ ખોરાકનું યથા યોગ્ય પાચન
થાય છે, રસ, રક્ત વિગેરે ધાતુઓ યથાસ્થિત શુદ્ધ થાય છે અને
તેથી દરેક જાતની ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, ઉદર રોગ, વાતવ્યાધિ, અપ-
સ્માર, ગુદમ, નદાર્તવ, જમ્યા પછી આવતું શ્વળ, મંદાગ્નિ, નળખં-
ધવાયુ, બંધકોશ, બરોળ અને લીવરનાં દરદો, વરાધ, સસણી, મેલે-
રીઆની હવાથી આવતો ઝીણો તાવ, કમળો, પાંડુ, અમ્લપીત, કૃમિ
વિગેરે દરદો નાશ પામે છે.

વળી પેટ ઉપર બંધાણુ કરવામાં પણ કુંવર બહુ ઉપયોગી
છે. એનું બંધાણુ કરવાથી પેટની અંદરની માંઠ ગળે છે પેટ કઠિણ

હોય તો તે પોયુ' પડે છે અને મગનો જમાવ નીકળી જાય છે. કમળાની અંદર કુંવર આપવાથી દસ્ત સાદ આવે છે, પિત્તનો જમાવ નીકળી જાય છે. જેથી આંખ અને શરીરની પીગાશ મટી જઈ દર-દીને આરામ થાય છે. વળી તેમાં રક્ત શોષક ગુચ્છ હોવાથી વિસ્ફોટ-ક તથા ખીજાં અનેક ચામડીનાં દરદોને દુર કરે છે. જે દરદોમાં બોહીની અંદર પીત્તનું જેર વિશેષ હોયતેમાં કુંવરનો ઉપયોગ અત્યંત છુટથી કરવામાં આવે છે, એના ઉપયોગથી મગજની ગરમી શાન્ત થાય છે, માથાનો ભ્રમ બેસે છે. આંખે ઠંડક થાય છે, અને ગરમીને લીધે દષ્ટિમાં ઝાંખાસ આવી હોય તો તે દુર થાય છે. કુંવરનું મૂળ એક રૂપીઆમાર લેધને ગરમ પાણી સાથે ધસીને પીવામાં આવે તો ઉલટી થઈ ઘણા દિવસનો ત્રિષમજ્વર મટી જાય છે.

જમીનની અંદર ખાડો ખોદી તેમાં ચામડાં કે ગુચ્છ પાટ પાથ-રી એ ખાડામાં કુંવરનો રસ ભરીને સુકાવા દે છે જે એળીઆના નામે એળખાય છે. આપણા દેશમાં જુદાં જુદાં અનેક સ્થળોથી એળીઓ આવે છે, તેમાં જે માત્ર શિકોત્રા બેટમાંથી આવે છે તે બેળસેળ વિનાનો ચોખ્ખો હોવાથી ઉત્તમ મનાય છે. અને તેને આપણે શિકોતરીયા એળીઆના નામે એળખીએ છીએ.

અજરમાં સાધારણ રીતે વપરાતો એળીઓ એ બાર્બેડોઝ દેશની પેંદાશ છે. અને તે કુંવર તેમજ તેના વર્ગની ખીજ વનસ્પ-તિઓના રસને તુંમડીમાં ભરીને સુકાવી તૈયાર કરેલો માલ છે. આ માલ મેલો એટલે તેજ રહિત, રતાસ મારતા કાળા રંગનો અને અપારદર્શક હોય છે, એનો વાસ ધણો ઉગ્ર અને ઠંડાઓ આવે

એવો હોય છે. ધાતું કરીને એના ઉપર શ્વાસ નાંખીને પાછો ખેંચવાથી થતો અશ્વાસ વાસ આવે છે. એનો સ્વાદ અત્યંત કડવો હોય છે અને ચૂર્ણ કરવાથી લીલા રંગનું દેખાય છે.

વળી એક હિંધ્યાટિક નામનો એળીઓ થાય છે, જે હિન્દુસ્તાનના એળીઆના નામે પણ ઓળખાય છે, એનો રંગ રાતાકાળજી જેવો હોય, વાસ ઉચ્છ હોતો નથી પરંતુ સ્વાદમાં અત્યંત કડવો હોય છે, એનું ચૂર્ણ પીળા રંગનું થાય છે.

સહુથી ઉત્તમ જાતનો એળીઓ કે જે એલોઝસાકોટીઝ અથવા તો શિકાતરીયા એળીઆના નામે ઓળખાય છે. તેના કાચ જેવા અપટા કડકા હોય છે અને તેમાં પારદર્શકપણું પણ ઠીક હોય છે. જોકે તે સ્વાદમાં તો કડવોજ હોય છે, પરંતુ હૃદયને અશુભમો ઉત્પન્ન કરે તેવો હોતો નથી. એનો રંગ રાતો હોય છે, પરંતુ ચૂર્ણનો રંગ નારંગી પીળો થાય છે. આ સિવાય બીજી પણ એળીઆની અનેક જાતો છે, પરંતુ તે બધી હલકા પ્રકારની હોવાથી વાપરવા યોગ્ય નથી.

એળીઆમાં પણ કુંવરના જેવાજ ગુણો રહેલા છે. સાપણ તે કુંવર કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. નષ્ટાર્તવ, અનાર્તવ તેમજ રતુની અનિયમિતતા, હિસ્ટીસીયા વિગેરે સ્ત્રીઓનાં દરદો ઉપર તેની અસર અતિ ઉત્તમ છે. વળી બાંધકાશના દરદ ઉપર તેની અસર રામબાણુ છે, એના ઉપયોગથી કોષપણુ જાતના ઉપદ્રવ સિવાય દસ્ત સાદ રીતે આવે છે, તેમજ દસ્ત ઉતર્યા પછી પાછો વાયુનો અવશ્ષેષ થતો નથી. વળી જો બીજાં અગ્નિ દીપન ઔષધોની સાથે તેનો ઉપયોગ

કર્ચો હોય તો લાંબા સમયનું અંજીર્ણ અને તેના લીધે પડતો અંધકોશ, જોખો, કૃમિ, શળ, આક્રેશ વાસુ વિગેરે ઉપદ્રવો પશુશાન્ત થાય છે. એળીઓ પેટમાં લેવાથી તેની મૂખ્ય અસર આંતરડાના છેદના ભાગ ઉપર થાય છે અને તેથી જેઓને અર્શનું દરદ હોય અને તેની સાથે દાહ થતો હોય એવાં મનુષ્યોને તે આપવો નહિ. વળી તેમાં ઉષ્ણ અને ભેદક ગુણ રહેલો હોવાથી મળેણી સ્ત્રીઓને પણ આપવો યોગ્ય નથી, કેમકે તેથી મર્મપાત થવાનો સંભવ છે. ધનુ દિવસ સુધી એક સરખી રીતે જો એળીઓ આપવામાં આવે તો તેથી ગુદામાં દાહ અને મરડો ઊત્પન્ન થાય છે. માટે લાગતાગટ થણા દિવસો સુધી ઉપયોગ નહિ કરતાં વચમાં વચમાં થોડા દિવસો સુધી અંધ રાખીને પાછો વાપરવો.

યુનાની હાડીમો અર્શને નાણુદ કરવાના માટે આ ઔષધનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે, અને તે કાર્ય સાંઝે તેઓ ગંદના નામની યુનાની દવાના ઉકાળાના પાણીમાં એળીઓને ઉકાળીને તેમાં માપની કાંચળીનું ચૂર્ણ મેળવીને અર્શ ઉપર લેપ કરે છે. કારણ તેઓનું એવું માનવું છે કે આ રોગના માટે આનાથી શ્રેષ્ઠ ઔષ્ધ એકે દવા નથી.

કુંવર તેમજ એળીઓમાં આવા અત્યુત્તમ ગુણો સમાએલા હોવાથી દેશી તેમજ વિદેશી વૈદ્યોમાં તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે. જેમાંની થોડી એક વધારે ઉપયોગી બનાવટો નીચે મુજબ છે.

કુમારી આસવ—કુંવરનાં પાંદડાંમાંથી કાઢવામાં આવેલો મર્મ ૧૦૨૪ તોલા, હરડેદળ બસો તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા સાથે મેળવી ઊકાળતાં બ્યારે એકથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે

હિતારી ગળી લેઈ તેમાં ચારસો તોલા ગોળ, ૨૫૬ તોલા મધ, ધા-
વડીનાં કુલનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, જાયફળ, જવંત્રિ, લવિંગ, ચલુકાખ,
કેકોલ, જટામાંસી, ચવક ચિત્રો, કાકડાશીંગ, બહેડાં અને ઉપલેટ એ
દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા, તામ્રભસ્મ જે તોલા તથા જે તોલા
લોહભસ્મ નાંખી રીઠા વાસણમાં કે ચીનાઈ માટીની બરછીમાં બરી
વાસણનું મહોડું બંધ કરી જમીનમાં અથવા તો અનાજના ઢગલામાં
વીસ દિવસ સુધી રાખી મુકી પછી ગળી લેઈને ઉપયોગમાં લેવું.

આ આસવમાં મળતે જિતારવાનો, દોષોને શોધવાનો, પિત્તનું
શ્મન કરવાનો જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવાનો, અન્નનું પાચન કરવાનો,
શુભે નિયમમાં લાવવાનો તેમજ લોહીને સ્વચ્છ કરવાનો ઉત્તમ
ગુણ રહેલો છે. અને તેથી દરરોજ સપ્તર, સાંજ એથી ચાર તોલા
જેટલો સેવન કરવાથી શ્વાસ, ખાંસી, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, વાયુ ગોળો,
ખાંડુ, કમળો, બરોળ, યકૃતની વૃદ્ધિ, હિસ્ટિરિયા, નષ્ટાર્તવ, બંધકોશ,
જીર્ણવર, સુતરના તાર જેવા ઝીણા કૃમી વિગેરે દરદોને ખાત્રીપૂ-
ર્વક દૂર કરે છે.

કુમારી આસવ-નંબર બીજો-કુંવરનો ગર્ભ તોલા ૧૦૨૪
અને વિન્યા બાંગ એકસો તોલા લેઈ બન્નેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી
સાથે જીકાળતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે
માગી લેઈ તેમાં ચારસો તોલા જીરું ગોળ, ૨૫૬ તોલા મધ,
સઠ તોલા ધાવડીનાં કુલનું ચૂર્ણ, અને જાયફળ, જવંત્રિ, લવિંગ,
કેસર, ચલુકાખ, જટામાંસી, ચવક, ચિત્રો, કેકોલ, બહેડાં તથા ઉપ-
લેટ એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા તેમજ લોહભસ્મ, અને તામ્ર

બસ્મ એ દરેક બે, બે તોલા નાંખી રીઠા વાસણમાં ભરી તે વાસ-
ણનું મહોડું બંધ કરી એકવીસ દિવસ રાખી મૂકી પછી ગળી લેઈ
ઉપયોગમાં લેવું. આ આસવમાં હરડેના બદલે ભાંગ ઉમેરાય છે, જે
વેદનાશામક હોવાથી સ્ત્રીઓનાં કષ્ટાર્તવ વિગેરે દરદો કે જેમાં અટ-
કાવ અત્યંત અમળાઈને આવે છે, અને તેના લીધે સખ્ત ચુંક, પીડ
વિગેરે વેદનાઓ થાય છે તેમાં વિશેષ વપરાય છે, તેમજ ખીજાંપણ
દરદોમાં જ્યાં વેદના શામક તેમજ ગ્રાહી અને સખ્ત દીપન, પાચન
અસરવાળા ઔષધની આવશ્યકતા જણાય છે તેમાં દરદાઇમે બેથી
ચાર તોલાના માપમાં વાપરવામાં આવે છે.

કુમારી આસવ નંબર ત્રીજો—કુંવરનો રસ તોલા ૧૦૨૪,
ગોળ તોલા ૪૦૦, મધ તોલા બસો અને લોહકાટ એટલે મંદુર-
બસ્મ તોલા બસો લેઈ સાથે મેળવી તેમાં સુંક, મરીઆં, લીંડીપીંપર,
લવિંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નામકેસર, ચિત્રો, પીંપળામૂળ,
વાવડીંગ, ગજપીંપર, ચવક છીણીનાં મૂળ, ધાણા કડું, મોચ, હરડે,
બહેડાં, આમળાં, રાસના, દેવદાર લગદર, દારૂળદર, જેડીમધ, દાંત-
લીનાં મૂળ, મોરવેલ, ઉપલેટ, બળખીજ, કૌયખીજ, ગોખરૂં, સુરા,
દિકામરી, અક્કલગરો, જાંટકંટાનાં ખીજ, સાટોડીનાં મૂળ, લાત સા-
ટોડીનાં મૂળ, દક્ષિણી સોપારી, લોધર અને સોનામુખીની બસ્મ એ
દરેક બે, બે તોલા અને ધાવડીનાં કુદ્ર બત્રીસ તોલા નાંખી એક
બરણીમાં ભરી મહોડું બંધ કરી એક મહીનો રાખી મૂકી પછી
ગળી લેઈને ઉપયોગમાં લેવું.

કુંવરની સાથે લોહનો સંયોગ થાય છે ત્યારે લોહાની બંધકોથ

હિપ્પન કરવાની પ્રકૃતિ દુર થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ કુંવરના
બુલુમાં પણ વૃદ્ધિ થાય છે. આ આસવમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં મંદુરના
સ્વરૂપમાં લોહ સમાએલું છે અને તેથી એના ઉપયોગથી રક્ત અત્યંત
શુદ્ધ અને પુષ્ટ થાય છે. જેથી શરીરમાં બળ, કાન્તિ અને વીર્યની
અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. અગ્નિ પણ યોગ્ય રીતે દીપત થાય છે—અને
ખરોળ, પાંડુ, સોજા, કમળો, પ્રમેક ક્ષય વિગેરે દરદો કે જેમાં
વિશેષ લોહ સેવનની આવશ્યકતા છે, તેઓ જલદી નાબુદ થાય છે.

કુમારી આસવ નંબર ચોથો—કુંવરના પાઠાના ગર્ભનો
રસ તોલા ચારસો, ગોળ તોલા બસો, મધ તોલા ૧૦૦, ધાવડીનાં
ફુલ તોલા ૨૦, અને સુંઠ, મરીઆં, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર,
ચવક, એલચી, પડકયુરો, હરડેદળ, બહેડાંદળ, આમળાં, ચિત્રો, છી-
ણીનાં મૂળ, અજમો, અજમોદ, દેવદાર, ખેરડીની અંતરછાલ, આ-
સંધ, નસોતરનાં મૂળ, રાસના ઇંદ્રજવ એ દરેકનું ચૂર્ણ અઢી, અઢી
હા. બાર લેખ બધાને સાથે મેળવી એક ચીનાઈ માટીની ખરણીમાં
બરી મહોડું બંધ કરી છાણના ઉકરડામાં અથવા તો જ્યાં આગળ
ગાય કે ઘોડું બંધાતું હોય તેવી બહારવાળી જગ્યામાં એકવીશ દિ-
વસ સુધી રાખી મૂકી પછી ગળી લેખને ઉપયોગમાં લેવું.

અતિ નાનુક કે ક્ષીણ પ્રકૃતિનાં દરદીઓ તેમજ ન્હાનાં બાળકો
કે જેમને લોહ, તામ્ર વિગેરે ધાતુઓની ભરમો અથવા તો તેમના
સંયોગવાળી ઔષધિઓ આપવી યોગ્ય જણાતી નથી, તેઓના માટે
ધાતુઓની ભરમોના સંયોગ સિવાયનો આ આસવ દર દાહ્યો એક-
થી ચાર તોલાના માપમાં યોજવામાં આવે છે, અને તે ઉપરોક્ત
આસવોના જેવોજ હામદો કરે છે.

કુમારી પાક—કુંવરનાં જૂળ એંશી તોલા લેખને તેને ધીમા અમિ ઉપર બત્રીશ તોલા ગાયના દુધ સાથે ઊકાવતાં જ્યારે દુધનો ભાગ બળી જાય ત્યારે નીચે ઊતારી છાંયડે સુકીને ચૂર્ણ કરવું અને સુંઠ, મરીઆં, લીંડીપીંપર એ દરેક આઠ, આઠ તોલા તથા જાયફળ, જાવંત્રિ, લવિંગ, માળતી ગોખરું, ચણકનામ, તજ, તમાલપત્ર, ઈલાયચી, નાગકેસર તથા ચિત્રો એ દરેક ચાર, ચાર તોલા લેઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરીને કુંવરના ચૂર્ણ બેગું મેળવવું. પત્રી એંશી તોલા સાકર, ચાળીશ તોલા ગાયનું ધી, ચાળીશ તોલા બેંસનું દુધ અને ચાળીશ તોલા મધ એ બધાંને સાથે મેળવીને મંદાશિરી પદ્મવતાં જ્યારે પાક ખરાબર રીતે તૈયાર થઈ ધી છુટુ પડે ત્યારે નીચે ઊતારી ઠંડુ થવા આવે એટલે તેમાં ઉપર સુજળ તૈયાર કરી રાખેલું કુંવર વિગેરે બધાં ઔષધોનું ચૂર્ણ તથા લોહબસ્મ, સોનાની બસ્મ અને રસસિંદુર એ દરેક એક, એક તોલો નાંખી સારી પેડ મેળવીને એક, એક તોલાની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓનું સંવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ખાંસી, શ્વાસ, ક્ષય, મંદાશિ, અજીર્ણ, આમવાત, કષ્ટાર્તવ, અનાર્તવ વિગેરે દરદો દુર થાય છે. વળી ઓંચોના ગર્ભાશયના દોષોનું શોધન થઈ વાંઝીયાપર્ણ દુર થાય છે. તેમજ પુરુષોની વિલાસ-શક્તિ પ્રમળ થાય છે. એકલી કુંવરમાંજ અનેક રોગોને દુર કરવાની તેમજ ધાતુની ઉજ્જ્વલતા દુર કરી વીર્યને ઘટ્ટ બનાવવાની શક્તિ રહેલી છે, અને આ પાકમાં તો કુંવરની સાથે લોહ બસ્મ, રસસિંદુર, સુવર્ણ બસ્મ વિગેરે ઉત્તમોત્તમ ઔષધો મિશ્ર થયેલાં છે, તો પછી આવા દીવ્ય ઔષધથી અનેક મહા રોગો નાશુદ થાય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ નથી.

૨૪-શોધક ગુટિકા—એળીઓ બે ભાગ, હીરાકસી ૦૧ ભાગ, હીરાભોળ એક ભાગ, તજ એક ભાગ, જવખાર ૦૧ ભાગ અને ઘઉંકંદ અથવા ગોળ ચાર ભાગ સાથે મેળવીને નવ, નવ ધર્જેભારની કરેક ગોળી બનાવવી અને દર દાઢમે એક ગોળી આપવી.

એળીઓ જ્યારે લોહ અને હીરાભોળ સાથે વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે તે શ્વસાવક અસર ધણી ઝડપથી અને સારી રીતે કરે છે, માટે અનિયમિત શ્વસાવના દરદમાં તથા સ્ત્રીઓના લોહી ખિગાડના દરદમાં આ ઔષધ સારો ફાયદો કરે છે.

મળશોધક ગુટિકા—હીમજ તોલો એક, કકુ તોલો એક, રેવંચી (શ્યાર્ચ) તોલો બે, ઈંદ્રવારણી તોલો એક, અજમે તોલો એક, નસોતર તોલો એક, સિંધાલુલુ તોલો એક, ત્રિશળાં તોલો એક ખરસાંડીના કોલસા તોલો એક, સુકો કુટીનો તોલો બે, અને એળીઓ તોલો ચાર લેઈ ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ઘુટીને પથી ૧૦ ધર્જેભારની ગોળીઓ વાળવી. એળીઓ જ્યારે ઈંદ્રવારણી અને શ્યાર્ચના સંયોગમાં વાપરવામાં આવે છે ત્યારે તે રેચક, પોષ્ટિક અને અમિ-વર્ધક અસર ધણી શીઘ્રતાથી કરે છે, અને તેથી રાત્રે સુતી વખત આની એકાદ, બે ગોળીઓ લેવાથી દસ્ત સાફ આવે છે, અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

અગ્નિ સંદીપન ગુટિકા—એળીઓ બે ભાગ, શ્યાર્ચ (રેવંચી) એક ભાગ, ધીમાં શેકી શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાનું ચૂર્ણ એક ભાગ, હીરાકસી એક ભાગ, કલુબો અથવા ચરીયાતુ એક ભાગ, શેકેલી હિંગ દસ ભાગ, સોડા અથવા સાજખાર એક ભાગ, આકાશનાં ચળની છાલ ૦૧ ભાગ, ધીમાં શેકેલી વિજયાભાંગ બે ભાગ એ બધાનું ચૂર્ણ

કરી આદુ અને લીંબુના રસમાં ઘુંટીને એક, એક વાલની ગોળીઓ વા-
ળવી. દરરોજ બપોર, સાંજ જમવાના વખત પહેલાં અડધા કલાક
અગાઉ આરી, બે, ત્રણ ગોળીઓ લેવાથી હોઝરીમાંનો વાયુ દુર
થઈ ક્ષુધા પ્રદીપ્ત થાય છે અને વળી દસ્તની કમજબત દુર થાય છે.
દરદોની સારવાર કરવામાં જેમ કુંવરનો વિવિધ રીતે ઉપયોગ થાય
છે તેવીજ રીતે પ્રાચીન રસસિદ્ધોએ બનાવટી સોનું, રૂપુ બનાવવાના
સમ્બંધમાં પણ તેનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરેલો છે, એમાંની એક
રીત શ્રી કાક્યંડીશ્વર સિદ્ધના અભિપ્રાય મુજબ એવી છે કે:—

કુમારીપાદઘાતેન તત્ક્ષણાત્ મ્રિયતે ફળીઃ ॥

તન્મજ્જાશતપુટેન પ્રત્યક્ષં સિંદુરં ભવેત્ ॥

કુંવરના પાડાના ગર્ભની સાથે સીસાના ચૂર્ણને ઘુંટી શરાવણા-
ના સંપુટમાં મુકી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. આ એકસો ગજપુટ
આપવાથી તેની સિંદુરના જેવા રંગવાળી ભસ્મ થાય છે, જે રૂપાના
રસમાં નાંખવાથી વ્યવહારમાં ખપ લાગે એવું બનાવટી સોનું તૈયાર
થાય છે.

આ પ્રયોગ ઉપર વિશેષ વિવેચનરૂપી અજવાળું પાડતાં અર્પણ
નામના લોકપાલ જણાવે છે કે:—

એકસોવીશ તોલા સીસાના ભૂકાને કુંવરના ગર્ભના રસમાં
અથવા તો આકડાના દુધમાં ઘુંટીને શરાવણાના સંપુટમાં મુકી કપડ-
માંથી કઠી ગજપુટનો અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે વારંવાર કુંવર કે
આકડાના દુધમાં ઘુંટીને સીસું બળતાં બળતાં એક તોલો બાકી રહે
તાં મુઘી ગજપુટનો અગ્નિ આપ્યાં જવો. લગભગ એકસો કે તેથી

થોડાક વધારે ઓછા પુટ આપવાથી છેવટે જે એક તોલો ભસ્મ રેખ રહેશે તે એવી જાતની રહેશે કે તેને ગમે તો હજાર પુટો આપે તોપણ તેમાંથી એક રતિ જેટલી પણ ભસ્મ ઓછી થશે નહિ. આ પ્રમાણે સીસાના બદલે કાચાની પણ ભસ્મ તૈયાર કરી શકાય છે, અને એ રીતે તૈયાર થયેલી ભસ્મને રસસિદ્ધિએ “ચપળ” એવું નામ આપેલું છે. એ ચપળ એકાદ રતી જેટલી લેઈ એક તોલા રૂપાના રસમાં નાંખવાથી તરતજ તેનો રંગ સોના જેવો થઈ જાય છે. વળી એ ચપળ થોડી એક હાથેળીમાં ચોપડીને પછી તેમાં પારો લેઈ આંગળીવડે ધુંટવાથી તત્કાળ તેની ગોળી બંધાઈ જાય છે; અને એ રીતે બંધાએલો પારો સોનું, રૂપું બનાવવામાં કામ આવે છે.

આ પ્રયોગનો જે કે અમને અનુભવ નથી, પરંતુ કેટલાએક યોગીએને આવી રીતે પારો બાંધતાં જોયા છે ખરા. હાથેળીમાં ધસવામાં આવતી ચપળ ધાતુનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોવાથી તેનું કંઈ પણ નિશાન જણાતું નથી, અને તેથી આવી રીતે પારો બાંધનારાઓ પોતે કોઈ મંત્ર અથવા તો ઇષ્ટસિદ્ધિથી આ કાર્ય કરે છે એમ કહી ભ્રમમાં નાંખતા હતા, પરંતુ છેવટે એક યોગીરાજે સાચે-સાચી વાત કહી હતી.

આજકાલ વિદેશથી જર્મનસીદ્ધાર, રોડડ ગોડડ વિગેરે સોના-રૂપાને મળતી અનેક બનાવટી ધાતુઓની વિવિધ ચીજો આ દેશમાં આવે છે. તેવીજ રીતે આવા પ્રયોગોથી પણ તેવી એકાદ નવી બનાવટી ધાતુ તૈયાર થતી હોય તો આ ઇમીટેશન એટલે નક્કી જમાનામાં એક નવી ધાતુના નામે અચ્છો વ્યાપાર હાથ કરી પુષ્કળ પૈસા પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે અને તેથી આવા પ્રયોગો સંબંધિ વિશેષ શોધ થવો ઘટે છે.

કેસર.

સં. કાસ્મીરજં, કાસ્મીરં, કુંકુમ, હિં. કેસર, મ. કેશર, બં. કુંકુમ, ફા. લરકીમસ, અ. જાફરાન, ઇ. Saffron, લા. Crocus sativus.

વિવરણ—કેસરનાં વૃક્ષો કુંગળીના છોડવા જેવડાંજ થતાં હોય તે દરેક સ્થળે જીતપન્ન થતાં નથી. હિન્દુસ્થાનમાં માત્ર કાસ્મીર દેશ-માંજ પેંદા થાય છે, અને તેથીજ એતું “ કાસ્મીરજં ” નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે આજકાલ સ્પેન, ફ્રાંસ, ઈટાલી વિગેરે દેશોમાં પણ કેસર જીતપન્ન થાય છે. પરંતુ એ સર્વેમાં કાસ્મીરતું કેસરજ જીતમ છે.

કાર્તિક મહીનામાં કેસરના છોડવા ઉપર ત્રણ પાંખડીઓવાળાં ટુકો આવે છે, એ પાંખડીઓની અંદરનાં ચિન્હ અને ગર્ભાંતુઓ-નેજ કેસર કડે છે. કેસર એ મૂલ્યવાન પદાર્થ હોવાથી બજારમાં વે-ચાતા માલમાં વ્યાપારીઓ તરફથી ઘણી ભેજસેજ કરવામાં આવે છે, અને તેથી શુદ્ધ માલ તપાસીને લેવાની ઘણી જરૂર છે. ખરા માલની પરીક્ષા માટે ભાવ મિશ્ર જણાવે છે કે:—જીતમ જાતનું કેસર લાલ રંગનું, કમળના જેવા ગંધવાળું અને ઝીણા તંતુઓવાળું હોય છે. જે કેસર દેખાવમાં પીળું અને કેતકીના જેવા વાસવાળું હોય તે અધ્યમ છે, અને વિદેશી કેસર કે જેમાં પ્રાણીઓની ચરબી મિશ્રિત કરવામાં આવે છે તે અધમ છે, આ બિપર્યાય સમજાશે કે જીતમ કેસર પાકેલી નારંગીના રંગ જેવું, મધ્યમ કેસર પીળા, ધોળા ત્ર પડ-વા કે કાળા રંગનું, અને ચરબી મિશ્રિત અધમ કેસર તેલ ચોપકમ

જેવું જણાય છે. વળી બીજી પરીક્ષા સાથે એ છે કે કેસરને પાણીમાં બીંબીને કપડા ઉપર લગાડવાથી જો તત્કાળ પીળા રંગનો ડાઘ પડી જાય તો તે ગિતમ છે એમ સમજવું. અને જો એ ડાઘ પ્રથમ લાલ રંગનો પડી પાછળથી પીળો થાય તો તેમાં રંગ દીધેલી કોઈ અન્ય ચીજો ભેળસેળ છે એમ સમજવું.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—કેસરને આર્યવેદિકમાં આનંદકારક, ગરમ, કાંતિકારક, અને વાયુ, કફ, ખાંસી, મસ્તક શૂળ, બિલટી, પ્રણ, ત્રિષ, કૃમિ, હેડકી, ત્રિદોષ અને કાઢનાશક ગણવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તેનો કષ્ટાર્તવ અને તેના લીધે આવેલી કાળાશ, અનાર્તવ એટલે સ્ત્રીઓને માસિક ધર્મનું બંધ પડવું, વાયુથી આવતું શૂળ, વાયુનો શ્વાસ, કફની ખાંસી, ઝાડા અને મરડાનું દરદ વિગેરેમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વળી એ લેપમાં શીતળ ગુણવાળું હોવાથી નેત્રો અને માથાની ગરમીના માટે શિર ઉપર ચોપડવામાં પણ આવે છે. જો કે આ પ્રમાણે તેનો વિવિધ કાર્યોમાં વ્યવહાર થાય છે તો પણ મૂખ્ય ઉપયોગ વાળકરણ પ્રયોગોમાં થાય છે. આ કાર્ય માટે વિધિ-વિધ પ્રકારની અનેક બનાવટો વાપરવામાં આવે છે, જે પૈકી નીચેની બનાવટો મૂખ્ય છે.

ધાતુ સંજીવની ગુટિકા—સોનાના વરખ એક ભાગ કસ્તુરી એ ભાગ, ચાંદીના વરખ ત્રણ ભાગ, કેસર ચાર ભાગ, ઝીણી એલચીનાં બીજ પાંચ ભાગ, જયફળ છ ભાગ, વાંસકપુર સાત ભાગ અને જવંત્રિ આઠ ભાગ લેઈ તેઓને સારી પેઠે ખરલ કરીને પછી બકરીના દુધ અને નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ત્રણ, ત્રણ દિવસ ધુટીને

એ, એ રતિભારની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓ જેની ધાતુ ક્ષીણ પામી ગઈ હોય તેને મલાઈની સાથે સેવન કરવાથી નાશ પામેલી ધાતુ સંજીવન થાય છે, અને તેથીજ તેનું ધાતુ સંજીવની એવું નામ રાખવામાં આવેલું છે. વળી મધની સાથે એવું સેવન કરવાથી પ્રમેહનું દરદ નાશ થાય છે અને પાનના રસ સાથે સેવન કરવાથી જનનેન્દ્રિયની શિથિલતા દૂર ભાગી જાય છે.

સિંહાવરણ ગુટિકા—કેસર, લવિંગ, જયફળ, જવંત્રિ, સાકર, સેંમજાનાં મૂળ, માયાં, કાળીજીરી, સમુદ્રશોષનાં ખીજ, મુસળી, અકલગરો, બાવળની કુંણી શીંગો, રાજ, કાળીપાકનાં મૂળ, રમી-મસ્તકી, શોધેલો હિંગળોક, અરીસુ, ઈંદ્રજવ એ દરેક એક, એક ભાગ અને કસ્તૂરી તથા કપુર એ દરેક અર્ધો, અર્ધો ભાગ લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ધુંટીને ત્રીશ ધજાંભારની દરેક ગોળી બનાવવી. રાત્રિએ સુતી વખત એક ગોળી ખાઈ તેના ઉપર સાકર મેળવેલું દુધ પીવાથી વીર્યનું એક પ્રહર સુધી ઊત્તમ રીતે સ્તંબન થાય છે. તેમજ ધાતુ ક્ષીણતા દૂર થાય છે.

કમકુતુહલવટી—કૌચ ખીજ, મુસળી, કુલિંજન, લીડીપીપર, વાંસકપુર, જયફળ, જવંત્રિ, રમીમસ્તકી, ચણકમાય, ઝીણી એલચી, લવિંગ, ગોખર, ગુલાબ, મોતીઓ, મોગરો, ચમેલી અને મદનાબલુનાં ફલ, વિદારીકંદ (બોંચ કહોળું), સતાવરી, કમળકાકડીનાં ખીજ, તાલમખાનું, સમુદ્રશોષનાં ખીજ, કકોલ, જટામાંસી એ દરેક એક, એક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં ૦૧ તોલો કસ્તૂરી અને તેટલુંજ કપુર મેળવી એ બધાને એક આખો દિવસ કેસરને પાણી સાથે ધું-

દીને તૈયાર કરેલા રસમાં ખરલ કરી ૦૧, ૦૧ તોલાના માપની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સંધ્યાકાળના સમયે આવી એક ગોળી ખાઈ ને તેના ઉપર સાકર નાંખેલું દુધ પીવું. ખોરાક પણ સારો પુષ્ટિકારક વાપરવો. એ મુજબ એકાદ માસ આ ઔષધનું સેવન કરવાથી મદોન્મત સ્ત્રીઓના માનને ખંડન કરે એવી રીતે વીર્યની વૃદ્ધિ અને સ્તંભન થાય છે, તેમજ ખાંસી, શ્વાસ, પ્રમેહ અને શીરંગવાયુ નાશુદ્ધ થઈ જાય છે.

વીર્ય સ્તંભિનીવટિકા—કસ્તુરી એક તોલો, કેસર, જયદ્રવ્ય, અને લવિંગ એ દરેક બે, બે તોલા, અશીલુ ચાર તોલા અને વિનંધા-ભાંગ ધીમાં શેકેલી બે તોલા લેઈ ચૂર્ણ કરી નાગરવેલનાં પાનના રસ સાથે ઘુંટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. રાત્રે સુતી વખત મધ સાથે એક ગોળી ખાઈને તેના ઉપર એક તોલો ધી અને બે તોલા સાકર મેળવેલું એક શેર દુધ પીવું, જેથી ગિતમ પ્રકારે વીર્યનું સ્તંભન થશે.

સમોહનીવટિ—લવિંગ, જયદ્રવ્ય, જવંત્રિ, કંકોલ, અકલ-કરો. કસ્તુરી, કાંકયનાં ખીજ અને કેસર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણના વજનથી અડધા ભાગે શેકેલી ભાંગ, ભાંગથી અર્ધો શેષિલો વછનાગ અને વછનાગથી અર્ધું અશીલુ તેમાં મેળવી જળભાંગરાના રસમાં ચાર પહોર સુધી ઘુંટી બે, બે વાલની ગોળીઓ કરવી. દરરોજ સાંજે પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને આવી એકથી બે ગોળીઓ ખાવી, અને તેના ઉપર ધી અને સાકર નાંખેલું દુધ પીવું, જેથી એક પહોર સુધી વીર્યનું સ્તંભન થાય છે, મેથુન શક્તિ

વધે છે અને શ્વાસ, ખાંસી, પ્રમેહ, નયુસકતા વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

કામવિનોદગુટિકા—સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, અક્લગરો, ચણકબાબ, રૂમીમસ્તકી, જાયફળ, કૌયબીજ, તાલમખાનું, લીંડી-પીંપર, ગોખર, ગજોનું સત્તવ, માત્રકાંકણીનાં બીજ, બહુદ્રળીનાં બીજ, આસંધ, ખસખસ, ઊંટકંટાનાં બીજ, નાગરવેલનાં પાન, માળતંત્ર એંખરો, કપુરકાછલી, કુત્તિંજન, અરીસુ, માયાં, ધંતુરાનાં બીજ, તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, નાગકેસર અને કેસર એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી ગાયના દુધ સાથે ધુંડીને પછી તેમાં તે બધાંના વજન જેટલી સાકર અને તેટલુંજ ધી મેળવીને એક, એક રૂ. ભારતી ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સાંજે એક ગોળી ખાઈને તેના કિપર દુધ પીવાથી ધાતુનું સ્તંભન થાય છે, અને વીર્ય સમૃદ્ધિ તમામ વિકારો દૂળી જાય છે.

બલ વીર્યવતી વટિકા—ગાયના દુધ સાથે એક પહેર ઉકાળીને શુદ્ધ કરેલાં ધંતુરાનાં બીજ ચાર તોલા, ઉભી રીંગણીનાં બીજ બાર તોલા, વિહારીકંદ, ખસખસનાં બીજ, ઘોળી મુસળી, કાળી મુસળી, ચવક, આસંધ, બળબીજ, કમળ કાકડી, વાંસકપુર, તજ, એલચી, લવિંગ, સમુદ્ર શોષનાં બીજ, લીંડીપીંપર, જાયફળ, જાવંત્રિ, વાંસકપુર, ધાણા, કાયફળ, ખુરાસાની અજમો, ગજોનું સત્તવ, તાલમખાનું. ગોખર, શીંઘોડાં અને કંકોલ એ દરેક બીજ બે, બે તોલા, સેમળાનાં કામળ મૂળીઆં આઠ તોલા અને મોપરસ એટલે સેમળાનો નવો શુંદર વીશ તોલા લેઈ બધાંને ખાંડીને ચૂર્ણ કરી રૂ. શેર એટલે ચારસો તોલા ગાયના દુધ સાથે સારી પેઠે હલાવતા

જઠ ધીમા તાપથી ઉકાળતાં બ્યારે દુધનો માવો થઈ જાય ત્યારે નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડુ થયે તેમાં ચોવીસ તોલા ધી, ચાર તોલા કેસર અને અડતાલીસ તોલા સાકરનું ચૂર્ણ તથા ચોવીસ તોલા મધ મેળવી બે, બે, રૂ. બારની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સાયંકાળે આવી એક ગોળી ખાઈ તેની ઉપર દુધ સાથે ગળ્યો ખોરાક બદલાય કરે અને સુવાના મકાનમાં એક દીવો સળગતો મૂકે.

આ ઔષધિના સેવનથી મૈથુન કરવાની શક્તિ એટલી બધી પ્રબળ થાય છે કે બ્યાંસુધી શયન ગૃહમાં દીવો બળતો રહે છે ત્યાં સુધી વીર્ય મુક્ત થતું નથી. આ પ્રયોગ નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલા પુરુષોના વીર્યની વૃદ્ધિ કરવામાં, શુક્રનું સ્તંભન કરવામાં, રતિ શક્તિને જાગૃત કરવામાં તેમજ પ્રમેહ અને શરીરની શુષ્કતા દૂર કરવામાં પરમોત્તમ છે.

મહાસાગર સ્વરૂપ અત્યંત વિશાળ આર્ય વૈદ્યકમાં ધાતુ સમંધિ વિકારો માટે કેસરના યોગવાળા જે અસંખ્ય પ્રયોગો છે, તેમાંથી જે ચાર, છ પ્રયોગો અત્રે આપવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરથી સમજાશે કે તેની ગરમ, ગ્રાહી અને આનંદદાયક અસરના લીધે આવાં દરદોમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. એ સિવાય વળી તેના ગ્રાહી, વાતહર અને ચુક તથા આંકડીને શમાવનાર ગુણને લીધે જાડા અને મરડાના દરદમાં પણ વિવિધ રીતે વાપરવામાં આવે છે. એમાંની એક સર્વમાન્ય સરળ રીત એવી છે કે કેસર અને અપ્રીણ સરખા ભાગે લેઈ ખરણ કરીને તેની અડધી રતીમારની ગોળીઓ કરવી અને દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે તેવી એક ગોળી મધ સાથે આપવી.

સ્ત્રીઓને માસિક ધર્મ સમયે થતી અત્યંત પીડા, અટકાવતું
જોઈએ તે કરતાં ઓછું આવવું, કિંવા સમૂળગુ બંધ પડવું, વિગેરે
દરદો ઉપર તેની જે અનેક બનાવટો વપરાય છે તે પૈકી એક ઉત્તમ
બનાવટ નીચે મુજબ છે.

તળતું ચૂર્ણ એક ભાગ, અકલગરો એક ભાગ, એળીઓ એક
ભાગ, કુકાવેલો ટંકણખાર એક ભાગ, શેકેલી હિંગ એક ભાગ, કેસર
એક ભાગ, લોહભસ્મ અથવા તો ચોખ્ખી હીરાકસી એક ભાગ અને
ઘેંદ્રવારણીનાં મૂળતું ચૂર્ણ ચાર ભાગ એ બધાને સાથે મેળવી ચૂર્ણ
કરવું અને તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંજ બેથી ચાર વાલ જોટલું લેઈ
ગરબ પાણી સાથે આપવું.

નહાનાં બાળકોને માટી ખાવાની દેવ પડવાથી ખાધેલી માટીનો
ઉદરમાં સંચય થઈ તેના લીધે શરીરતું શીકું પડવું, સોજા આવવા
વિગેરે જે પાંકુ રોગનાં ચિન્હો થાય છે તેના ઉપર પણ કેસર આ-
બાદ કાર્ય કરે છે, અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે:—

કેસર, જેડીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતર એ ચારે યાજ્ઞેને
સરખા ભાગે લેઈ ઊકાળો કરી તેના ચાર પુટ ઈટ ખાંડીને કરેલા
બૂકાને દેવા, ચઢી સાદી માટીના બદને બાળકને આ માટી ખાવા
આપવાથી તેના ઉદરમાં સંચય થયેલી માટી ઝાડા વાટે બહાર ની-
કળી જઈ આરામ થાય છે.

ખડસલીઓ.

સં. ૫૫૮, તૃણારિ, પિત્તારિ. હિં. પિત્ત પાપડા, દવન પા-
પરા. બે. ખેત પાપડા. મ. ઘાટી પિત્ત પાપડા. ગુ. ઘાસીઓ પિત્ત
પાપડા, ખડસલીઓ. ફ્રા. શાહતરા. લા. *Rungia repens*,
Fumeria Officinalis.

વિવરણ—ખડસલીઓ ચોમાસે ઘણો જગે છે, એનો છોડવો
જરા કાંચો વધીને ચોતરફ શાખાઓ નાંખે છે, વાડ કે ખીજ છોડ-
વાઓની ઓથમાં સારી જમીનમાં તે એકથી દોઢ ફુટ કાંચો વધે છે,
પરંતુ ખુલ્લી જમીનમાં તે જિગીને જમીન ઉપર પથરાઈ જઈ પાંચથી
પચ્ચીશ ઈંચના ઘેરાવાનાં છાતળાં નાંખે છે. એની શાખાઓ જમીન
ઉપર પથરાય છે ત્યાં આગળ વખતે ઝીણાં મૂળીઆં મુકે છે. એનાં
ખાંદડાં ૦૧ થી ૨૧ ઈંચ જેટલાં લાંબાં અને ૦૧ થી ૦૧૧ ઈંચ જેટલાં
પહોળાં અને બન્ને છેડે સાંકડાં થતાં અથવા તો ગોટકડાં હોય છે.
એની શાખાઓના છેડે ૦૧ થી ૭ ઈંચ જેટલી લાંબી માંજર ની-
કળી તેના ઉપર ૦૧ ઈંચ લાંબાં અને એકથી દોઢ લાઇન વ્યાસનાં
ગુલાખી રંગનાં જાંબુડી છાયા લેતાં ફુલો આવે છે, અને ફૂલો જવના
દાણા જેવા આકારનાં લીલા કે ભુરા રંગનાં હોય છે. એના આખા
છોડવા ઉપર ઘોળા ખરસટવાળીની ફવાટી હોય છે અને વાસ તથા
સ્વાદ કડવાં હોય છે.

ઉપયોગ—ખડસલીઓ એ પિત્તના પ્રકોપને શાન્ત કરવામાં
અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. જુદી જુદી જાતના તાવોમાં પિ-
ત્તનો પ્રકોપ હમેશાં હોય છેજ, અને તેથી તેઓના ઉપર ખડસલીઓ

સારી રીતે લાગુ પડે છે. વળી શરદ રતુમાં આવતો તાવ કે જે હાલમાં મેલેરીઆના નામથી ઓળખાય છે. અને જેની શાન્તિ માટે હગલે હગલા કિનાઇન વપરાય છે, તે તાવમાં તો પિત્તની વિકૃતિ અવશ્ય હોય છેજ, અને તેથી ખડસલીઓ એ તેની રામચાણ નિર્ભય ઔષધિ છે. ખડસલીઓ પરસેવો લાવી લોહીને સાફ કરે છે, મૂત્ર રચક અસર કરી તાવની ગરમીને હટાવે છે, તેમજ લાલચોળ ઉતરતા પેસાખને સાફ કરે છે. માથે ચડી ગયેલી ગરમીને ઊતારી માથાનો સખ્ત દુઃખાવો બંધ કરે છે, હાથ, પગ તથા આંખોમાં થતા દાહને દુર કરે છે, તેમજ તાવ ઉતર્યા પછી શરીરમાં રહેલી નબળાઈને પણ દુર કરે છે. જેથી તાવ હોય અગર ન હોય એવી સ્થિતિમાં પણ તે વાપરી શકાય છે. એનું હીમ પીવાથી સંતત, સતત વિગેરે અણુજિતાર તાવો પણ ઊતરી જાય છે. એ હીમ એવી રીતે બનાવાય છે કે:—

ખડસલીઓ, કાળી દ્રાક્ષ, વીરણવાળો, ધાણા, ગજો અને કરી-આનું એ દરેક ચીજ એક, એક તોલો લેઈને ખાંડી ચૂર્ણ કરી સાંજે અઢીશેર પાણીમાં ભીંજી રાખી સવારના ચોળી મસળીને એ પાણી ગાળી લેઈ તાવ ઉતરતા સુધી દર એક કે બે કલાકે પાંચથી દશ તોલા જેટલું પીવું.

આ હીમ પીવાથી તાવની સખ્ત તરસ છીપે છે, ગજાનો શોષ કમી થાય છે. તાવની સખ્ત હલટી બેસી જાય છે. માથું દુઃખતુ શાન્ત પડે છે. પેશાબ સાફ આવે છે, અને જ્વરની ગરમી ઘટી જાય છે. વળી ખડસલીઓ અને ગજો સરખા ભાગે લેઈ રીતસર

ઉકાળો કરી તેમાં મરીઆનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી જીર્ણ જ્વર અને તેના લીધે રહેતી ખાંસી, મંદાગ્નિ વિગેરે દુર થાય છે.

ખડસલીઆને સુકવી ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણ ૦૧૧ તોલો લેઈ તેમાં એ, ચાર વાલ મરીઆનું ચૂર્ણ ઉમેરીને ગરમ પાણી સાથે દર બે કલાકે આપવાથી પણ પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે.

પર્પંદાદરિષ્ટ—ચારસો તોલા ખડસલીઆ લેઈને તેને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેઈ તેમાં આઠસો તોલા જુનો ગોળ, ૬૪ તોલા ધાવડીનાં ટુલોનું ચૂર્ણ તથા ગળો, મોથ, દારૂ હળદર, તેલીઆ દેવ-દાર, ભોંયરીંગણી, ધમાસો, ચવક, ચિત્રાનાં ચૂળ, સુંક, મરીઆં, લીંડી પીપર, વાવડીંગ, એ દરેકનું ચાર, ચાર તોલા ચૂર્ણ નાંખી ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી મહોં બંધ કરી રીતસર એક મહીનો રાખી મુકવું. આ રીતે તૈયાર થયેલો અરિષ્ટ દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી બે તોલા જોડેલો લેઈ ચાર ગળા પાણી સાથે મેળવી પીવાથી દરેક જાતના જીર્ણ વિષમ જ્વરો તથા તેના લીધે થયેલાં પાંડુ, કમળો, બરોળ, ચક્રવર્તી વૃદ્ધિ, સોજા વિગેરે દરદો નાશ પામે છે.

ગરણી.

સં. વિષ્ણુ કાન્તા, અપરાજિતા, ગોકર્ણિકા. ગિરિકર્ણિકા.
હિં. કાયલ, કાઝના બં. અપરાજિતા. મ. કાજગી, ગોકર્ણી. લા.
Clitoria ternatea.

વિવરણ. ગરણીના વેલા ઓગાસે ધણુ જોવામાં આવે છે,

તેમજ કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ હોય છે. એના વેલા વિશેષ લાંબા હોતા નથી, પરંતુ તેમાંથી તાર જેવી પાતળી શાખાઓ ધણી નીકળેલી હોય છે. એનાં પાંદડાં ૦૧ થી બે ઈંચ જેટલાં લાંબાં અને ૦૧ થી ૧૧ ઈંચ જેટલાં પહોળાં હોઈ તેઓના ઉપર ઘોળા વાળની ડુંછાળ હોય છે. એનાં ફુલોનો આકાર ગાયના કાન જેવો હોય છે અને તેથીજ સંસ્કૃતમાં એને ગોકર્ણી કહે છે. કેટલા એક વેલાઓ ઉપર સુંદર આસમાની સ્થામ રંગનાં ફુલો આવે છે, એ ઉપરથીજ એનું વિષ્ણુ કાન્તા નામ પડેલું લાગે છે—એનાં ફુલો બે ઈંચ લાંબાં અને દોઢ ઈંચ પહોળાં હોય છે, અને તેમાં કોઈ પણ જાતની ખાસ વાસ હોતી નથી. એની શીંગો બે થી ચાર ઈંચ લાંબી અને ત્રણેક બાઈન પહોળી હોય છે અને તેમાંથી કાળાસ લેતા જુરા રંગનાં ખીજ નિકળે છે જે વરાધીખાંખીયાંના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણુ ધર્મ અને ઉપયોગ—આ ઔષધિમાં ઝાડા, પેશાબને છુટથી ઉતારવાનો ગુણુ રહેલો છે, એનાં મૂળીઆં નસોતરની મારક સંખ્ત રેચ કરનારાં છે, પરંતુ તે લેવાથી પેટમાં ધણું અમળાય છે તથા બેચેની અને તાવ જેવી અસર ઉત્પન્ન કરે છે માટે સ્વતંત્ર રીતે એટલે એકલાં વાપરવાં સારાં નથી. મૂળ કરતાં ખીજ વધારે સારાં એટલે ઉપદ્રવ રહિત ગણાય છે અને તેથી ન્હાનાં બાળકોને પણ રેચ તરીકે આપવામાં આવે છે. એનાં ખીજ, સુંક અને સિંધાલુચુ એ ત્રણ સરખા બાગે લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દર દાઇમે ૦૧ તોલા જેટલું ચૂર્ણ જીલાબના માટે મોટા મનુષ્યને જોગેદર વિગેરે ઉદર વૃદ્ધિના બ્યાધિઓમાં આપવામાં આવે છે. વળી એ કાર્ય માટે ખીજ રેચક ઔષધિઓની સાથે મેળવીને તેનું પ્રવાહી પણ ચોખ્ખું છે.

ગરુડીનાં મૂળ, શંખાવળીનાં મૂળ, દાંતલીનાં મૂળ, અને ગળીનાં મૂળ એ બધાં મળીને એ તોલા લેઇ તેઓને પાણી સાથે ખૂબ ધસીને રસ નીચોવી લેવો. એ રસમાં ચાર તોલા ગૌ મૂત્ર મેળવીને જળોદરમાં આપવાથી જળરેચકઅસર થઇ આરામ થાય છે.

બાળકોને વરાધનું દરદ થાય છે તેના માટે એનાં ખીજ એ એક અત્યુત્તમ ઔષધ છે. આ કાર્યના માટે એનાં ખીજને શેકી ચૂર્ણ કરી ગોળ સાથે મેળવી માતાના ધાવણુ જોડે આપવામાં આવે છે. ખાસ ન્હાનાં બાળકો માટે ૦.૧ થી એક ખીજ અને મોટાના માટે એ થી ત્રણ ખીજનું ચૂર્ણ પુરતું છે.

આ સિવાય આ ઔષધિમાં એક વિશેષ ચમત્કારીક ગુણ એ રહેલો છે કે તે સાપના ઝેરના માટે એક ઉત્તમ દવા છે. એનાં મૂળીઆનું ચૂર્ણ એક તોલા જેટલું લેઇને ધી સાથે મેળવીને પાવાથી ચામડીમાં પહોંચેલું ઝેર દુર થાય છે. દુધની સાથે ખવડાવવાથી લોકી સુધી વ્યાપેલું વિષ નાશુદ થાય છે. કંઠના ચૂર્ણ સાથે ખવડાવવાથી માંસમાં પહોંચેલું ઝેર, હજીદરના ચૂર્ણ સાથે ખવડાવવાથી હાડકાંમાં ફરી વળેલું ઝેર, કાકોલી અથવા તો તે ના મળે તો આસંધના ચૂર્ણ સાથે આપવાથી ચરખીમાં ગયેલું ઝેર અને ચંડાળકંદ અથવા તો નારવેલના કંદના ચૂર્ણ સાથે આપવાથી છેક વીર્ય સુધી પહોંચેલું વિષ દુર થાય છે. આ ગુણ સફેદ ટુલની ગરુડીમાં વિશેષ રહેલો છે એમ વૃદ્ધ વૈદ્યોનું માનવું છે.

પારદ ભસ્મ વિધાન—આ સિવાય વિષ્ણુ કાન્તામાં પારાની ભસ્મ કરવાની પ્રથુ શક્તિ રહેલી છે. અને તે કાર્ય માટે એવી રીતે

વપરાય છેકે:—કુકડવેલનાં ફળો અને ગરણીનાં મૂળ બન્નેને સરખા ભાગે લેઈ કાંજીમાં પીસી સ્વરસ કાઢી એ રસની શુદ્ધ પારાને સાત વખત ભાવના આપવી, દરેક ભાવના વખતે પારાને સારી પેઠે ધુટવે તેથી તે મુર્છિત થઈ જાય છે. એ રીતે મુર્છિત થયેલા પારાને એક માટીના કુંડામાં નાંખીને યુક્તે ચઢાવી તેના નીચે અગ્નિ કરવે અને કુંડામાં ઉપર મુજબ કાંજી સાથે કુકડપાકા અને ગરણીનાં મૂળને ધુટીને કાઢવામાં આવેલા રસના ટુવા દેવા જેમ જેમ રસ બળવા આવે તેમ તેમ ટુવા દેતા રહેવું. એ પ્રમાણે ખાર કલાક કરવાથી મીઠા જેવી સફેદ રંગની ભસ્મ થાય છે.

ગળો.

સં. ગુડુચી, અમૃત વધી, હિં. ગિલોય, બં. ગુલાંચા, મ. ગુળવેલ, ફા. ગિલાઈ, તૈ. તિષ્પતિગા, ઇં. ગુલાંચા, લા. *Tinospora cordifolia*

વિવરણ—ગળોના વેલા સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી,

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—ગળોમાં શ્મન, જ્વરદ, પિત્ત શામક, શીતળ પૌષ્ટિક, મૂત્રલ અને શોષક ગુણો રહેલા છે. તેમાંપણ તેના શ્મન ગુણ અત્યંત આશ્ચર્યકારક છે. આયુર્વેદના અભિપ્રાય પ્રમાણે હરકોઈ બ્યાત્રિમાં વાયુ, પિત્ત કે કફ એ ત્રણ દોષો પૈકી એકાદ, એનો પ્રકોષ અવસ્થ થયેલો હોયછેજ. પરંતુ ગળોમાં શ્મન ગુણ હો-

વાને લાંબે તે એવી રીતે અઅવસ્થિત થયેલી પ્રકૃતિને સમાનતામાં લાવી શકે છે. કેમકે જે દોષનો કોપ થયો હોય તેને તે શાન્ત પાડે છે, અને જેની ક્ષીણતા થઇ હોય તેને પ્રદીપ્ત કરે છે. આવી રીતે વધઘટ થયેલા દોષોને એક સરખા પ્રમાણમાં લાવી પ્રકૃતિને નિરોગી બનાવવાનો ગુણ બીજી એક પણ ઔષધિમાં નથી. જેમ સાળ મનુષ્યને ખોરાક હિતાવહ છે તેવી રીતે માંદા મનુષ્યને ગળો હાયદાકારક છે. કોઈપણ જાતની પ્રકૃતિવાળાને કોઈપણ દરદમાં ગળો માફક ન આવે તેમ બનતું જ નથી. આવા ઉત્તમ ગુણને લેખનેજ તેનું અમૃતા કે અમૃતવદ્લી નામ રાખવામાં આવેલું છે.

ગળોમાં જવરદ્ધ ગુણ હોવાથી તમામ જાતના તાવોમાં તેનો છુટથી ઉપયોગ થાય છે, અને તેમાં પણ બધી જાતના વિષમજ્વરો એટલે રોજીદો, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ વિગેરે મેક્ષેરીયાની અસરથી ઉત્પન્ન થનારા તાવોમાં તે ઘણું સરસ કાર્ય બજાવે છે. આવી જાતના તાવોમાં જો કે તે ક્વીનાઈનની બરોબરી તો કરી શકતી નથી, તોપણ તેનો ઉકાળો આપવાથી લગભગ ક્વીનાઈનના જેવું કાર્ય થાય છે. વળી એકલું ક્વીનાઈન આપવાથી દરદીને બ્યારે ગરમ પડી કેટલાએક ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે. ત્યારે ગળોમાં આવો અવગુણ નહિ હોવાથી તેના ઉકાળા કે સત્વ સાથે ક્વીનાઈન આપવામાં આવે છે તો પિત્તનો પ્રકોપ, મગજનું ભ્રમણ, કાનની બહેરાશ વિગેરે ક્વીનાઈનની ઝેરી અસરથી ઉત્પન્ન થનારા ઉપદ્રવોનો ભય દૂર થાય છે. વળી ક્વીનાઈનનો ટાઢ વાધને આવતા વિષમજ્વરોનીજ માત્ર સમબાણ દવા છે. પરંતુ ટાઢ સિવાય આવતા બિના તાવોમાં તેનાથી

જોધએ તેવો ફાયદો થતો નથી, જ્યારે ગળોતો આવા તાવોમાં પણ રામબાણ ફાયદો બતાવે છે.

વિષમજ્વરો ઉપરાંત જીર્ણજ્વરમાં પણ ગળોતો ઉપયોગ અત્યંત પ્રશસ્ત છે. કારણ જીર્ણજ્વરમાં ઘણું કરીને પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે અને ગળોમાં પિત્તની શાન્તિ કરવાનો ખાસ ગુણ રહેલો છે જેથી સખ્ત તાવ આવી ગયા પછી શરીરમાં જે ઝીણો તાવ રહી જાય છે તે એના સેવનથી દુર થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ દરદીમાં શક્તિ પણ શીઘ્રતાથી આવે છે. આવા તાવમાં ગળોની બીજી કોઈપણ બનાવટ કરતાં તેનું સત્વ વધારે ગુણ કરે છે, અને તે મંદુર, સુવાર્ણ માક્ષિક કે લોહભસ્મ અને ત્રિક્ષણાના ચૂર્ણ સાથે અપાય છે. વળી તેના ક્વાથના જળને ફરીથી ઊકાળી શીરા જેવું ઘટ્ટ બનાવી તેની સાથે જીનો ગોળ, મધ તથા થોડું ધી મેળવીને આપવાથી પણ ગમે તેવો જીર્ણજ્વર હોય તો તે દુર થાય છે.

ગળોમાં પિત્ત શામક ગુણ ખાસ રીતે રહેલો હોવાથી પિત્તના પ્રકોપમાં તે અદ્વીતિય અસર કરે છે. ચક્રત એટલે લીવરનો જીનો રે ગ અને તેના લીધે થયેલું જળોદર, તેમજ કમળો એ બધાં દરદો ઉપર ગળોતો ઉપયોગ ઘણો વખાણવા લાયક છે. મગજની અંદર રહેતી ગરમી, આંખનો દાહ વિગેરે દરદોમાં તેનો ત્રિક્ષણાની જોડે ઉપયોગ કરવાથી સંતોષ કારક ફાયદો બતાવે છે પિત્તને લીધે થતી ઉલટી તેમજ તાપમાં ફરવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં ઝાડા એ બધું લીલી ગળોના રસમાં સાકર નાંખીને પીવાથી તત્કાળ બંધ પડે છે અમ્લપિત્તના દરદમાં પણ ગળોતું સત્વ પ્રવાળ ભસ્મ જોડે મેળવીને અપાય છે અને તેથી સારો ફાયદો થાય છે. કેમકે પ્રવાલ ભસ્મ પિત્તની અમ્લ-

સાને દુર કરે છે અને ગળો પિત્તના પ્રકોપને શાન્ત પાડે છે. આધા-
શીશીમાં પણ પિત્તનો પ્રકોપજ હોય છે અને તેથી તેમાં પણ ગળોનું
સેવન ફાયદાકારક નીવડે છે.

વળી પોતાનામાં રહેલા શોધક ગુણને લીધે લોહીને સુધારવામાં
પણ ગળો ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. વાતરકત એટલે પત જેવાં લોહી બિ-
ગાડનાં ચામડીનાં દરદોમાં ગળોના જેવી ઉત્તમ અસર કરનારી બીજી
એક પણ દવા નથી. માત્ર આવાં દરદોમાં તેનો લાંબા સમય સુધી
ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ચામડીનાં જે દરદોમાં પણ એટલે ચાંદો
પડે છે તે દરદોમાં ગળોની સાથે ગુગળ અને પણ સિવાયના વિકારોમાં
એરંડીયું આપવાથી તેની અસરમાં અત્યંત વધારો થાય છે.

પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા, તણુખા, બિનવા, મૂત્રની અમ્લતા,
મૂત્ર કૃચ્છ વિગેરે દરદોમાં પણ ગળો તેના મૂત્રલ ગુણના લીધે ઉત્તમ
ફાયદો બતાવે છે, તેમજ એરંડીયા તેલ સાથે તેનો ઉકાળો આપ-
વાથી કષ્ટ સાધ્ય મનાતા સંધિવાના દરદમાં પણ સારો સુધારો
માત્રમ પડે છે. ગળોના વેલાઓમાંથી જે સત્વ કાઢવામાં આવે છે
તે પૌષ્ટિક ગણાય છે અને તેથી ક્ષયના દરદમાં તેનો છુટથી ઉપયોગ
થાય છે. ગળોનું સત્વ કાંડલીવર તેલના નામે ઓળખાતા અપવિત્ર
અને દુર્ગંધમય ઔષધની માફકજ દરદીની શક્તિ વધારવાનું કાર્ય
કરે છે પરંતુ તેનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દરરોજ
અઢીથી પાંચ તોલા જેટલું એ સત્વ લેખને દુધ તથા સાકર સાથે
પકાવી શીરા જેવું બનાવીને દરદીની શક્તિનો વિચાર કરીને તેને
માફક આવે તેટલું દરરોજ ત્રણ, કે ચાર વખત આપવું જોઈએ.

આ સિવાય ધાતુની નબળાઈ મંદવાડ પછીની અશક્તિ, તેમજ અંદર અને પાંડુ જેવાં દરદોમાં પણ ગળોના સત્વનો લોહ કે મંદુર ભસ્મ સાથે ઉપયોગ કરવાથી ઊત્તમ પરીણામ આવે છે.

ગળો પાચન ક્રિયાને સુધારવામાં પણ વિદેશી ઔષધ કેલંબાની માફક કાર્ય કરે છે. એનાથી પાચક રસ વધારે ઊત્પન્ન થાય છે છૂંધા પ્રદીપ્ત થાય છે અને જરૂર બળવાન થાય છે. ગળોમાં વિષજ્ઞ ગુણ હોવાથી તેના કંદ એટલે મૂળ બેથી ત્રણવાલ જેટલું લેઈ પાણીમાં ઘસીને પાવામાં આવે છે, અને આમ દર પાપા કલાકે ચાર, પાંચ-વાર પાવાથી વારંવાર ઊત્તરી થઈને સર્પનું ઝેર ઊતરી જાય છે.

ગળોમાં આવા અનેક ઊત્તમ ગુણો હોવાથી આર્થ વૈદ્યોમાં તેની એટલી બધી બનાવટો વપરાય છે કે જે તે બધી લખવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ લખાય, અને તેથી અત્રે માત્ર કેટલી-એક ખાસ ઉપયોગી બનાવટો લખીનેજ સંતોષ માનીશું.

અમૃતારિઃ—ગળોના લીલાવેલા ચારસોતોલા તથા દશમૂળ (ખીલી, અરણી, અરડુસો, કાંકય, શીવણ, સમેરવો, બધી સમેરવો, હમી રીંગણી, ભોંયરીંગણી અને ગોખરનાં મૂળ) ચારસો તોલા લેઈ તેઓને ૪૦૯૬ તોલાપાણી સાથે ઊકાળતાં ૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગાળી લેઈ તેમાં ત્રીશ શેર ગોળ, છરાનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, ખડસલીઓ આઠ તોલા, સાતવીણુની છાલ, સુંઠ, બરીઆં, લીંડીપીપર, મોથ, નાગકેસર, કડુ, અતિ ત્રિષની કળી અને ઈંદ્રજવ એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા નાંખી ચીનાઈ માંદીની બરણીઓમાં બરી મહોડું બંધ કરી એક મહીનો રાખી સૂકવું, અને પછી દરરોજ સવાર, સાંઝ એકથી ચાર રા. ભાર જેટલું

હું લેઈ તેટલાજ પાણી સાથે મેળવીને પીવું. જેથી દરેક જાતના તાવો નાબુદ થાય છે.

ગુડુચ્યાદિકવાથ—ગળો, ધાણા, વીરણવાળો, સુંક, કાળોવાળો, ખડસલીઓ, કુંભાં લીલાં, અતિ વિષની કળો, કાળી પાઠનાં મૂળ, રતાંજળી, કડાછાલ, ચરીયાતું, નાગરમોથ અને ઇંદ્રજવ એ સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ખોખરાં કરી તેમાંથી ચાર તોલા જેટલું લેઈ ચોસડ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં ચાર કે આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ ઠંડુ થયે તેમાં મધ નાંખીને પીવાથી ઝાડ સાથેનો તાવ દુર થાય છે,

અમૃતા મોઢક—હરડેદળનું ચૂર્ણ, આમળાંનું ચૂર્ણ સુંક, અને લીંડીપીંપર એ દરેક એક એક તોલો, ગળોના ક્વાથને ઊકાળીને બનાવેલો ધન એટલે ઘટ પદાર્થ ચાર ભાગ, અને પાણી સોળ તોલા લેઈ એ બધાંને સાથે ઊકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને ગાળી લેઈ તેમાં આઠ તોલા સાકર નાંખી ઊકાળતાં જ્યારે પાકી ચાસણી તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઊતારી ૦, ૦ તોલા ની ગોળીઓ વાળની. આવી જાતની ગોળીઓને આજ કાલ કેટલા-એક વૈદ્યો સંશયનીના નામે પણ ઓળખે છે. વળી કેટલાએક તેમાં સોળમા ભાગની લોહ કે મંડુર ભસ્મ પણ ઊમેરે છે. દરરોજ સવાર સાંજ આની એક, એક ગોળી લેવાથી બરોજનો વધારો, મંદામિ અને કફ સાથેનો જીર્ણ જવર દુર થાય છે.

ગુડુચ્યાદિ મોઢક—ગળોના બહુ ઝીણા નહિ તેમજ બહુ પાકા પણ નહિ પરંતુ વચલી જાતના વેલા લેઈને તેને સારી પેઠે કુટીને ખૂબ પાણીમાં નાંખી એકાદ, બે કલાક ભીંજવા દેઈ હાથપડે

સારી પેઠે મસળીને પંજી કાઢી નાંખવા અને તે પાણીને ઝીણા કપડાથી ગળી લેધને ઠરવા દેવું. સારી પેઠે પાણી ઠરી જાય એટલે ધીમે ધીમે ઉપર ઉપરનું પાણી કાઢી નાંખતા જવું, અને એ રીતે બધું પાણી નીકળી જાય ત્યારે વાસણના તળીએ એડેશો ધડાના મેંદા જેવો જે સફેદ પદાર્થ બાકી રહે તે લેઈ લેવો. આ પદાર્થને થોડીવાર હવા કે તડકામાં રાખવાથી સુકાઈ જશે. આવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલો આ પદાર્થ કે જે ગળોનું સત્ત્વ કહેવાય છે તે બે તોલા અને વીરણુ વાળો, કાળો વાળો, તમાલ પત્ર, કઠં, આમળાં, મુસળી, એલચી, મેંદીનાં બીજ, કાળી દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળનોકંદ, બીમશેની કપુર, સુખડ, રતાંજળી, સુંક, મરીઆં, લીંડીપીંપર, જેઠી-મધ, આસંત્ર, શતાવરી, ગોખરૂ, કૌચબીજ, જયફળ, કંકોલ ચોરક અથવા તે ન મળેતો જટમાંસી રસ સિંદુર, અબ્રકબસ્મ, બંગલ-સ્મ તથા લોહબસ્મ એ દરેક એક, એક તોલો લેઈ ચૂર્ણ કરી સાથે મેળવી તેમાં આઠ તોલા ધી, આઠ તોલા સાકર અને દશ તોલા મધ મેળવી એક, એક રૂ. બારના લાડુ વાળવા. આવો એક, એક લાડુ સવાર સાંઝ ખાવાથી ક્ષય, રક્તપિત્ત, હાથ પગનાં તળી-આનો દાહ, પ્રદર, રક્ત પ્રદર, મૂત્ર કચ્છ, પ્રમેહ વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

અમૃતા ગુગળ—લીલી ગળો ૬૪ તોલા, ગુગળ ૭૨ તોલા, હરડેદળ, બહેડાંનું દળ અને આમળાં એ દરેક પણ બત્રીસ તોલા લેધને તેઓને અધકચરાં ખાંડીને વીશ શેર પાણીમાં નાંખીને જકાળવું, અને તે ચોથા ભાગનું બાકી રહે ત્યારે ઊતારી વચ્ચથી ગાળી લેઈ ફરીથી અગ્નિ ઉપર ચડાવવું. જ્યારે તે જાડું થાય ત્યારે તેમાં દંત-લીનાં મૂળ બે તોલા, સુંક ૦૫૫ તોલો, મરીઆં ૦૫૫ તોલો લીંડીપીં-

પર ૦૧૧ તોલો, વાવડીંગ બે તોલા, ગજો બે તોલા, હરકેદળ ૦૧૧ તોલો, બહેડાં ૦૧૧ તોલો અને આમળાં ૦૧૧ તોલો લેઈ વચ્ચગામ કરેલું ચૂર્ણ ઉમેરવું. બ્યારે ઠંડુ થાય ત્યારે ૦૧, ૦૧ તોલાની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સવાર, સાંજ આવી એકથી ચાર ગોળીઓ ચોખ્ખા અનુપાત સાથે આપવાથી પત, વિસ્કેટક, કોઠ, પલ્લુ વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે.

અમૃતા રસાયન—સુકી તાજી ગજોને ખાંડીને તેનું વચ્ચ ગાળ કરેલું ચૂર્ણ એક સો તોલા, જુનો ગેળ ૧૬ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને ધી વીશ તોલા લેઈને સાથે મેળવી તેની ૦૧, ૦૧ તોલાની ગોળીઓ વાળવી. દરરોજ સવાર સાંજ આવી એકથી ચાર ગોળીઓ લેઈને ખાવાથી કોષ્ઠ પલ્લુ જાતનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહેતો નથી, તેમજ બળ, બુદ્ધિ, વીર્ય, સ્મરણ શક્તિ વિગેરેમાં વધારો થાય છે.

આ સિવાય બીજા પલ્લુ અનેક ઉત્તમ પ્રયોગો પ્રચારમાં છે. પરંતુ વિસ્તાર ભયથી અત્રે આપવામાં આવ્યા નથી, તો જગાસુએ અન્ય વૈદ્યક ગ્રંથોમાં જોઈ ખાતરી કરવી.

ગોખરં.

સં—ગોખુર, ત્રિકંટક, હિં. બડા ગોખરં. મ. ગોખુર, ગુ. માળવી ગોખરં. લા. *Pedaliu Murex*.

ત્રિવરણ—ગોખરની મીઠા ગોખરં અને કકવા ગોખરં અથવા તો દેશી ગોખરં અને માળવી ગોખરં એવી બન્ને જાતો પ્રસિદ્ધ છે. આટલે વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી, એ બન્ને જાતના ગોખરં જો કે

શુદ્ધ દોષમાં લગભગ સરખાજ છે, તોપણ અત્રે લખવામાં આવેલા શુદ્ધો મોટા એટલે માળવી ગોખરનાજ સમજવા.

શુદ્ધદોષ અને ઉપયોગ—ગોખર ખાસ ધાતુપુષ્ટિના માટે ઘણો વખાણાય છે, ગોખરનું ચૂર્ણ અને તલ એ બે સરખા વજનને લેઈ મધ અને બકરીના દુધની સાથે લેવાથી હસ્તક્રિયાથી આવેલી નબળાઈમાં સારો ફાયદો થાય છે. ગોખર, કૌયખીજ, ઘોળીમુસગી, ઘોળા સેંમળાનાં કુંણાં મૂળ, આંબળાં, ગજોનું સત્ત્વ અને સાકર એ સાતે ઘીને સરખા ભાગે લેઈને ચૂર્ણ કરવામાં આવે છે તે વૃદ્ધદંડના નામે ઓળખાય છે, અને ધરડા મનુષ્યને જેમ લાકડીનો ટેકો આધાર રૂપ છે, તેવીજ રીતે ધાતુ સમૃદ્ધિ દરદોમાં આ ચૂર્ણ પર-
મોપયોગી છે, એના સેવનથી ધાતુની નબળાઈ, ત્રીયંસ્રાવ, હસ્તક્રિયા ના વિકારો રાત્રિએ સ્વપ્નામાં ધાતુનું જવું, પંદવ વિગેરે દુર થાય છે. વાઝુટ જણાવે છે કે:—

ફલોન્મુલ્લોગોક્ષુરકઃસમૂલ્લજ્ઞયાવિશુષ્કઃસુવિચૂર્ણિતાંમઃ ॥
સુખાવિતઃસ્વેન રસેન તસ્માન્ માનંપરાંપાસૃતિકીંપિપેદ્યઃ ॥
સીરેણ તેનૈવચશાલિમશ્ન ઠજ્જીર્ણેખવેત્સદ્વિતુલ્લોપયોગાત્ઃ ॥
શક્તઃસુરુપઃસુમગઃશ્વતાયુ કામોકકુદ્યાનિવગોકુલસ્યઃ ॥

ગોખરના છોડને ફળ લાગવાનો સમય થાય અર્થાત્ તેના ઉપર એટલા ગોખર કઢીણ ન થઈ મધા હોય ત્યારે ઉપાડી લાવી ઊંચે સૂકવીને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને ખીજ લીલા ગોખર ખાંડીને

કાઢવામાં આવેલા રસની ભાવના દેવી, અર્થાત્ રસથી બીજીની સુ-
કાવા દેવું, દરરોજ આઠ તોલા જોડું એ ચૂર્ણ દુધ સાથે પીવું, અને
માત્ર દુધ ભાતનોજ ખોરાક રાખવો. આ પ્રમાણે આઠ તોલા ચૂર્ણનું
સેવન કરનાર પુરૂષના ધાતુ સમૃદ્ધિ સર્વે વિકારો ટળી જાય છે. પે-
શાબમાં લોહી પડતું હોય, પેશાબ અચકાધને આવતો હોય, કષ્ઠથી
ઊતરતો હોય, પેશાબમાં રેતી જતી હોય કે પથરી બાઝી હોય તે
પણ દુર થાય છે, પ્રદર, અને પ્રમેહનું તો નામ નિશાન પણ રહેતું
નથી, શરીરના રૂપ, બલમાં વધારો થાય છે. વીર્યવૃદ્ધિ થવાથી આ-
યુષ્ય પણ વૃદ્ધિ પામે છે, અને કામવિલાસ કરવાની શક્તિ તો એટલી
બધી પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમ મેંકડો ગાયોના ટોળામાં એક સાંઠ બસ
થાય છે તેમ.

આજકાલનાં નિર્માલ્ય મનુષ્યોને જે દર દાઢમે આઠ તોલા
ચૂર્ણનું સેવન ભારે પડે તો તેમણે પ્રકૃતિ, અનુસાર ઓછું એટલે એ,
કે ચાર તોલા લેવું. એમ કરવાથી ઔષધ જે કે વધારે સમય સુધી
ચાલશે, પરંતુ લાંબા દિવસે પણ આઠસો તોલાનો પ્રયોગ પૂર્ણ કરવાથી
ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થશે.

ગોખરૂમાં પૌષ્ટિક ઉપરાંત મૂત્રલ અને શીતળ ગુણ હોવાથી જ-
નનેન્દ્રિય અને મૂત્રાશયનાં દરદો ઉપર પણ તેનો છુટથી ઉપયોગ થાય
છે. ગોક્ષુરાદિ ગુગળના નામથી પ્રખ્યાત થયેલા પ્રયોગનો ઉપયોગ
કરવાથી પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ, મૂત્રાધાત, ધાતુદોષ અને પથરી દુર
થાય છે એ વાત સર્વે સદૃઘોને વિદિતજ છે.

આ સિવાય જડીબુટ્ટીઓ સમૃદ્ધિ શોધખોળ ચલાવતાં ગોખર-
માં એક દીબ્ય ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો છે અને તે એ છે કે:—

ગોખરનાં તાજાં લીલાં મૂળ ઉપરની છાલ સોળ તોલા લેઈ
ચટણીની માફક ઝીણી કુટી પછી તેને ૬૪ તોલા ધી અને ૨૫૬
તોલા પાણી સાથે મેળવી ધીમા તાપથી ઊકાળતાં પાણીનો ભાગ
બળી જઈને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઊતારી મળી લેવું. દરરોજ
સવાર, સાંજ એ ધી એકથી ચાર તોલા જેટલું લેઈને ખાવાથી અને
તેના ઉપર કેવળ દુધ ભાતનો આહાર સમ્પન્નથી અપસ્માર એટલે
વાઈનું દરદ અત્યંત બચાંકર હોય તોપણ નાશુદ થાય છે.

ચોપચીની.

સં. હીપાંતર વચા. હિં. ચોખચીની, બં. તોપચીની, મ.
ચોપચીની, ફા. એવન, ઇં. China root, smilax China.

વિવરણ—આ ઔષધિ આ દેશમાં થતી નથી, પરંતુ ચીન
તરફથી આવે છે. છતાં દરેક સ્થળે મળી શકે છે જેથી સર્વત્ર
પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ ઔષધિના ગુણદોષોનું વર્ણન
એક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ ભાવમિશ્ર
વિગેરે જણાવે છે કે:—એનો રસ મધુર અને કંઠક કડવો હોય છે.
વળી તે ગરમ અને અગ્નિને વધારનાર છે અને કમજીવત, આફરો,
તેમજ પેટના દુઃખાવાને મટાડનાર છે. પેશાબ અને આંતરે શુદ્ધ

કરી પ્રવર્તિ છે, અને પક્ષાધાત, સંધિવા વિગેરે વાયુનાં દરદોમાં શાયદો કરે છે. આખા શરીરમાં થતા દુઃખાવાને હઠાવે છે. અપસ્માર અને ઊન્માદનો નાશ કરે છે. તેમજ ઉપદંશની ગરમીથી થતા શીરંગ વાયુમાં એક અકસીર ધલાજ છે. વળી તે દુષ્ટ વ્રણો, કંઠમાળા અને નેત્રના વ્યાધિઓમાં પણ હિતકર છે. પુરુષના વીર્યના અને સ્ત્રીઓના રજો દોષને પણ સુધારે છે. અને અંગગ્રહ તથા કુળજ વાતને નાશુદ કરે છે.

મખનનઊલ્લઅહીઆ વિગેરેમ કીતાઓના લખનારા મુસલમાન હકીમો જણાવે છે કે:-આ એક જાતના વેલાનાં મૂળ હોય તે ચીન તરફથી આવે છે. અને તે ધણું કરી એકાદ બેંદ અથવા તો તેથી ન્હાના, મોટા દુકડાઓના આકારમાં આવે છે. તેની જડાઈ મુઠીમાં આવે તેટલી અથવા તો વધારે ઓછી પણ હોય છે. વળી કોઈ દુકડો વધારે ગાંઠાવાળો, તો કોઈ ઓછી ગાંઠાવાળો, કોઈ ચીકણો તો કોઈ ખરસટ, કોઈ વજનદાર તો કોઈ હલકો, કોઈ કડીલુ તો કોઈ નરમ, કોઈ ધોળાશ ઉપર તો કોઈ કાળાશ પડતો કે ગુલાબી પણ હોય છે. આ બધા દુકડાઓમાંથી સારા અને વાપરવા લાયક તો તેજ ગણાય છે કે જેઓનો રંગ ગુલાબી હોય, સ્વાદ મધુર હોય અને ગાંઠા વધારે ન હોય. વળી તે દુકડાઓમાં ગાંઠા વધારે હોય કે ન હોય પરંતુ તેઓ મજબુત, ચીકણા અને રેસા વિનાના હોવા જોઈએ, તેમજ પાણીમાં નાંખવાથી ડુબી જાય તેવા વજનદાર, વખર સડેલા અને તાજા હોવા જોઈએ.

જે દુકડાઓ વજનમાં હલકા અને સ્વેદ રંગના હોય તે કાચાં

મૂળીઆના છે એમ સમજવું, તથા જે કાળા, ચમકદાર, કઠીણ અને રંગોથી ભરેલા તેમજ ગાંઠાવાળા, અને વાંકાચૂકા રેસાઓ કે ફડસલાં વાળા હોય તે બધા હલકી જાતના એટલે નહિ વાપરવા લાયક છે એમ સમજવું.

આ દવાનો એક એવો ગુણ છે કે તે શરીરના સાંધા તેમજ શીરાઓની અંદર પ્રવેશ કરે છે. અવિકૃત પિત્તને મદદ આપે છે, લોહીને સાફ કરે છે, સાંધાઓ મજબુત કરે છે, પેશાબને ગતિ આપે છે, ઋતુને પ્રવર્ત કરે છે, પેટની અંદર થયેલી રસ વૃદ્ધિને સુકવી નાંખે છે, તેમજ લકવો, હાથનું ધ્રુજવું, આંચકી, ગરમીના રોગના લીધે થયેલું માથાનું દરદ, આધાશીશી, જીનો નજલો, વિસ્મૃતિ, ચક્રર, જિન્માદ, ઉપદંશ અને દમના વ્યાધિઓને મટાડે છે. લોહીને શુદ્ધ કરવું એ તેનો ખાસ ગુણ હોવાથી ચાંદી, પત કે બીજાં કોઈ લોહીની ઉષ્ણતાથી થનારાં દરદોમાં અકસીર ફાયદો કરે છે, એના સેવનથી અરીણ ખાવાની આદત છુટી જાય છે, અને ઝેરવાળો પદાર્થ ખાવામાં આવ્યો હોય તો તેના વિકારને શાન્ત કરે છે, વળી જે પુરુષ કામદેવ નષ્ટ થવાથી નાઉમેદ થયો હોય તેને ફરી પુરુષત્વમાં લાવે છે. અને કદ તથા ગરમીનાં જીનું દરદોમાં બહુ ફાયદો કરે છે.

ઈંગ્રેજ લખનારાઓ જણાવે છે કે આ ઔષધે હિન્દુસ્તાનમાં ખાણું માન મેળવ્યું છે, અને સંધિવાના દરદના માટે તે એક કિંમતી ઉપાય ગણાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચાર્ફવકર તેમજ વાજકરણ ગુણવાળું મનાય છે.

આનરેબલ સર્જન ઇ. એ. મારીસ—જણાવે છે કે:—દેશી વેધોએ ગરમીના દરદથી પડેલી ચાંદીના સંબંધમાં એનાં બારે વખાણ કર્યાં છે; અને મેં તેની અસરથી સારી રીતે સાબળ થયેલા કેટલા-એક કેસો જોયા છે.

આનરેબલ સર્જન મોઈટીન શેરીફ ખાનખહાડુર—જણાવે છે કે:—ચોપચીનીનાં મજબુત ગાંઠાવાળાં મૂળ એ એક સસ્તું અને ઉપયોગી ઔષધ છે; અને કાંડલીવર આપલ, સારસાપરેલા, તેમજ પોટાસ આયોડીડના બદલે ઘણી સારી રીતે વપરાય છે. મેં વિસ્ફોટકની છેલ્લી અસાધ્ય સ્થિતિમાં, તથા ઉપદંશ, સંધિવા અને કંઠ-માળના કેટલાએક કેસોમાં તેનો ઉપયોગ ફત્તેહમંદીની સાથે કર્યો છે. આ ઔષધ ચૂર્ણ કે ઊકાળાના રૂપમાં વપરાય છે. ઊકાળો કરવાની રીત એવી છે કે દશ તોલા મૂળાંના ચૂર્ણને બેશર પાણી સાથે ધીમા તાપથી ઊકાળતાં ત્રીશ તોલા પાણી બાકી રહે :ત્યારે ઊતારી કંડુ પડવા દેઇ ગાળી લેવામાં આવે છે અને પછી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત દરેક ટાઇમે એકથી ત્રણ અઘોળ જેટલું આપવામાં આવે છે. જો ચૂર્ણ વાપરવું હોય તો તે દરેક વખતે ૦.૧ થી એક તોલા જેટલું આપવામાં આવે છે.

આ બધા ઉપરથી સમજાશે કે ચોપચીની એ લોહી બિગાડનાં દરદેહ, વાતબાધિઓ, તેમજ ધાતુની નબળાઈના માટે અત્યુત્તમ ઔષધ છે, અને તેથી લેની બિવિધ બનાવટો વપરાય છે. તોપણ તેઓમાં જે વિશેષ ઊત્તમ છે તે આ મુજબ છે.

ચોપચી-ચાદિ ચુર્ણ—ચોપચીની તોલા ૧૬, સાકર તોલા ૪, અને લીંડીપીંપર, પીંપળા મૂળ, મરીઆં, લવિંગ, અક્લગરો, અંબરમ્, સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે, બહેડાં તથા આમળાં એ દરેક અર્ધો, અર્ધો તોલો લેઈ તેનું વચ્ચ ગાળ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ સવાર, બપોર, અને સાંજ એ દરેક વખત ૦૧ તોલા જેટલું લેઈ તેમાં ૦૧ તોલો ઘી અને ૦૧૧ તોલો મધ મેળવીને આપવાથી ઉપદંશ, પ્રમેહ, વાયુનાં દરદો અને કોઠ દુર થાય છે.

રક્ત શોધક કવાથ—ચોપચીની, અનંતમૂળ, મજ્જા, મીંઢી-આવળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ગજો, લીંબડાની અંતરછાલ, કકુ, દારૂળદર, ઘોડાવજ અને જેઠીમધ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી જડા ભૂકા જેવું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ચાર તોલા લેઈ ૬૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઈ પી જવું. અને એ મુજબ સાંજે પણ કરવું.

આ કવાથના સેવનથી ઝાડો, પેસાળ ખુલાસેથી ઊતરે છે, ભૂખમાં વધારો થાય છે અને લોહી શુદ્ધ થાય છે જેથી ઉપદંશ-મરમી, પ્રમેહ, વલ્લુ, ભગંદર, કોઠ વિગેરે દરદો નાશુદ થાય છે.

મદન સંજીવન ચુર્ણ—જાયફળ, લવિંગ, જવંત્રિ, લીંડીપીંપર, તજ, તમાલપત્ર, ઈલાયચી, નામકેસર, પીંપળા મૂળ, અજમો, કૌચ-ખીજ, સેંમળાનાં મૂળ, આસંધ, સુસળી, બળખીજ, ગોખર, સમુદ્ર શોષનાં ખીજ, ધંતુરાનાં ખીજ, વાંસકપુર, અને જેઠીમધ એ દરેક ચીજ સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરવું, અને તેનું જેટલું વજન થાય તેથી

અમણું ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ઉમેરવું. દરરોજ સવાર, સાંજ આ ચૂર્ણ ચરથી આઠ વાલ જેટલું લેઈ તેમાં બા તોલો મધ અને બા તોલો ધી મેળવીને ચાટવું અને ઉપર ગાયનું દુધ પીવું, તેથી મૈથુનશક્તિમાં વધારો અને વીર્યનું સ્થબન થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી મદિરા, તેલ, ખટાશ, ખાર, તીખા પદાર્થ અને સ્ત્રીસેવન ત્યાગ કરવાં જોઈએ.

તુલસી.

સં. તુલસી, વૈષ્ણવી, હિં. તુલસી, મ. તુળસ, તુલસી, બં. તુલસી, તૈ. તુલસી, ફ્રા. રેહાન, અ. બિલસી બદરત લા. O-cimum Album, O-cimum sanctum White Basil, Purple stalked Basil.

વિવરણુ—તુલસી એ સર્વમાન્ય અને સર્વ પૂજ્ય વનસ્પતિ હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, જેથી વિશેષ ઓળખાણુ આપવાની જરૂર નથી. જો કે આ વનસ્પતિની વેદમાં પાંચ જાતો માનવામાં આવી છે, તોપણ કૃષ્ણ એટલે કાળી તુળસી અને રામ એટલે સફેદ તુળસી એ બે જાતો મૂખ્ય છે, અને તે દરેક જગ્યાએ મળી શકે છે.

ગુણહોષ અને ઉપયોગ—પવિત્ર વસ્તુ તેજ ગણાય છે કે જે સ્વચ્છ એટલે કોઈપણ જાતના વિકાર વગરની હોય. તુલસી પણ એવા ગુણવાળી હોઈ સેંકડો દરદો હરવાને શક્તિ ધરાવે છે અને તેથીજ તે દરેક સ્થળે પૂજનીય અને સ્તુતિપાત્ર થઈ પડી છે. નિષંક કારો એના ગુણનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે:—

શ્વેતા કુળ્ળા ચ તુલસી કટૂળ્ળા ચોષણા જઘ્નઃ ॥

દાહ પિત્તકરી હયા તુવરાણ્ણિદીપિકા ॥

લઘ્વી વાત કફ શ્વાસ કાસહિદ્ધમા કૃમીજ્વયેત્ ।

વાન્તિ દૌર્ગન્ધ્ય કુષ્ટાનિ પાર્શ્વશૂલવિષાપહા ॥

મૂત્રકુચ્છ રક્તદોષં ભૂતવાધાં ચ નાશયેત્ ॥

શૂલંજ્વરંચ દિકાં ચ નાશયેદિતિકીર્તિતા ॥

x x x x x

શુક્લા કુળ્ળાચ તુલસી ગુણૈસ્તુલ્યા પ્રકીર્તિતા ॥

સફેદ તેમજ કાળી તુળસી તીખી, ગરમ, દાહજનક, પિત્તકારક, હૃદયને હિતકારી, તુરી, અગ્નિદીપક, પચવામાં હલકી, વાયુ, કફ, શ્વાસ, ખાંસી, હેડકી અને કૃમિનો પરાજય કરનારી, બિલટી, દુર્ગંધ, કોહ, પાર્શ્વશૂલ, વિષ, મૂત્રકુચ્છ, રક્તદોષ અને ભૂતવાધા અર્થાત્ આંચકી, હીસ્ટીરીયા વિગેરેને હરનારી, તેમજ શૂળ, તાવ વિગેરેનો નાશ કરનારી છે.

x x સફેદ તથા કાળી તુળસી એક સરખા ગુણુવાળીજ છે, એમ પ્રાચીન આચાર્યોએ કહેલું છે.

આ પ્રમાણે તુળસીમાં જો કે અનેક રોગોને હરવાની શક્તિ રહેલી છે, તોપણ તેમાં મૂખ્ય ગુણુ હવાને શુદ્ધ કરવાનો છે. આ બાબત વિવેચન કરતાં પશ્ચોત્તર ખંડમાં જણાવ્યું છે કે:—

તુલસી ગંધ માદાય યન્ન ગચ્છતિ મારુતઃ ।

દિશોદશ પુનાત્યાશુ ભૂતગ્રામાંશ્વતુર્વિધાન્ ॥

તુળસીની સુગંધિ ગ્રહણ કરેલો વાયુ જ્યાં, જ્યાં જાય છે, ત્યાં, ત્યાંની હવા તત્કણે શુદ્ધ થાય છે.

અગસ્ત્ય સંહિતામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—

તુલસીવિપિનસ્યાપિ સમન્તાત્પાવનંસ્થલં ।

ક્રોશમાર્ગં ભવત્યેવ.

તુલસીના વાવેતરની ચારે દિશામાં જો, જો માઇલ સુધીના પ્રદેશમાં હવા શુદ્ધ રહેશે.

વળી પશ્ચિમ પુરાણમાં કહેલું છે કે—

તુલસીકાનનં ચૈવ શુદ્ધે યસ્યાચ તિષ્ઠતે ।

તદ્શુદ્ધં તીર્થભૂતંહિ નાયાન્તિ યમર્કિકરાઃ ॥

જેના ઘર આગળ તુળસીનો બાગ રહે છે, તે શુદ્ધ તીર્થ જેવું પવિત્ર છે, અને તેથી ત્યાં આગળ યમના દુતો એટલે વિધવિધ પ્રકારના પ્રાણહર વ્યાધિઓ આવી શકતા નથી.

આ બધા ઉપરથી સાર એ નિકળે છે કે તુળસીમાં અનેક પ્રકારના રોગોને બિત્પન્ત કરનારાં ઝેરી જંતુઓને નાશ કરનારાં તત્વો રહેલાં છે; અને તેથી તેના સંસર્ગમાં રહેવાથી અઘણ ઝૂંપના પાંચમાં સપકાઈ જવાનું નથી.

એ તો સારી પેઠે અનુભવમાં આવેલું છે કે તુળસીના રક્ત શરીર ઉપર ચોપડવાથી મચ્છર કરડતા નથી, એટલું નહિ પરંતુ તે નજીક પણ ન આવતાં દુર ભાગી જાય છે અને તેથી મેલેરીઆ-શીવર એટલે શીતજવર કે જે મચ્છરોદ્ધારાજ ધણુ પડે છે તેથી મુક્ત રહી શકાય છે. વળી મકાનની ચારે બાજુ જે તુળસીના છોડવા હોય તો તેની વાસના લીધે એ સ્થળે મચ્છરો આવી પણ શકતા નથી, મુંબાઈમાં વિક્ટોરીઆ ગાર્ડનમાં મેલેરીઆને હઠાવવાને માટે કૃષ્ણ તુલસી બહુ વાવવામાં આવી હતી અને તેનું પરીણામ પણ ધણું સારું આવ્યું હતું. જેની સાક્ષી સર જ્યોર્જ બર્ડવુડે તે સમયે આપી હતી.

ધ. સ. ૧૭૦૭માં “ઈમ્પીરીઅલ મેલેરીઆ કોન્ફરન્સ” ભરાઈ હતી તેનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો હતો કે કાળી તુળસીથી મેલેરીઆનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય છે.

લંડનના ઈમ્પીરીઅલ ઈન્સ્ટીટ્યુટના ડૉ. મોલ્ડીંગ તથા ડૉ. પેલોનો અભિપ્રાય પણ એવો છે કે તુલસીનાં પાંદડાંમાં એક એવા પ્રકારનું તેલ છે કે જે વાયુદ્ધારા હવામાં સંચાર કરે છે જેથી હવા શુદ્ધ થાય છે અને દરેક પ્રકારના તાવોને બિતપન્ન કરનારા જંતુઓનો નાશ થાય છે.

મેજર લોરીઅલ નામના ડોક્ટરે ઘણાં વર્ષોના અનુભવથી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે તુલસીનાં વૃક્ષોમાંથી જે સુવાસ નીકળે છે તેનાથી મચ્છરો મરી જાય છે.

આ તો શાસ્ત્ર, પુરાણો અને વિદેશી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોની

વાતો થઈ, પરંતુ હવે આપણા વૈદક ગ્રંથો તપાસીએ. શારંગધર જણાવે છે કે:—

પીતોમરિચિ ચૂર્ણેન તુલસીપત્રજોરસઃ ॥

દ્રોણ પુષ્પ રસોઽપ્યેવં નિહન્તિ વિષમ જ્વરમ્ ॥

તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ એકથી એ તોલા જેટલો લેઈ તેમાં કાળાં મરીઆંનું ચૂર્ણ ચારથી આઠ વાલ જેટલું નાંખીને પીવાથી વિષમ જ્વરોનો નાશ થાય છે.

એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે ટાટ વાઈને આવતા તાવો ઉપર આ પ્રયોગનો અનુભવ રામબાણુ જેવો સિદ્ધ થયેલો છે, અને તેનો વિધિ એવો છે કે:—તાવ આવવાની પાણીના દિવસે સવારમાં દરદીને ઉપર મુજબ દવા આપ્યા પછી ઠંડા જળથી સારી પેટે સ્નાન કરાવવું અને પછી ખોરાકમાં માત્ર અર્ધો શેર દહીં અને ૦૧ શેર ભાત આપવો, જેથી તે દિવસથીજ તાવ આવતો બંધ થઈ જશે, અથવા જો આવશે તો ઘણાજ જોરથી આવશે, અને શરીરના પાછલા ભાગમાં સારી પેટે પરસેવો વળી જવરતું ઝેર નીકળી જશે. પછી બીજા ત્રીજા અને જો ચોથીઆ તાવ હોય તો ચોથા દિવસ સુધી એ પ્રયોગ હમેશાં શરૂ રાખવાથી બીજી પાણીએ બીલકુલ તાવ આવશે નહિ.

વળી તુલસીમાં “ચાયમલ” નામનું ઔષધિય દ્રવ્ય રહેલું હોવાથી એનો ઉપયોગ ત્વચા રોગો ઉપર પણ ઘણો ફાયદામંદ રીતે

થાય છે. એના પંચાંગને એટલે મૂળ સુદ્ધાં આખા છોડવાને વાદીને કરેલું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં કાલવીને ચોપડવાથી દાદર, ખુનલી વિગેરે દરદો દૂર થાય છે, તેમજ એ ચૂર્ણ બભરાવાથી ચાંદાં, ચાંદીઓમાંના કીડાઓ નાબુદ થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ અથર્વ વેદમાં તો એટલા સુધી પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—

સરુપકૃત્ ત્વમોષધે સાસરુપ મિદંકૃધિ ॥

શ્યામાસરુપં કરણી પૃથિવ્યા અધ્યુદ્ભૂતા ।

ઇદમ્પુ પ્રસાધય પુના રુપાણિ કલ્પય ॥

શ્યામ એટલે કૃષ્ણ તુલસી સરૂપ કરવાવાળી છે, અર્થાત્ શરીરનું જે વિરૂપ થઇ ગયું હોય તેનું આ ઔષધિ સરૂપ બનાવે છે.

શરીર ઉપર સફેદ કોઢ, કરોળીઆ વિગેરેનાં જે ધાખાં થઇ આવે છે, તે અને ખીન્ન પણ ત્વચા રોગો માટે આ ઊત્તમ ઔષધ છે, એવો આશય આ મંત્રોમાં છે.

અસ્થિજસ્ય કીલાસસ્ય તનૂજસ્યચ ચત્ત્વચિ ।

દણ્યા કૃતસ્ય બ્રહ્મણા લક્ષ્મન્વેતમનિનશત્ ॥

કોઢ અને પતનો મહારોગ જે ત્વચા છોડીને માંસ અને હાડકાં સુધી પહોંચી ગયો હોય તોપણ એનો રામ તુલસીથી નાશ થાય છે.

કોઢ અને પત જેવાં મહાન્ દરદો કે જેના ખાત્રી બંધ ઉપાય માટે પાશ્વિમાત્મ વૈદક હજી શંકાશીલ છે, તેને આ ઔષધિ એટલે

રામ કે સફેદ તુલસી જેવી મહત્ત મળતી વનસ્પતિ દુર કરે એ કંઈ કુદરતના ઝોછા ઉપકારની વાત નથી. આ તુલસીના છોડવાંઓમાં નર અને માદા એવી બે જાતો થાય છે, અને તેમાંથી સ્ત્રી જાતિ પુરુષોનાં દરદો ઉપર અને પુરુષ જાતિ સ્ત્રીનાં દરદો માટે વપરાય છે. પતનો એક દરદી કે જેની આંગળીઓ ગળી ગઈ હતી, તેમજ ચહેરા સાફ વિરૂપ થઈ ગયો હતો તેને એક વર્ષ સુધી તુલસીનું સેવન કરાવી એક સન્યાસીએ સારો કરાવેલો દાખલો અમે પ્રત્યક્ષ જોયો હતો.

વળી આ તુલસીમાં એક ગુણ એ સમાએલો છે કે ચાહાના બદલે એનાં પાંદડાં પાણી સાથે ઊકાળી તેમાં દુધ તથા સાકર નાંખીને પીવાથી ગમે તેવા શ્રમથી લાગેલો થાક, સુસ્તી વિગેરે તત્કાળ દુર થઈ પુનઃ કાર્ય કરવાની શક્તિ આવે છે.

તુલસીમાં વિષદ્ર ગુણ પણ ધણી ઉત્તમ રીતે રહેલો હોવાથી સર્પદંશ ઉપર તેનો ઉપયોગ ધણી સરસ રીતે થાય છે. સાપ કરડ્યા પછી તરતજ એકાદ, બે મુઠ્ઠીઓ ભરીને તુલસીનાં પાંદડાં ખાઈ જવાં અને તુલસીનાં મૂળીઆં માખણમાં ઘસીને જે સ્થળે દંશ થયો હોય તે જગ્યાએ લેપ કરવો જેથી ઝેર બહાર નીકળી જશે. આ લેપનો રંગ શરૂઆતમાં સફેદ હોય છે, પરંતુ તે જેમ જેમ વિષનું શોષણ કરે છે, તેમ તેનું કાળો પડતો જાય છે, અને તેથી એક વખત કરેલા લેપનો રંગ કાળો પડતાં તેની જગ્યાએ ફરી લેપ કરવો. આ પ્રમાણે લેપનો રંગ બદલાય નહિ ત્યાં સુધી વારંવાર ચિકિત્સા કરવાથી ઝેરની અસર તાબુદ થાય છે.

તુલસીમાં કૃમિનું મુખ્ય રહેલો છે એ વાત ઉપર જણાવવામાં આવીજ છે અને તેથી જો એનાં મૂળીઆને પાણીમાં ધસી તેનો સ્નાયુ રોગ એટલે વાળાના દરદ ઉપર ઉપયોગ કરવામાં આવે, અર્થાત્ વાળાના હિદ્મ ઉપર અને તેની આસપાસના સોજા ઉપર લેપ કરવામાં આવે તો સહેલાઈથી એકી વખતે બે ત્રણ ઈંચ વાળો બહાર આવી જાય છે. આ બહાર આવેલા વાળાને બાંધી રાખી શરીરથી એજ પ્રમાણે લેપ કરવામાં આવે તો બે, ત્રણ દિવસમાંજ બધો વાળો બહાર નીકળી જઈ દરદને આરામ થાય છે. દરેક વખતના લેપથી સોજા ઉતરતોજ આવે છે, અને એમ સોજા એછો થવાથી વેદના પણ ધટી જાય છે. દરદ નિર્મૂળ થતા સુધી આવો લેપ દિવસમાં ત્રણ, ચાર વખત અથવા જો શીઘ્ર ધૂળની ઇચ્છા હોય તો એકાદ વધુ વખત પણ કરવા જોઈએ. નિઘંટ રત્નાકરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે એના રસમાં એકાદ બે વાલ એલચીનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી દોષ પણ કારણથી થતી ઊલટી દુર થાય છે. તેમજ શરીરે એના રસનો લેપ કરવાથી શીળસનું દરદ નાશુદ થાય છે.

તુલસીમાં ચામડીને સુંદર બનાવવાનો ગુણ રહેલો છે એમ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, અને તેથી તે જેમ શરીર ઉપરનાં ધાળાં ધાખાંઓને દુર કરે છે, તેવીજ રીતે મુખની સુંદરતાનો નાશ કરનારા ખીલ વિગેરેના કાળા ડાઘો પણ દુર કરે છે. આ વિષે લખતાં બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ કવિરાજ રામચંદ્ર વિદ્યાવિનોદ જણાવે છે કે:—

તામ્ર પાત્રે ૧ દિન છેવુર રસ રાખિયા દિવેન, પરેઝહાતે
તુલસી પાતારરસ ઓ કાલ કાસુન્દાર રસદિયા રૌદ્રપદ્મ ઓ-
કિચ્ચિત્ ગાઢ કરિયા લાગાઈછે, મુખેર કાલદાગ ઝાંઝયાજાય.

ત્રાંખાના વાસણમાં એક દિવસ લિંબુનો રસ ભરી રાખવો, પછી તેમાં તુલસીનો રસ તથા કાળા કાસુંદ્રાનો રસ એ દરેક લિંબુના રસ જેટલાં નાંખી તાપે રાખવાથી જ્યારે કંધક જડાશ આવે ત્યારે સુખે લગાવવાથી મહોનાં કાળા ડાઘો દુર થાય છે.

તુલસીમાં કફ, ખાંસી અને શ્વાસને નાબુદ કરવાનો ગુણ અતિ ઉત્તમ રીતે સમાએલો હોવાથી તેની વિવિધ બનાવટો આ કાર્ય માટે વપરાય છે, તોપણ તેમાંથી વિશેષ અનુભવમાં આવેલી બનાવટો આ મુજબ છે.

નાગરવેલનાં કાચાં પાન, કૃષ્ણ તુલસીનાં પાંદડાં, આદુ, લવિંગ અને થોડુંએક કપુર એ બધું ભેગું કરીને દિવસમાં બે, ત્રણ વખત ખાવાથી શ્વાસ નળીમાં ચોરેલો કફ ઉખડી બહાર નીકળી જાય છે, અને તેથી શ્વાસ અને ખાંસીની પીડા દુર થઈ અંતઃકરણની અસુ-અથુ દુર થાય છે.

કાસારિ ચૂર્ણ—જેઠીમધ, ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, અરડુસીનાં પાંદડાં, તુલસીની મંજરી અને ઘોડાવજ એ દરેક એક, એક ભાગ, આકડાનાં ફુલ અને લીંડી પીંપર એ દરેક અર્ધો, અર્ધો ભાગ લેષ ખાંડી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ મોટા મનુષ્યને દર દાઢમે ચારથી આઠ વાલ અને બાળકને તેની ઉમરના પ્રમાણમાં આપવાથી સર્વે જાતની ખાંસી દુર થાય છે. તેમાં પણ સસણી, ઉટાંટીઓ વિગેરે બાળકોની ખાંસી તો એકદમ દુર થાય છે.

આ ઔષધિમાં વળી જૂત બાધા અર્થાત્ આંચડી, હીસ્ટીરીઆ, અર્ધા, ધનુર વિગેરે વાયુનાં દરદોને નાશ કરવાની પણ શક્તિ રહેલી

છે, અને તેથી એવાં દરદો ઉપર વપરાતી ધણી ખરી દવાઓ તુલ-
સીના રસના અનુપાનથી આપવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ
તેનો સ્વતંત્ર રીતે પણ ઉપયોગ થાય છે.

ભૂતપ્રેત વિનાશક અંજન—સાપની કાંચળીની રાખ, હિંગ,
મનસીલ, હિંગળોક, સરસડાનાં ખીજ, લીંડી પીંપર અને મરીઆં એ
સરખા ભાગે લેઈ ચૂર્ણ કરી લસણના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરી
રાખવી. એ ગોળી તુલસીના રસમાં ધસી અંજન કરવાથી ત્રિદોષ,
હિસ્ટીરીયા, અચેત વાયુ, વાઇ, આંચકી, ધનુર વિગેરેથી આવેલી
બેશુદ્ધિ દૂર થાય છે.

વાયુવિનાશક ચૂર્ણ—કાળી તુલસી છ ભાગ, નગોડનાં મૂળ
ચાર ભાગ, ભાંગરો ૬ ભાગ, અને સરગવાની છાલ તથા સુંઠ, મ-
રીઆં અને પીંપર એ દરેક એક એક ભાગ. તેમજ માલકાકણ્ઠીનાં
મૂળ બે ભાગ લેઈ ચૂર્ણ કરવું. જે સવાર, સાંજ ૦૧ તોલા જેટલું
લેઈ મધમાં ચાટવાથી અનેક પ્રકારનાં વાયુનાં દરદો દૂર થાય છે.

ધનુર્વા માટે આ ઔષધ, મધના બદલે કાળી તુલસી લસણ
અને ડુંગળીનાં રસ સાથે આપ્યા પછી આખા શરીરે પણ એ રસનું
માલીશ કરવાથી વેદના નાશુદ થાય છે.

આ સિવાય વળી તુલસીનાં ખીજમાં એક અઝાયઝ ગુચુ
જોવામાં આવ્યો છે અને તે એ છે કે એનાં સેવનથી પાતળી થયેલી
ધાતુ બંધાય છે. વીર્ય વધે છે, શરીરમાં સ્ત્રી ગરમી અને સ્ત્રી
શક્તિ આવી જાય છે, તથા વાયુ અને કફથી થનારાં અનેક દરદો

મટી જાય છે. આજકાલના નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પ્રેક્ષા જીવાની-
આઓ કે જેઓ એ જાતની હવા માટે દાંદાં મારે છે તેઓ જો તુળ-
શીનાં બીજ કિંવા મૂળને ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાં સરખા વજનને જી-
નો ગોળ મેળવી મોટાં બોર જેવડી ગોળીઓ બનાવી સવાર, સાંજ
એક, એક ગોળી ખાધ ઉપર તરતતું દોહલું ગાયનું દુધ પીએ તો
અસલ સ્થિતિમાં આવી જાય છે. આ પ્રયોગનું લાંબા સમય સુધી
સેવન કરવાથી ત્રાંપુ ખાવાથી જેટલું બળ આવવાની લોકોમાં મા-
નતા છે તેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય છે, અને વળી અકાળે આવેલી
જઠ્ઠાવસ્થા દૂર થાય છે.

આ ઉપરાંત તુળશીમાં બીજા પણ અનેક એવા ઉત્તમ ગુણો
રહેલા છે કે જે તે દરેક સમંધિ વિવેચન કરવા બેસીએ તો લગભગ
આ આખું પુસ્તક તેનાથીજ પરીપૂર્ણ થાય, પરંતુ તેમ કરવાનું
અત્રે સ્થાન નહિ હોવાથી અર્થાત્ બીજા પણ અનેક ઉપયોગી ઔ-
ષધિઓ વિષે વિવેચન કરવાનું હોવાથી માત્ર કેટલાએક વિદેશી વિ-
દ્વાનોના અભિપ્રાયો ટાંકી આ લેખ પૂર્ણ કરીશું.

મુસલમાન લખનારાઓ જણાવે છે કે:-તુળસીનો રસ સાકર
નાંખીને પીવાથી ખાંસીતું દરદ દૂર થાય છે. તેનાં પાંદડાંનો રસ
પીવાથી દરેક સાંધાઓ મજબૂત થાય છે. ચેપી રોગવાળા દરદીની
આંજીઆંજીની હવા શુદ્ધ કરવાને માટે એના છોડવા દરદીના ચોર-
ડામાં બાંધવામાં આવે છે. કોઈપણ જાતના જખમમાં પડેલા ડીડાઓ
એનો રસ લગાવવાથી દૂર થાય છે. એ છોડવા ઘરમાં બાંધી રાખ-
વાથી મચ્છર, ચાંચડ, વિગેરે ભાગી જાય છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં

વિગેરે ચામડીનાં દરદો ઉપર પણ એનો ઉપયોગ અકસીર નીવડે છે. એના રસમાં મરીઆનું ચૂર્ણ નાંખીને આપવાથી જ્યારે તે કમજીયાતને દુર કરે છે, ત્યારે ખીયાને વાટીને કરવામાં આવેલું ચૂર્ણ કમજીયાતના ભાગને વધારી દે છે, અને તેથી મરડાના વ્યાધિમાં એનાં ખીજને ખાંડીને બાવળના ગુંદરના પાણીમાં આપવામાં આવે છે તો આશ્ચર્યકારક પરીણામ આવે છે. મરડા સિવાય ખીજ હરકોઈ દરદમાં અથવા તો ધાતુપુષ્ટીના માટે ખીજનું ચૂર્ણ વાપરવામાં આવે તો કમજીયાત વધી પડે નહિ એટલા માટે સૂક્ષ્મ રેચ તરીકે વારંવાર હરડેની ફાટીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ, મદ્રાસના ડૉક્ટર વી. ઉમેશુદીન જણાવે છે કે:-એનાં પાંદડાનો રસ કાનમાં નાંખવાથી કાનમાં આવતા ચસકા, શ્વળ વિગેરે ઉપર અકસીર શાયદો કરે છે.

સરજયન ભદ્રાચાર્યજી જણાવે છે કે:-એનાં પાંદડાંને રસ, લ-સણનો રસ અને જીનું મધ એકઠાં કરીને આપવાથી ઇન્દ્રિયએન્ડો તેમજ ખીજનાં કારણથી ઊત્પન્ન થયેલી ખાંસીમાં અન્યથા ફાયદો થાય છે.

સિવિલ સરજયન ચોરટન જણાવે છે કે:-એનાં પાંદડાં, માંજર અને બારીક મૂળીઆનો રસ સર્પદંશમાં વિષનાશક તરીકે આપવામાં આવે છે. વળી પાંદડાંનો રસ જવરક્ષ, પીતને પાડી નાંખનાર તેમજ સારક એટલે મળતે ખસેડનાર પણ છે. ખાંસીમાં તે કર્મ તરીકે કામ કરે છે, અને દાદર, ખસ જેવાં ચામડીનાં દરદોમાં બાહરથી ચોપડવામાં આવે છે.

તુલશીમાં આવા અનેક ઉત્તમ ગુણો રહેલા હોવાથીજ તે દરેક

ધર્મમાં પવિત્ર વૃક્ષ મનાયેલ છે. હિન્દુ સ્ત્રી, પુરુષો તો તેને એક દેવી માનીને પ્રતિદીન પુજા કરે છેજ પરંતુ મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ એક છોડવો પવિત્ર માનવામાં આવ્યો છે. જે એક પ્રકારની ઘુણસીજ છે. વળી ઇસુ ક્રીસ્ટની કબર ઉપર તુલનીનો છોડ રાખવામાં આવ્યો હતો જે ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન ખ્રીસ્તીઓ પણ તેને પવિત્ર માનતા હતા. આવી રીતે દરેક ધર્મમાં એનું મહાત્મ્ય હોવાનું કારણ એમાં રહેલા પવિત્ર ગુણો છે.

પાતાળ તુંબડી.

સં. ગર્તાલાંબુ, ભુતુમ્મી, નાગતુમ્મી, વલ્મિક સંભવા. હિં. પાતાલતોમ્મી, મ. નાગતુમ્મી, લા. *Bovista spissis*.

વિવરણ—પાતાળ તુંબડી ધણું કરીને સાપના રાક્ષસોની અંદર થાય છે અને તે ઉપરથીજ એનાં વલ્મિક સંભવા અને નાગ તુંબી એવાં નામો પડેલાં છે. એના વેલાઓ ઉપર ધણા ખારીક અને પીળા રંગનાં છાંટણાંવાળા વીંછીના ડંખ જેવા કાંટા થાય છે અને ડાળીઓના વચમાં તુંબડીના જેવાં ફળો લાગે છે જે પાતાળ તુંબડીના નામે ઓળખાય છે. આ ઓપધિ સાપના રાક્ષસોમાં થતી હોવાથી જાતે લાવવામાં ભય રહેલો છે, પરંતુ કઠિયાવાડ તરફ વિશેષ થતી હોવાથી મુંબાઈમાં કઠિયાવાડી માંધીઓની દુકાને વેચાતી મળી શકે છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ એક દીવ્ય ઔષધિ છે, કારણ
 બીજા કોઈપણ ઔષધમાં ન રહેલા એવા અનેક ચમત્કારિક ગુણો
 એમાં રહેલા છે. જે મહાન રોગોને નાબુદ કરવામાં વૈદ્યો અને ડૉક-
 ટરોનાં ખાસ ઔષધો પણ નિષ્ફળ જાય છે, તેવાં કેટલાંએક દરદોને
 તે અનન્ય રીતે સારાં કરે છે. સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા પછી તાણ
 આવવી, દાંત બંધાઈ જવા વિગેરે જે ધનુર્વાને મળતાં ચિન્હો થાય
 છે તેના ઉપર આ એક અમોઘ ઔષધ છે. વળી સુવારોગ અને તેના
 લીધે થતા ઝાડા, સોજા આવવા વિગેરેને માટે પણ તે એક અવ્યર્થ
 મહોષધ છે. બાળકોને આવતી આંચકીના દરદમાં તો તેનો ઉપયોગ
 રામચાણુ સદસ્ય છેજ, પરંતુ સન્નિપાત જ્વરની બેશુદ્ધિમાં પણ તેની
 બરોબરી કરી શકે એવું બીજું વનસ્પતી જન્ય ઔષધ નથી—વળી
 સખ્ત તાવની બિમારીમાં ઘણા દિવસ પછી ઉપરા ઉપરી પરસેવો
 વળી તાવ એકદમ ઊતરી જાય છે, જેના લીધે દરદીની ક્ષીણ થયેલી
 પ્રકૃતિમાં નબળાઈનો ભાગ વધી પડે છે, તેથી કંઠમાં કફ બાઝી
 ધુરધુર અવાજ કરવા માંડે છે. શરીરમાંનો ગરમાવો ધટી જાય છે.
 હાથ, પગ ઠંડા પડી જાય છે, અને બેશુદ્ધિ વધતી જાય છે તેના
 માટે પણ આ ઔષધ હેમ ગર્ભ કે હિરણ્ય ગર્ભની માત્રા જેવુંજ
 કાર્ય કરી શકે છે. વળી ઘણી ખરી જાતના વિષવિકારોને પણ તે
 દુર કરી શકે છે. અને આ દરેક દરદોમાં મોટા મનુષ્યને દર વખતે
 તે ના થી બે વાલ જેટલી આપવામાં આવે છે. પાતાળ તુંબડીમાં
 આ અને એ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક અલૌકિક ગુણો રહેલા છે.
 અને તેથી જો તે વિશેષ પ્રચારમાં આવે તો ઘણી ખરી બહુ મૂલ્ય-
 વાન ઔષધિઓનો ખપ ઓછો થઈ જાય, પરંતુ અશ્વસાસ ! કે તેના

એકએ તેવો ઉપયોગ થતો નથી, અને વળી કેટલીએક વખતે ગાંધી લોકો પણ ખરી વસ્તુના બદલે ગમે તે ચીજ માથે મારવામાં પછાત પડતા નથી અને વંદો પણ ખરા ખોટા માલને ઝોળખવા જેટલું જ્ઞાન સંપાદન કરવાની તસ્દી સેતા નથી, જો કે વસ્તુ સ્થિતિ આવી ચાલે છે અને તેથી હજુ સુધી આવી અમૂલ્ય ઔષધિ અધારામાં કુટાય છે તો તેને પ્રકાશમાં લાવવાને પ્રયત્ન કરવો એ સદૈર્ઘ્યની ફરજ છે.

બાવચી.

સં. બાકુચી, હિં. બાબચી, બં. હાકુચી, લતાકસ્તુરી, ખુચ-કિદાના, ગુ. બાવચી, આવચીબાવચી, મ. બાવંચી લા. *Psoralea Corylitolia Trifolium unifolium*.

સં. સોમરાજ, અવલુજ, કુષ્ઠનાશિની, બાકુચી, કૃષ્ણફલા, કાન્તિદા, હિં. બં. બકુચી, સોમરાજ, સોમરાજ, મ. કાલાજરા, કાલીજરી, ગુ. કડવીજરી, કાળીજરી, હિં. *Purple Fleabane* લા. *Vernonia Anthel mintica*.

વર્ણન--બાવચીના છોડવા ચોમાંસે ધણા ઊગી આવે છે, તે એકથી ચાર ફીટ ઊંચા થાય છે. એની શાખાઓ બહુધા સીધી અને જાંચે ચડતી હોય છે, પાંદડાંનો આકાર ગવરનાં પાંદડાંને મળતો હોય તેની સપાટી ઉપર કરચલી પડેલી હોય છે તેમજ કાળાં છાંટલું આવેલાં હોય છે. એનાં પાંદડાંના ખૂણાઓમાંથી એકથી ત્રણ ઈંચ

જેટલી લંબાઈની પુષ્પ ધારણ કરનારી સળીઓ નીકળી તેના ઉપરના ભાગ ઉપર શીકા કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં અનેક સૂક્ષ્મ ડુલો આવેલાં હોય છે, જેનો આકાર તુળસીની મંજરી જેવો દેખાય છે. આ ડુલો-માંથી બારીક પોપટા જેવી લીલા રંગની શીંગો ઊત્પન્ન થાય છે, જે પાકે છે ત્યારે કાળા રંગની થઈ જાય છે અને પછી તેમાંથી તેલીયા રંગનાં બારીક બીજ નીકળે છે જે બાવચી અથવા તો આવચીબાવચી ના નામે દરેક જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ છે.

આર્ય ઔષધિ સખંધિ શોધખોળ કરનારા હાલના વિદ્વાનો કાળી જીરીનેજ ખરી બાવચીની જાત માને છે અને તેથી વૈદ્યક્રમ-યોમાં જ્યાં, જ્યાં કુષ્ટ રોગ પર સોમરાજનો ઉપયોગ કરવાને કહેલું હોય ત્યાં ત્યાં બાવચી નહિ પરંતુ કાળી જીરીનેજ વ્યવહારમાં લે છે અને તેથી પણ જિત્તમ ફાયદો થાય છે, કેમકે આ બન્ને વનસ્પતિ-ઓમાં કુષ્ટહર ગુણ ધણું કરીને એક સરખોજ રહેલો છે. આમ હોવા છતાં પણ કેટલાએક ચિકિત્સકો કોઈની અમુક જાતોમાં બાવચી અને અમુક જાતો માટે કાળી જીરીનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે અને તેથી આપણે તે બન્નેના ગુણોનો પૃથક્ પૃથક્ વિચાર કરીશું.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—બાવચીને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કડરી, મધુર, પાકમાં તીખી, જિઝ ગંધવાળી, રૂચી ઉપજવનાર, કેશને વધા-રનાર તથા કોઠ, વ્રણ, સોજા, ખાંસી, શ્વાસ અને પાંડુરોગનો નાશ કરનારી માનેલી છે તોપણ તેનો ખાસ ઉપયોગ ઘોળા કોઠ ઉપર થાય છે, અને તે નીચે મુજબ વિધિથી વપરાય છે.

બાવચીનાં બીને ગુલાબજળ, દુધ કે પાણી સાથે ખરલ કરીને તેની સોગડી બનાવી રાખવી જે દુધમાં ધસીને સફેદ કોઠ ઉપર ચોપડવાનું જરી રાખવાથી કોઠના ધોળા ડાઘની જગ્યામાં અળાઇઓ પ્રમાણે ઉપડી આવે છે. બાવચી ધણી ગરમ છે અને તેથી તેના લેપ આ પ્રમાણે ઉપડી આવે એટલે લગાવવી બંધ કરવી, જેથી ફેલ્લીઓ ટુટી જઈ તે જગ્યા ઉપર રૂઝ આવશે અને ચામડી સફેદ મટીને કુદરતી રંગ ધારણ કરશે. તેમ છતાં કદાચ તે ભાગ કોઈને પ્રકૃતિ વશાત્ પાકી આવે અને જલદી રૂઝાય નહિ તો તેના ઉપર માખણ કે સાદો મલમ ચોપડવો જેથી તત્કાળ આરામ થશે. આ પ્રમાણે ફેલ્લીઓ રૂઝાઈ જઈ ચામડીએ અસલ સ્વરૂપ ધારણ કરવા છતાં જો તેની અંદર કોઈ, કોઈ જગ્યાએ ધોળા ભાગ રહી ગયેલો જણાય તો ફરીથી તે સ્થળે બાવચી ચોપડવી શરૂ કરવી અને તે જિડી આવે એટલે ઉપર મુજબ સારવાર કરવી જેથી તે ડાઘ પણ દુર થશે. બાવચીની સાથે ગરમાળાનાં પાંદડાં વાપરતાં કોઈ, કોઈ વખત જલદી ફાયદો થાય છે, પરંતુ જો આખા શરીર કે હાથપગનાં તળીયાંમાં ધોળા કોઠ હોય તો આમ માત્ર એટલો લેપ કરવાથીજ પુરતો ફાયદો થતો નથી પરંતુ તેની સાથે કેટલાએક દિવસો સુધી બાવચી ખાવાની પણ જરૂર પડે છે, અને તે કાર્ય માટે બાવચીનાં બીજ અને કાળા તલ સરખા વજન લેઈને ખાંડી બૂકા કરી તેમાંથી ચાર વાલ જેટલો લેઈ સાકર સાથે મેળવીને દરરોજ ખાવામાં આવે છે.

બાવચી કંઈક અંશે બીલામાંની ખાસીઅત રાખે છે અને તેથી નાળુંક પ્રકૃતિવાળાં દરદીઓને તે ચોપડવાથી કે ખવડાવવાથી તેઓની ચામડીમાં વળવળાટ ઉત્પન્ન થઈ અળાઇઓની માફક ફેલ્લીઓ

ઉપડી આવે છે અને પછી સફેદ કોઢવાળી ચામડી કુદરતી રંગ ધારણ કરે છે, પરંતુ નાનુક પ્રકૃતિને લીધે આ વળવળાટ અને ફેરફારો સહન ન થાય તો બીલામાની શાન્તિની માફકજ એટલે તલ કે પાણી સાથે ધસેલા ટોપરાનો લેપવાળી જગ્યાએ ખરડ કરીને તેમજ તલ કે ટોપરું ખાવા આપીને આ ઉપદ્રવની શાન્તિ કરવી.

બાવચીનો આ પ્રભાણે ઉપયોગ ધણા પ્રાચીનકાળથી ચાલ્યો આવે છે, આર્થ વૈદ્યકના છેક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગ્રંથ ચરક સંહિતામાં પણ જણાવેલું છે કે:—

કુઢવોઽવલગુજવીજા હરિતાલ ચતુર્થ ભાગ સંમિશ્રઃ ॥

ગર્વા મૂત્રેણ પિષ્ટઃ સર્વર્ણ કરણં સ્વિત્રે ॥ ચિ. ૨૦ અ. ॥

સોળ તોલા બાવચીનાં બીજ અને ચાર તોલા હરિતાલ લેઈ ગાયના મૂત્રમાં વાટીને ઘોળા કોઢ અને કરોળીઆ ઉપર ચોપડવાથી નાનુક થાય છે.

ત્રીવ્રેણ કુષ્ટેન પુરીતમૂર્તિ

ર્યસોમરાજી નિયમેનસ્વાદેત્ ॥

સંવત્સરં કૃષ્ણતિલ્લદ્વિતીયાં

સ સોમરાજી વપુષાન્તિ શેતે ॥

ત્રીવ્ર કોઢ રોગથી જેનું શરીર પુરાધ ગયું હોય તે મનુષ્ય જો એક વર્ષ સુધી બાવચી અને કાળા તલને ભેગા કરીને ખાય તો તેનો

બાધિ નાપુદ થઈને શરીર ચંદ્રમાની કાન્તિ જેવું શોભાયમાન થાય છે.
વાગ્ભટ જણાવે છે કે:—

ये सोम राज्या वितुषी कृताया ।

वूर्णैरुपेतात्पयसः सुजातात् ॥

उद्धृत्य सारं मधुना लिहन्ति ।

तक्रं तदेवान् પિવન્તિ ચાન્તે ॥

કુષ્ઠિનઃ કુથ્યપાનાંગાસ્થે જાતાં ગુલિ નાસિકાઃ ॥

ભાન્તિ વૃક્ષાદેવપુનઃ પ્રહૃદ નવ પલ્લવા ॥

બાવચી ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી નાંખી મીંજેનું ચૂર્ણ કરી દુધ-
નાંખી દહીં જમાવવું. એ દહીંને વકોવતાં જે માખણ નીકળે તે મધ
સાથે મેળવીને ચાટી જણું અને તેના ઉપર એજ દહીંમાંથી નીકળે-
લી છાશ પીવી.

કોઢના દરદથી જેનું શરીર બગડી ગયું હોય અને વળી હાથ
પગની આંગળીઓ તેમજ નાસિકાનો ભાગ ગળી પડ્યો હોય તે મનુ-
ષ્ય પણ જે આ પ્રયોગનું દીર્ઘકાલ સેવન કરે તો જેમ એકાદ વૃક્ષ-
નાં કપાઈ ગયેલાં ડાળાંની જગ્યાએ ફરીથી નવપલ્લવ યુક્ત બીજાં
ડાળાંની કુટ થાય છે તેવીજ રીતે તેના શરીરના ગળી ગયેલા ભાગો
પણ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ દરદ નાપુદ થાય છે.

બાંગસેન જણાવે છે કે:—

स्वदिरामल कषायं बाकुची बीजान्वितं पित्रेभित्तम् ॥

शंखेन्दु कुन्द धवलं खित्रं हन्तीह तच्छीघ्रम् ॥

ખેર અને આમળાંનો ઉકાળો બાવચીનાં બીજ સાથે દરરોજ પીવાથી શંખ, ચંદ્રમા કે કુન્દ પુષ્પ જેવા ઘોળા કોઢો જલ્દી નાબુદ થાય છે.

આ બધા લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઘોળા કોઢ ઉપર બાવચીનો ઉપયોગ છેક પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યો આવે છે. વળી સાંપ્રત સમયના મુંબાઈના મરહુમ ડોક્ટર ભાગી દાજીએ પણ તેનો સોગંદીના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરીને સફેદ કોઢના ધણાએક કેસો સારા કર્યા હતા, એ વાતની સાક્ષી આપતાં ડોક્ટર ડીમક જણાવે છે કે:-

Some years ago the seeds were extensively tried in Bombay by Dr. Bhao Daji and others, as a remedy in leprosy with some success. Dr. Kany Lall Dey. Strongly recommends the oleo resinous extract of the seeds diluted with simple unguents as an application in leucoderma. He says "After application for some days the white patches appear to become red or vascular; sometimes a slightly painful sensation is felt, occasionally some small visicles or pimples appear, and if these be allowed to remain undisturbed, The dry up, leaving a dark spot of pigmentary matters gradually devlope, which ultimately coulesee each other, and thus the whole patch disappears.

કેટલાંએક વર્ષો ઉપર કાઢના ધલાજ તરીકે આ બીયાં મુંખાધમાં ડોક્ટર બાઉ દાજ અને બીજાઓએ ફત્તેહમંદ બરી રીતે અનેક વખત અજમાવ્યાં હતાં. વળી ડોક્ટર કનૈયાલાલ ડે ધોળા કાઢના માટે આ બીયાંના બદલે તેમાંથી કાઢવામાં આવેલો “એલીઓરેઝીન્યસ એકસ્ટ્રાક્ટ” કે પાંતાળ યંત્ર વડે જેમ ધુપેલ કાઢવામાં આવે છે તેવી રીતે કાઢવામાં આવેલો ચુવો (તેલ) માખણ સાથે મેળવીને ચોપડવાની મજામુત બલામણુ કરે છે. તેઓ કહે છે કે:—આ ઔષધ ચોડાએક દિવસો સુધી ચોપડવાથી કાઢનાં ધોળાં ચાઠાંવાળો ભાગ લાલ થતો દૃષ્ટિએ આવે છે, કેટલીએક વખતે તેમાં સહેજ સાજ વેદના કે વળવળાટની લાગણી પણ માલમ પડે છે અને કદાચ તેમાં ઝીણા ફાલ્લા કે ફાલ્લીઓ પણ ઉપડી આવે છે. આ ફાલ્લા કે ફાલ્લીઓને સ્પર્શ ન કરતાં જો જેમને તેમ રહેવા દેવામાં આવે છે તો જલદી સુકાર્ધ જાય છે, અને તેઓની જગ્યાએ એક, એક કાળો ડાઘ પડે છે. આ ડાઘો ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ પામતા જઈને એક બીજા સાથે મળી જાય છે; અને એ રીતે ધોળું ચાહું નાણુદ થઈને તેની જગ્યાએ કાળો ડાઘ પડે છે જે થોડા સમયમાં ચામડીનો અસલ રંગ પારણુ કરે છે.

બીયાંને રેક્ટીફાઈડ સ્પિરિટ સાથે સાત દિવસ બીજવી રાખીને એલીઓરેઝીન્યસ એકસ્ટ્રાક્ટ કાઢવામાં આવે છે અને તે એક ભાગ લેઈ બે ભાગ એલમોગરાના તેલ અને તેટલાજ સાદા મલમ સાથે મેળવીને પણ ચોપડવાના ઉપયોગમાં આવે છે, વળી જો આ મિશ્રણ જોઈએ તેવી અસર જલદી ન કરે તો એકસ્ટ્રાક્ટનો ભાગ વધારવામાં પણ આવે છે.

બાવચી જેમ ઘોળા કોઢને દુર કરે છે, તેવી રીતે તે દાદર, ખસ અને ખરજવાનો પણ રામબાણુ ગિપાય છે, આ કાર્યને માટે તેની જે કે વિવિધ બનાવટો વપરાય છે તો પણ વિશેષ ખાત્રી લાયક અનુભવસિદ્ધ બનાવટ નીચે મુજબ છે.

બૃહત્સોમરાજી તેલ—બાવચીનાં બીજ ચારસો તોલા તથા તેટલાંજ કુવાડીઆનાં એટલે પુંવાડનાં બીજ લેઈ ખાંડી ખોખરાં કરી તેઓને બે મણુ એટલે ૩૦૦૦ તોલા પાણી સાથે ગિકાળતાં બ્યારે આઠસો તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેઈ તે પાણીમાં ૨૫૬ તોલા ગોમૂત્ર, ૬૪ તોલા સરસીયું તેલ તથા ચિત્રાનાં મૂળ, કલિહારીનાં મૂળ, સુંક, કઠ, હળદર, કરંજબીજ, હરતાલ, મનસીલ, અનંત મૂળ, આઠડાનાં મૂળ, કણેરનાં મૂળ, સાતવીણુની છાલ, ગાયનું છાણુ, ખેરસાર, લીંબડાનાં પાંદડાં, મરીઆં અને કાસુંદરાનાં બીજ એ દરેક એક, એક રા. બાર લેઈ ખાંડી પાણી સાથે ખરલ કરીને ચટણી જેવો બનાવેલો ભૂકો નાંખી મંદાગ્નિથી ગિકાળતાં બ્યારે પાણીનો ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ગિતારી કપડેથી ગળી લેવું.

આ તેલનું માલીસ કરવાથી દાદર, ખસ, ખરજવું ચીત્રી—કરોળીઆ તેમજ બીજા પણ અનેક જાતના કોઢો દુર થાય છે.

ઘોળા કોઢ અને બીજાં ચામડીનાં દરદોમાં જેવી રીતે બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે, તેવીજ રીતે બંખાળી વૈદ્યો કાળીજીરીનો પણ ઉપયોગ કરે છે અને તેથી તે સર્વાધિ લખતાં કેટલાએક ઉગ્રેજી અંધકારો જણાવે છે કે:—

For white leprosy and other chronic skin diseases the seeds are a reputed remedy given alone or in combination with other medicines. In diseases like psoriasis and lepra the remedy is recommended to be continued daily for one year, when a complete cure is said to be effected. In these cases the seeds are given with black papper, both powdered and mixed together. Dose is about a drachm, to be taken in the morning with tepid water. The medicine should be taken after perspiration has been induced by exercise or exposure to the sun. The diet should consist of milk and rice.

ઘોળા કોઢ અને બીજાં જુનાં ચામડીનાં દરદો માટે આ બી-
યાં એ એક વખાણાએલો ધલાજ છે અને તે એકલાં અથવા તે
બીજાં ઔષધો સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે. વાંસામાં કે આખા
શરીરે થતું ખરજવું અને કોઢના વ્યાધિમાં આ ઉપાય એક વર્ષ સુધી
સતત ચાલુ રાખવાને બલામણુ કરવામાં આવે એ, કેમકે એટલો
વખત ઔષધ ચાલુ રાખવાથીજ તે દરદો સંપૂર્ણ રીતે સારાં થાય
છે. આવાં દરદો માટે કાળાં મરીઆં અને કાળીજીરીનાં બીજ સરખા
બાજો લેઈને ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૬૦ ઘડાં ભાર નેટલું લેઈને
સહેજસાજ ગરમ પાણી સાથે સવારના પીવામાં આવે છે. કસરત

કરીને અથવા તે સૂર્યના તાપે ખેસીને શરીરમાંથી પરસેવો કાઢી નાખ્યા પછીજ આ ઔષધ લેવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યાં સુધી ખોરાક માત્ર મીઠા મેળો ભાત અને ફળોનો રાખવો જોઈએ.

આ સિવાય વળી આ ઔષધમાં જે કોઈ દીવ્ય ગુણ રહ્યો હોય તે તે એ છે કે તે ગોળ કરમીઆઓનો નાશ કરે છે. આ સખંધિ વિવેચન કરતાં “કામકોપીઆ ઓફ ઇન્ડીઆ” માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—કાળીજીરીનાં બીજ એક તોલો લેઈ ખાંડી ચૂર્ણ કરી તેમાંથી જે પડીકાં કરવાં અને એક પડીકું મધ સાથે આપ્યા પછી બીજા પડીકું એક કલાકને અંતરે આપવું અને ત્યાર પછી ચાર, છ કલાકે એક હલકો ગુલાબ આપવો જોઈ કૃમિ મરી જઈને ઝાડાવાટે નીકળી જાય છે.

બ્રાહ્મી.

સં. બ્રાહ્મી, બ્રહ્મ સુવર્યલા, મંડુકપર્ણી, [હં. બ્રહ્મી, બ્રહ્મમાં-હુકી, ખરમી, બં. બિર્મિ, થુલકુડી, થાલકની, મ. બ્રાહ્મી, ગુ. બ્રાહ્મી, ખરમી, લા. *Hydrocotyle Asiatica*.

વિવરણ—બ્રાહ્મીના છોડવા ધણું કરીને બેજવાળી જગ્યામાં ઊત્પન્ન થાય છે. બંગાળામાં કલકત્તાની આજુબાજુ તમામ જગ્યામાં તે પુષ્કળ ઊગે છે તેમજ ગુજરાતમાં સુરત અને વડોદરાની આસપાસથી મળી શકે છે. હરદ્વારથી બદરી નારાયણ તરફ જવાના માર્ગમાં તે તે ઢગલે ઢગલા જોવામાં આવે છે.

આર્થ અર્થોમાં આ ઔષધિની આહી અને મંડુકપર્ણી એવી બે જાતો ગણેલી છે, અને એ બન્ને જાતોમાં મુખ્ય ફેરફાર એ છે કે આહીનાં પાંદડાં ઝીણાં હોઈ તેઓનો અથ્ર ભાગ ગોળાકાર હોય છે. પરંતુ દીંટા તરફના ભાગ ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતો ગયેલો હોય છે, ચોરનાં પાંદડાંના ઝીણામાં ઝીણા ટુકડા કરવાથી જેવો આકાર દેખાય તેવો આ પાંદડાંનો દેખાવ હોય છે. વિશેષ લક્ષ રાખીને જોવાથી આ પાંદડાં ઉપર અતિ સૂક્ષ્મ ચિન્હો દેખાય છે. વળી આ વનસ્પતિનો છોડવો ઘણું કરીને ભોંયસરસોજ પથરાય છે. અને તેની ડાળીઓની દરેક ગાંઠોમાંથી મૂળ નીકળીને જમીનમાં ગયેલાં હોય છે. વસંતથી શ્રીષ્ઠ રૂતુ સુધીમાં આ વનસ્પતિને ફુલ, ફળ આવે છે. એ ફુલો સફેદ કીંવા સહેજ આસમાની રંગની હાયાવાળાં હોય છે. આહીના આખા છોડવાનો સ્વાદ અત્યંત કડવો હોય છે.

મંડુકપર્ણીનો છોડ પણ આહીની માફક ભોંયસરસોજ પથરાય છે અને તેની શાખાઓની દરેક ગાંઠોમાંથી મૂળીમાં નીકળી જમીનમાં ગયેલાં હોય છે, પરંતુ તેમાં મુખ્ય તફાવત એ છે કે આહી કરતાં એનાં પાંદડાં મોટાં અને ગોળ હોય છે. તેમજ ફુલોનો રંગ લોહી જેવો લાલ હોય છે. એના આખા છોડવાનો સ્વાદ તુરાસ પડતો કડવો હોય છે અને જો એકલાં પાંદડાં આવવામાં આવે છે તો એક પ્રકારના વિચિત્ર ગંધનો અનુભવ થાય છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વેદોએ આ ઔષધિને ચાંદુરોગ, પ્રમેહ, રૂધિર વિકાર, ખાંસી, તાવ, સોજ, સ્વરભેદ, ઉન્માદ, અવસ્થાર વિગેરે વિવિધ રોગોને ટાળનારી માનેલી છે, તોપણ હા-

ક્ષના સમયમાં તે ઊન્માદ, અપસ્માર, ઉપદંશ, અને કંઠમાળ વિગેરે રોગો ઉપર વપરાય છે. શાન્તતંતુઓને પોષણ આપી ધારણ શક્તિ અને સ્મરણ શક્તિને વધારવી એ તેનો ખાસ ગુણ હોવાથી હીસ્ટી-રીઆ, ચિત્તવૃત્તિની અસ્થિરતા, સ્મરણ શક્તિની ન્યુનતા, ઊન્માદ વિગેરે મગજનાં ધણીખરાં દરદોને તે શાન્ત પાડે છે, વળી ઉપદંશ, કંઠમાળ અને કોઢના દરદમાં તો તે પોટાસ આયોડાઇડ, સોમલ, રસકપુર અને સારસાપરેલાનું કામ સારે છે. ખાસ અને કફને નાશ કરવામાં તે અત્યંત વખાણાએલી છે. અને સ્વરભેદ એટલે સાદ એસી જવાના દરદમાં તો એક અમૂલ્ય મહોપધ છે.

એમ કહેવાય છે કે આહ્લીના આ બધા ગુણો તેનાં પાંદડાંની અંદર જે એક જાતનું તેલ જેવું તત્ત્વ સમાએલું છે તેમાં રહેલા છે, આ તત્ત્વને તડકો લાગવાથી ઉડી જાય છે, એટલા માટે આહ્લીને તોડ્યા પછી છાંયેજ રાખી મૂકવામાં આવે છે, અને તેનું ચૂર્ણ કરવું હોય તો તે પણ છાંયે સુકવીનેજ કરવામાં આવે છે લીલાં ત્રીશશેર પાંદડાંમાંથી આશરે સાડાત્રણથી ચાર શેર જેટલું સુકું ચૂર્ણ થાય છે અને તેનો રંગ શીકો લીલો હોય છે.

ઊન્માદ, અપસ્માર અને ચિત્તવિકૃતિનાં દરદોમાં જે કે આ દવા સર્વોત્તમ કાર્ય કરે છે, તોપણ તેનો ઉપયોગ ધણું કરીને જુનાં ય-થેલાં દરદો ઉપર કરવો જોઇએ, કેમકે રૂધિરાભિસરણને સતેજ કરવાનો તેમાં ગુણ હોવાથી મગજમાં લોહીનો જથ્થો વધે છે અને તેથી નવિન દરદી કે જેના મગજમાંથી જોઇએ તેટલું રક્ત ક્ષીણ થયું નથી હોતું તેમાં આમ વધારે રક્ત સંચય થવાથી તેનો તોશાન

કરવાનો જુસ્સો ધટવાને બદલે ઊલટો વૃદ્ધિ પામે છે. યાનતંતુઓની વિકૃતિને દુર કરવાને માટે આ ઔષધિનો આર્ય વૈદ્યોએ વિવિધ રીતે ઉપયોગ કરેલો છે, તોપણ તેઓ પૈકી મુખ્ય પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

બ્રાહ્મી ધૂત—ઘોડાવજ, ઉપલેટ અને શંખાવળીનાં મૂળ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ કરેલું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, બ્રાહ્મીનો રસ ૬૪ તોલા, ગાયનું જીનું ધી ૬૪ તોલા અને પાણી ૨૫૬ તોલા લેઈ મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં પાણીનો ભાગ બળી જઘને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. આ ધી દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી બે તોલા જેટલું આપવાથી ક્રિમાદ, દીવાનાપણું, અપસ્માર, વાધ અને સ્વરભેદ દુર થાય છે.

સારસ્વતારિષ્ટ—પુખ્ત નક્ષત્રના દિવસે સવારના સૂર્યોદય પહેલાં મૂળ સુદ્ધાં બ્રાહ્મીના એંશી તોલા છોડવાઓને ઊપાડી લાવી પાણીથી ઘોષ સાદ કરવા. શતાવરીનાં મૂળ, વિદારી કંદ, હરડે, વીરણવાળો આદુ અને સુવા કે વરીઆળી એ દરેક વીશ, વીશ રૂ. ભાર લેવાં. બધાને ખાંડી ખેખરાં કરી ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું એટલે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ચોળી મસળીને પાણી કપડેથી ગળી લેવું. એ પાણીમાં ચાલીશ તોલા જીનું મધ, એકસો તોલા સાકર, વીશ તોલા ધાવડીનાં ફુલ, અને નગોડનાં બીજ, નસોતરનાં મૂળ, લીંડીપીંપર, લવિંગ, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, આસંધ, બહેડાં, ગળો, એલચી, વાવડીંગ તથા તળ એ દરેક ચીજનું ચૂર્ણ એક, એક તોલો નાંખી સોનાના વાસ-

જામાં કે માટીની બરણીમાં ભરવું, વળી તેમાં એકાદ, બે તોલા સોનાના બારીક વરખ પણ મેળવવા અને વાસણનું મહોડું બધ કરી એકાદ મહીનો રાખી મુકવું. મહીના પછી અર્થાત્ જ્યારે સોનાના વરખ સાફ ઓગળી ગયેલા જણાય ત્યારે ઝીણા કપડાથી આ પ્રવાહીને ગળી લેઈ બીજી સ્વચ્છ બરણીમાં ભરી રાખવું.

આ ઔષધ “ સારસ્વતારિષ્ઠ ” ના નામથી ઓળખાય છે, અને તે મંદ બુદ્ધિવાળા શિષ્યોના હિતને માટે ધન્વંતરી ભગવાને પ્રથમ બનાવ્યું હતું. દરરોજ સવાર, બપોર અને સાંજ એમ ત્રણ વખત દર ટાઇમે ૦૧ તોલા જેટલું તે લેઈને દુધ સાથે મેળવીને પીવાથી આયુષ્યને વધારે છે, વીર્યને શુદ્ધ કરે છે, ધારણા શક્તિ, સ્મરણ શક્તિ, બુદ્ધિ, બળ તેમજ કાન્તિને વધારે છે, વાણીને શુદ્ધ કરે છે, હૃદયની ગતિને બળ આપે છે અને અનેક દરદોને દુર કરે છે. બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધ પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને તે સદાહિત કારક છે, કેમકે શરીરમાં રહેલા ઓજ નામના દીવ્ય તત્ત્વનો તે વધારો કરે છે.

કર્કશ સ્વરવાળો તેમજ અસ્પષ્ટ બાષણવાળો એટલે તોતડો મનુષ્ય જો એનું સેવન કરે છે તો તેનો બ્યાધિ દુર થઈ કાયલના જેવો મધુર સ્વર થાય છે. વળી એના સેવનથી સ્ત્રીઓના રતુ દોષો અને પુરૂષના વીર્ય દોષો દુર થાય છે.

અતિશય બલવાળી, ગાવાળી કે બાષણ કરવાળી જેઓનું બળ અને સ્મરણ શક્તિ ક્ષીણ થયાં હોય તેઓને આના સેવનથી સંતોષકારક પ્રમાણમાં તે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અકાળમૃત્યુ ન થાય એવી જો

હજી હોય, સ્ત્રીઓને પ્રિય થઈ પડવાની જો વાંછના હોય, વાણીની શુદ્ધિ, ધારણા શક્તિ, અને સ્મરણ શક્તિ મેળવવી હોય, બિન્નાદ, અપરમાર જેવાં અરિષ્ટોને દુર કરવાં હોય તો આ અમૃત જેવા શુભદાયક અરિષ્ટનું એકાદ જે માસ સેવન કરો.

લેખન્ય રતનાવલિ.

સારસ્વત ધૃત—મૂળ અને પાંદડાં સુદ્ધાં પ્રાહીના છોડવાઓને કાપેડી લાવીને પાણીથી ઘોષ લાકડાની ખાંડણી દસ્તાથી કુટીને ૨૫૬ તોલા રસ કાઢવો. એ રસમાં ગાયનું ૬૪ તોલા જીરું ધી તથા સ-જાદર, માલતીનાં કુલો, ઉપલેટ, નસોતર, હરડેનું દળ એ દરેકને ખાંડીને કરેલું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા અને લીંડીપીંપર, વાવડીંગના તાંદળા, સિંધાલુણ, સાકર, ઘોડાવજ એ દરેકનું ચૂર્ણ એક, એક તોલો નાંખી મંદાગ્નિથી ધીમે ધીમે પકાવતાં બ્યારે રસનો ભાગ બળી જઈને ધી તૈયાર થાય ત્યારે ઊતારીને ગળી લેવું.

આ ધી દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી જે તોલાભાર જેટલું લે-ઈને દુધમાં નાંખીને પીવાથી વાણીની એવી શુદ્ધિ થાય છે કે કિન્નરો-ની સાથે પણ ગાવાની હરીફાઈ કરી શકાય છે. વળી તેના એક માસના સેવનથી ધારણા શક્તિ એવી પ્રબળ થાય છે કે કઠીણમાં કઠીણ શાસ્ત્રો પણ માત્ર એકજવાર સાંભળવાથી યાદ રહી જાય છે. સધળી જાતના કોઠો દુર થઈને શરીર ચંદ્રમાના જેવી કાન્તિવાળું થાય છે. દરેક જાતના અર્થ, પાંચે જાતનો ગોજો ચઢવાનો વ્યાધિ, પ્રમેહ તથા પાંચે જાતની ખાંસી દુર થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓ તથા સ્ત્રીણુ વીર્યવાળા પુરુષોના સધળા વિકારો દુર થઈ ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે, તેમજ બળ અને જઠરાગ્નિમાં પણ વધારો થાય છે.

રસ રતનાકર.

બ્રાહ્મી રસાયન—આ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં આમળાના પ્રકરણમાં રસાયન સેવનના વિધિમાં બતાવ્યા મુજબ રોહન, એદન અને વિરેચન ક્રિયાથી શરીરમાંના દોષો એટલે વિજ્ઞાતિય દ્રવ્યો—મજ કાઢી નાંખી શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી અન્નના અહારનો ત્યાગ કરીને કુટી પ્રવેશ કર્યા બાદ હજાર વખત સાંબેલાના ધા મારીને કાઢેલો બ્રાહ્મીનો સ્વરસ લેઈ માફક આવે તેટલો પીવો, અને તે સારી પેઠે પચી ગયા પછી ત્રીજા પહોરે મીઠું નાંખ્યા સિવાય છ મણા પાણી સાથે રાંધેલો સાઠી ચોખાનો ભાત દુધ સાથે ખાવો, અથવા તો કેવળ દુધ પીનેજ રહેવું. આમળાના પ્રકરણમાં સમજાવ્યા મુજબ “કુટી પ્રવેશ” ના બધા નિયમો પાળવા. “પાણી પીવાનો કે તેને સ્પર્શ કરવો કરવાનો તો તદન લાગજ કરવો. આ પ્રમાણે સાત દિવસ એ સ્વરસનું સેવન કરવાથી અનુપમ કાન્તિ, યુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. ચૌદ દિવસ સેવન કરવાથી ઈચ્છામાં આવે તેવા ગ્રંથો જીતપાદન કરવાની શક્તિ આવે છે, તેમજ ઘણા દિવસથી વિસ્મૃત થઈ ગયેલી વિદ્યા પણ પાછી સ્મરણમાં આવે છે. એકવીશ દિવસના સેવનથી એકી વખતે સાંબેલી સો વાતો પણ યાદ રહી જાય છે, અર્થાત્ સાક્ષાત્ સરસ્વતિના જેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી સર્વે વેદોને સરહસ્થગાન સાથે ધારણ કરવાને સામર્થ્યવાન થવાય છે.

મૈથ્ય રસાયન—બ્રાહ્મીને છાંયે સુકવીને કરેલું ચૂર્ણ પાંચ તોલા, જેઠીમધનું ચૂર્ણ પાંચ તોલા, શંખાવળીનું ચૂર્ણ પાંચ તોલા, ગળોનું ચૂર્ણ પાંચ તોલા અને સોનાના વરખ કિંવા ભસ્મ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલો લેઈ બધાને ખરલમાં નાંખી સારી પેઠે મેળવીને એક બા-

ટલીમાં ભરી રાખવું અને તે એકથી આઠ વાલ જેટલું લેઈ ધી અને મધ સાથે મેળવીને ખાવું, જેથી સ્મરણશક્તિમાં અત્યંત વધારો થાય છે. (ધી અને મધ સરખા પ્રમાણમાં ન લેતાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં લેવાં.) આ ઔષધિના આવા દીવ્ય ગુણો માત્ર પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ વર્ણવેલા છે એમ નથી, પરંતુ આજકાલના શોધકોને પણ તેની ઘણા દરજ્જે ખાતરી થયેલી છે. પતનું દરદ મટાડવાને માટે ડોક્ટર બેઝલ્ટુને આ વનસ્પતિની ખાસ પોતાના શરીર ઉપર અજમાયશ કરતાં તેની કેવી અસર થઈ હતી તે વર્ણવતાં જણાવે છે કે:—

આહી લેવાથી શરૂઆતમાં પતવાળાં દરદીઓને હાથ, પગની ચામડી ઉપર ગરમી લાગે છે તથા ખરજ આવે છે અને થોડાક દિવસો પછી શરીરમાં એટલી ગરમી વધે છે કે આખા શરીરે ખરજ આવી ચામડી લાલ થઈ જાય છે. લોહી બહુ જોરથી ફરવા માંડે છે અને નાડી બહુ મજબુત અને ભરેલી ચાલે છે. અઠવાડીઆ પછી જૂથ વધે છે તેમજ પાચન ક્રિયાનું કામ સાફ ચાલે છે. વધારે મુદત પછી ચામડી નરમ અને એક સરખી થઈ જાય છે, ઉપત્તવાનાં બીંડાં ખરી જાય છે. ચામડીમાંથી પરસેવો આવવા માંડે છે અને ઘણા દિવસથી બહાર મારી ગયેલી ચામડી પાછું પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે. જઠરાગ્નિ દિવસે દિવસે સુધરતો જાય છે અને ક્ષુધા બરોબર રીતે લાગવા માંડે છે. આ વનસ્પતિ જે તનદુરસ્ત મનુષ્યને આપવામાં આવે છે તો તેને થોડા સમયમાં જ મૂત્રલ અસર થાય છે. રૂધિરાભિસરણની ગતિ વધે છે અને તેથી છેવટે ખરજ પેદા થાય છે. આ ઔષધ વધારે પ્રમાણમાં એટલે સાઠ ગ્રેન કરતાં વધારે લેવામાં આવે છે તો તે તંદ્રાને ઊત્પન્ન કરે છે, અને માથામાં ચરકા પેદા થાય

છે, જો કે ત્યાર પછી તેને વાપરવું તદ્દન બંધ કરીએ તો પણ તેની અસર ધણી મહીનાઓ સુધી ચાલે છે. વળી તેનાથી ભયંકર મરડો પણ થઈ આવે છે. હું આ દવાની માત્રા વધારતો ગયો અને તેથી બે માસ પછી મને લાગ્યું કે ધણી દિવસો સુધી એકદું થઈ રહી પછી સામટો ઉપદ્રવ કરનારૂં આ એક સમ્પત વિષ છે. ગયે કાલે સવારમાં મને એટલી બધી સમ્પત ટાઢ પડી કે ધણી ગોદડાં ઓઢ્યાં તોપણ લગભગ એક કલાક પછીજ તે બંધ થઈ શરીરમાં ગરમી આવી. અને તે પછી શ્વાસ નળીના અગ્રભાગની ખેંચતાણ થવા લાગી અને ધતુર્વાના જેવાં ચિન્હો જણાવ્યા લાગ્યાં. એ ઉપરથી મને લાગ્યું કે જાણે હમણાંજ હૃદયની ગતિ બંધ થઈ જશે. એમ થતાં થતાં સાંજની વખતે ઊલટી અને લોહી સાથેનો ઝાડો શરૂ થયો, પરંતુ એ તો તરતજ બંધ થઈ ગયાં. ખીજા દિવસે સવાર થતા સુધીમાં આ વિષની બધી અસરથી હું મુક્ત થયો હતો, પરંતુ સહેજસાજ નમળાઈ અને ગરદનમાં દુઃખાવો હતો.

આ બધા ઉપરથી મારી મતલબ એટલુંજ કહેવાની છે કે જો ખાહીને યોગ્ય પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવે તો રૂધિરાભિસરણની ક્રિયાને તે સંગીન રીતે ઉત્તેજક છે અને ખાસ કરીને આમડીનાં દરદો ઉપર તેથી વિશેષ ફાયદો થાય છે, પરંતુ જો તે મોટા પ્રમાણમાં વાપરવામાં આવે છે તો બેમાનીપણું લાવે છે અને કેટલીએક વખતે મૂર્છા પણ આવે છે, જેથી આ ઔષધને વાપરવાનું નિર્ભય માપ અને સરલ વિધિ એ છે કે:—

ખાહીના આખા છોડને મૂળીમાં સહિત ઉપાડી લાવીને તેનાં

મૂળીઆને લાગેલો કચરો પાણીથી ધોઈ નાંખીને પછી આખા છોડના
 ઢુકડાઓ કરીને તડકા સિવાયના સારી હવાવાળા ઓરડામાં છાંયે
 સુકવીને ચૂર્ણ કરવું. કેટલાએક વૈદો માત્ર પાંદડાંજ ઉપયોગમાં લે છે.
 પરંતુ એમ કરવામાં તેઓ ભૂલ કરે છે. કેમકે આ વનસ્પતિમાં “વે-
 લેરીન” નામનું જે ઔષધિ તત્વ સમાયેલું છે તેનો મૂખ્ય ભાગ
 તો તેનાં મૂળીઆમાંજ રહેલો છે અને તેથી એકલાં પાંદડાંજ નહિ
 પરંતુ આખો છોડવો ઉપયોગમાં લેવો જોઈએ.

વાત રક્તના વીશથી આળીશ વર્ષની ઊંમરના દરદીઓ માટે
 પહેલાં બે અઠવાડીયાં સુધી આ ચૂર્ણ દરરોજ વીશ ગ્રેન જેટલું લેવું.
 પછી દર અઠવાડીએ પાંચ, પાંચ ઘઉં ભાર વધારતા જઈને સાઠ
 ઘઉંભાર સુધી ચડવું; અને પછી એક મહીના સુધી દરરોજ આ
 પ્રમાણે સાઠ, ગ્રેનના માપમાં લીધા કરવું. ત્યાર પછી દર અઠવાડીએ
 પાંચ, પાંચગ્રેન ઓછું કરતા જઈને દશ ગ્રેન સુધી ઊતરવું અને પછી
 એક મહીના સુધી આ ઔષધ લેવાનું તદ્દન બંધ રાખવું કે જેથી
 તેની ઉત્તેજક ઝેરી અસર થવા પામે નહિ. એક મહીનો બંધ રાખ્યા
 પછી પાછું દશ ગ્રેનથી શરૂ કરીને દર અઠવાડીએ પાંચ ગ્રેન વધારતા
 જઈને સાઠ સુધી ચડવું, અને ત્યાર પછી પાછું દર અઠવાડીએ પાંચ
 ગ્રેન ઓછું કરતા જઈને દશ ગ્રેન ઉપર આવી એક મહીના સુધી તેનો
 ઉપયોગ બંધ કરવો, એ પ્રમાણે દરદ નાનુદ થતા સુધી કર્યાં કરવું.
 આ ચૂર્ણ શરૂઆતમાં દિવસે નહિ પરંતુ રાત્રિએ સુવાના વખત
 પહેલાં ગરમ પાણી સાથે લેવું. પરંતુ જ્યારે ત્રીશ ઘઉં ભારની માત્રા
 સુધી પહોંચવામાં આવે ત્યાર બાદ સામઠું એકી વખતે નહિ લેતાં

તેના બે ભાગ કરીને એક ભાગ સવારના અને બીજો ભાગ રાત્રિએ લેવો એ વધારે ઉત્તમ છે. ચામડીનાં બધી જાતનાં દરદોમાં રૂધિરાભિ-સરણુને સતેજ કરવાની શક્તિને લીધે આ ઔષધ સારો ફાયદો કરે છે. ડૉક્ટર શૉર્ટ કહે છે કે સઘળી જાતનાં પતનાં દરદોમાં તે સંગીન ફાયદો કરે છે, પરંતુ તેના પછીના વિદ્વાનોનો આ બાબતમાં મત ભેદ પડે છે, અને તેઓ કહે છે કે આ દરદની માત્ર શરૂઆતની સ્થિતિમાંજ તેની અસર ફાયદાકારક નીવડી છે, દરદની વધી ગયેલી સ્થિતિમાં તે બહુ ઉપયોગી નથી. પરંતુ કોઈ પણ ઉપાયથી નહિ મટનારા જુના હઠીલા ખરજવાના માટે તો તે એક પ્રસંશાપાત્ર ઘડિાજ છે. ડૉક્ટર બર્ટીન જણાવે છે કે સ્થાનિક એટલે આખા શરીરે નહિ પરંતુ શરીરના ગમે તે ભાગ ઉપરજ થયેલાં ખરજવાંના ધણા ગંભિર કેસોમાં મેં આ દવા આપી હતી અને તેથી દરેક કેસમાં થોડી મુદતમાં આરામ પડ્યો હતો. વળી ચાંદી અને પ્રમેહ મુક્ત. ઉપદંશ એટલે ગરમીનાં બીજા અને ત્રીજા સ્થિતિએ પહોંચેલાં દરદો ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવાથી સારો ફાયદો થયેલો છે. કંઠમાળનાં મુંઝડાં, ગાંઠોનો વધારો અગર સોજો તથા જુના સંધિવામાં આ ઔષધ ઉત્તમ અસર કરેલી છે. મગજનાં દરદો તથા બેભાની માટે એનો ધણો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. હાલમાં થોડાં વર્ષોથી દુનિયાના ધણા ખરા દેશોમાં એનાથી અનેક કેસો સુધરતા જાય છે, જેથી તેના મુલ્યો માટે મનુષ્યોની માન્યતા દૈવ થતી જઈ ઉપયોગ દીન પ્રતિદીન વિશેષ પ્રમાણમાં વધતો જાય છે.

ખીલી.

સં. બિલ્વ, શ્રીફલ, હિં. ખેલ, મ. ખીલી, ખેલ, બં. ખેલ
લા. Aegle Marmelos.

વિવરણ—ખીલીનાં વૃક્ષ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ
વર્ણનની જરૂર નથી.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—આર્ય વૈદ્યોને ધણા પ્રાચીન સ-
મયથી આ વૃક્ષના ઔષધિય ગુણોની માહિતી હોય એમ બુનાં
પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે. એનાં મૂળીઆંનો ક્વાથ ત્રણે દોષોને
શાન્ત કરનારો માનવામાં આવ્યો છે, તોપણ તેમાં મધુર રસ હોવા-
થી વાયુને ટાળવામાં વિશેષ ઉપયોગી ગણાય છે. વળી તેમાં મધ
નાંખીને પીવાથી વાયુ, પિત્ત કે કફના કોષથી થતી બિલટી પણ બંધ
થાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ બેથી ચાર તોલા જેટલો લેઈ તેમાં
ચારથી આઠ વાલ મરીઆંનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી ત્રણે દોષથી જી-
ત્પન્ન થયેલા સોજા દુર થાય છે અને બંધકોશ, અર્શ તથા કમળાનું
દરદ પણ નાશુદ થાય છે. એના થડની છાલ પિત્તને નાશ કરનારી
અને હૃદયને કાયદો કરનારી છે, તેમજ અતિસારમાં પણ ઉપયોગી
માનવામાં આવી છે, વળી તેનાથી અગ્નિ પ્રબળ થાય છે અને ખે-
રાક ઉપર રૂચિ બિત્પન્ન થાય છે. એનાં કાયાં ફળો આમને પાચન
કરનારાં, અગ્નિને દીપન કરનારાં, વાયુ અને કફને ટાળનારાં તથા
ઝાઝી અસરવાળાં હોવાથી ઝાડા, મરડા અને સંઘ્રણ્ણીના દરદમાં
વાપરવાને દરેક પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યોએ વારંવાર બલામણુ કરેલી છે.

પરંતુ પાકાં ફળોમાં એવો ગુણ ન હોતાં તેઓ જલદી ન પચી શકે તેવાં અને વિદાહિ છે, વળી તેઓના સેવનથી વાતાદિક દોષોમાં વધારો થાય છે અને ખરાબ પવન છુટે છે એમ ભાવમિત્ર માને છે.

સઘળા ઇએજી લખનારાઓ પણ એનાં પાકાં ફળોને સારક એટલે મળને ઉતારનાર અને કાયાં ફળોનેજ ગ્રાહી એટલે જાડા, મરડા વિગેરેને રોકનાર માને છે. ડોક્ટર મુખદીન શેરીફ કહે છે કે કાયાં ફળોમાં ગર્ભ પૂર્ણપણે થયા પહેલાંજ તેને તોડી લેઈ મુકવીને ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પુષ્ટિકારક, અગ્નિદીપન અને જ્વરસ્થ છે. વળી તે બાળકોના થુલીઆ, વાયુ, તથા મરડાને માટે વપરાય છે. આ ઔષધ અતિસાર અને મરડાનાં જે કે બધાં રૂપોમાં ઉપયોગી નથી, પરંતુ તીક્ષ્ણ એટલે નવા મરડામાં તે બહુ સાઈ કામ કરે છે. તીક્ષ્ણ મરડામાં આ ચૂર્ણ મોટા વજનમાં આપવું જોઈએ. તેના સેવનથી પહેલી અસર એ થાય છે કે લોહી પડતું હોય તેને તે અટકાવે છે અને આમને પાડી નાંખે છે. જાડા થવાનો જે કુદરતી નિયમ છે તેને તે ફેરવી નાંખે છે જેથી મળ જીતરવાનો વખત લાંબાય છે પરંતુ તે જાડાઓના પ્રમાણને ઓછું કરી શકતું નથી અને તેથી જાડા ઓછા કરવાને માટે તેને અશીણની સાથે વાપરવું જોઈએ. આ ચૂર્ણ વળી ટાઇફોઇડ, હેક્ટીક તેમજ પ્લીગ કોષ્ઠપણ ઔષધથી ન જીતરતાં લાંબા સમય સુધી શરીરમાં એક સરખી રીતે બરાબ રહેનારા તાવોને જીતારવામાં ગણ્યું ઉપયોગી છે. આવી જાતના તાવોની ગરમી જ્યારે અતિશય વધી ગયેલી હોય ત્યારે આ ચૂર્ણ આપવાથી તે એકદમ ઓછી થઈ જાય છે. તાવને માટે આ ચૂર્ણનું આપ દરેક વખતના માટે ૧૦ થી ૧૫ ઘઉંનાર, થુલીઆમાં ૧૬ થી

૨૦ મેન છે. મરડાના વ્યાધિમાં વીચથી સાઠ ધર્જભાર લેઈ તેમાં પાંચેક ધર્જભાર અશીણતું ચૂર્ણ મેળવીને આપવું અને એ પ્રમાણે એક અઢોરાત એટલે ચોવીસ કલાકમાં ચઢને ચારથી છ વખત લેવું.

જો કે ડાહર મુઝ્દીન શેરીફ આ ઔષધને નવા મરડામાંજ ઉપયોગી માને છે, ત્યારે ખીજ અનેક ડાહરોનો એવો મત છે કે તે જુના દરદમાં પણ વિશેષ ઉપયોગી છે.

હોશંગાબાદના સરજન આઝીન સાહેબ જણાવે છે કે જુના ઝાડા અને મરડામાં તે ઘણું ઉપયોગી ઔષધ છે અને અશી-ણની સાથે આપવામાં આવે તો ઘણું સાઈ કામ કરે છે.

સરજન મેજર ડાખસન જણાવે છે કે આનાં કાયાં ફળોનો ક્વાથ જુના અતિસાર અને મરડામાં આપવાથી ઘાડી અસર કરે છે.

સરજન મેજર નિકર જણાવે છે કે આનાં ફળોનું લાંબી મુદત સેવન રાખવાથી રક્તસ્રાવ થાય છે પરંતુ સાકર સાથે તેનો ઉપયોગ કરવાથી એ ભય રહેતો નથી.

આ બધા ઉપરથી સમજાય છે કે કાયાં ફળોનો ગર્ભ એ ઝાડા, તથા મરડાને માટે ઉત્તમ ઔષધ છે અને તેથી આજકાલ દેશી, વિદેશી ચિકિત્સકો તરફથી તે વિશેષ પ્રમાણમાં વપરાય પણ છે. આ ઉપરાંત વળી તેમાં ખીજ પણ અનેક ગુણો રહેલા છે તે પૈકી જડીબુટ્ટીઓ સખંધિ શોષખોળ કરનારાઓના અનુભવમાં જોઈ આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

પ્રમેહનું અવ્યર્થ મહૌષધ—અડધાં પાકેલાં ખીલીનાં ફળો

લાવી તેમાંથી ગર્ભ કાઢી પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે ગર્ભ ઓગ-
 જીને તેમાંથી બીજ છુટાં પડી જાય ત્યારે નીચે ઊતારી પાણી ઠંડુ થયા
 પછી તેમાંથી બીજ કાઢી લેવાં. અને તેઓને ધાણીમાં પીલીને તેલ
 કાઢવું. આ તેલ પહેલા દિવસે એક માસો એટલે આઠ સ્તીમાર પીવું.
 બીજા દિવસે બે માસા, ત્રીજા દિવસે ત્રણ માસા અને ચોથા દિવસે
 ચાર માસા પીવું. આમ દરરોજ એક, એક માસો વધારતા જઈને
 નવમે દિવસે નવ માસા એટલે પોણા તોલો પીવું અને ત્યારબાદ બી-
 જા નવ દિવસો સુધી પણ દરરોજ ૧૧૧ તોલો પીવું. આ તેલ પીતી
 વખતે તેમાં સાકર પણ ઉમેરવી. આ સુગંધ ૧૮ દિવસ એનું સેવન
 કરવાથી પ્રમેહનું દરદ નાબુદ થાય છે, શરીરમાં શક્તિ વધે છે, તેમજ
 વાયુનાં દરદો ટળી જાય છે.

કાનની બહેરાશ મટાડનારું તેલ—બીલાંના ગર્ભને પાણી
 સાથે વાટીને કરેલી લુગદી પાંચ તોલા, નગોડનાં પાંદડાંનો રસ, વાય-
 વરણાનાં પાંદડાંનો રસ, અધેડાનાં બીજનો ભૂકો, અને તલવણીનો
 રસ એ દરેક અઢી તોલા, બકરીનું મૂત્ર બત્રીસ તોલા, સિંધવ અઢી
 તોલા અને બદામનું તેલ દસ તોલા લેઈ એ બધાને ધીમા તાપથી
 ઊકાળતાં જ્યારે મૂત્ર અને રસનો ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી
 રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેવું. એ તેલને કાનમાં નાંખવાનો અભ્યાસ
 રાખવાથી બહેરાપણું દુર થાય છે.

કાયા કટપ—પાકાં તાળાં ફોળેને અંગારાં ઉપર શેકી તેમાંનો
 ગર્ભ પાણીમાં ચોળી બીજને દુર કરી શરીરે ચોપડવો અને શરીરમાં
 જ્યારે સ્થિતજતાની લાગણી થાય તથા મેલ છુટો પડેલો જણાય
 ત્યારે સ્નાન કરવું. આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસ કરવાથી દેહ કોમળ,
 કાન્તિવાન અને સુગંધિયુક્ત બને છે.

લીલામાં.

સં. બલ્લાતક, અગ્નિમુખ, હિં. ભીલામા, મ. બિબવા, બિ-
ખ્યા, બં. બેલા, ઇં. Marking Nut, લા. Some carpus
Anacardium.

વિવરણ—ભીલામાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ ઝોળખાણુ
આપવાની જરૂર નથી.

ગુણુ ધર્મ અને ઉપયોગ—આર્થ વેંઘોએ ભીલામાંને અર્થ,
સંગ્રહણી, કોઠ, વાયુ, કફ, કૃમિ, ગુલ્મ, આફરો, જહરાગ્નિની મંદતા,
બંધકોશ વિગેરેને ટાળનારાં માનેલાં હોવાથી તેની તે, તે દરદો ઉપર
ચાપરવા લાયક અનેક બનાવટો વેંઘક શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ આ-
ખણો વિષય માત્ર જડીયુદ્ધીઓ સખંધીનોજ હોવાથી તે બધી બના-
વટોને છોડી દેઇ કેવળ જડીયુદ્ધીઓ તરીકેજ જણાએલા તેના ગુણોનો
વિચાર કરીએ.

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય—એક ભીલામું લેઇ તેનું ડીંદું
ઠાઠી નાંખ્યા પછી અડધા રા. બાર આંબલી સાથે વાટી નાંખવું
અને પછી તેને બે તોલા ડુંગળીના રસ સાથે મેળવીને પાઈ દેવું.
આ દવા માત્ર એકજ વખત આપવી પડે છે અને તે પેટમાં ગયા
પછી પાંચ મિનિટની અંદરજ કાયદો જણાવા લાગી ઝાડો, ઊલટી
બંધ થાય છે. આંબલીની સાથે ભીલામું આપવાથી તે ઊઠી આવવાની
ધાસ્તી રહેતી નથી, અને તે જહરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી, જંતુઓનો
નાશ કરી તેમજ શરીરમાં ગરમી વધારી દરદને અજળ રીતે દુર

કરે છે. કોલેરાના કેસોમાં ડુંગળીનો રસ પણ ઘણો ફાયદો કરે છે એ સર્વેને જાણીતી વાત છે અને આવાં દરદો માટે બીલામાંનો ઉપયોગ શારંગધર વિગેરે પ્રાચીન વિદ્વાન વૈદ્યોએ પણ “સંજીવની ગુટિકા” ના નામે કરેલોજ છે તેથી તેને વાપરવામાં કંઈ પણ શક નેવું નથી.

કોલેરાના અનેક કેસોમાં આ પ્રયોગની અમે અજમાયશ લીધેલી છે, અને બીજી કોઈ પણ ઔષધિથી સારા ન થતાં હાથ, પગ ઠંડા થઈ જવાની સ્થિતિ સુધી પહોંચેલા બચકર કેસો પણ એનાથી સારા થયા છે. હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં દર વર્ષે કોલેરાથી અનેક મરણો થાય છે તો તેવા સ્થળોએ સસ્તી—અત્યંત સસ્તી—તદન મદત જેવી આ દવાનો વિશેષ પ્રચાર થવો ઘટે છે.

કોલેરા સિવાય સાધારણ ઝાડા, અને મરડાના કેસોમાં પણ ડુંગળીના રસ સિવાય માત્ર બીલામાંનેજ આંખલી સાથે ખાંડીને આપવાથી અજબ ફાયદો થાય છે.

સર્પદંશનો ઉપાય—બીલામાં સાપના ઝેરને દુર કરી શકે છે, એ વાત પણ શારંગધર સંહિતામાં સંજીવની ગુટિકાને સર્પદંશ ઉપર વાપરવાને કહેલું છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. આ સિવાય એક યોગીરાજ કે જેમણે આવી જાતના અનેક કેસો સારા કરી અનેક મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવ્યા હતા તેઓના તરફથી મળેલો ખાસ અનુભવનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે.

ખાખરાના મૂળ પાસે જે હાથ જાડો ખાડો ખોદી મૂળમાં ડુંગળી ખાંડી તેમાં વીશ રૂ. બાર બીલામાં ભરવાં, અને ડુંગળી કાઢતાં નીકળેલાં છોડીયાં તેની ઉપર દાખી ખાડો માટીથી પુરી દેવો. ત્યાર

માદ છ મહીનાઓ સુધી દર આઠ, આઠ દિવસે તે ખાખરાને પુષ્કળ પાણી પાવું. આ ખાખરા ઉપર જે કુલ આવે તે એકઠાં કરી રાખવાં અને જેને સર્પદંશ થયો હોય તેને આ કુલો વાટીને તેમાં એક અતિવિષની કળીનું ચૂર્ણ ઊમેરીને વિષ નાબુદ થતા સુધી દર અર્ધા કલાકે એક તોલા જેટલાં આપવાં. દરેક વખતે આ કેસુડાં એક તોલો લેઈ તેમાં અતિવિષની એક કળી ઊમેરી ચૂર્ણ કરીને આપવું.

ખાખરાના મૂળમાં એક વખત પુરવામાં આવેલાં બીલામાંની અસર ત્રણ વર્ષ સુધી કાયમ રહે છે, અને તેથી દર ત્રણ, ત્રણ વર્ષે એના એ ખાખરાના મૂળમાં બીલામાં પુરવાનો પ્રયોગ ચાલુ રાખવાથી તે ખાખરો હમેશના માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ખાખરાનાં મૂળીઆંના રસમાં ઝાડો, ઊલટી વિગેરે કાઢ પાણુ ઉપદ્રવ કર્યા સિવાય સાપનું ઝેર નાબુદ કરવાની અન્ય શક્તિ રહેલી છે, એ વાત આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં વર્ણવવામાં આવેલીજ છે, અને વળી બીલામાંનો સંયોગ થવાથી ખાખરાના એ ગુણમાં વૃદ્ધિ થાય એમાં પણ કંઈ આશ્ચર્ય થવા જેવું નથી.

વાયુનાં દરદો ઉપર બીલામાંનો નિર્ભય રીતે ઉપયોગ—વાયુનાં ધણાં દરદો બીલામાંના ઉપયોગથી સારાં થઈ જાય છે, એ વાત ધણાં ખરાં મનુષ્યોથી અનુભવી નથી, પરંતુ તેનું સેવન કરવામાં કેટલીએક ભતની મુશ્કેલીઓ રહેલી હોવાથી લોકો તેના બેઠાએ તેવો લાભ લેઈ શકતા નથી. સર્વેથી મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે કેટલાંએક મનુષ્યોને બીલામાં આપવાથી સરીર ઉપર કુટ્ટી નીકળે છે અને વળી કેટલાંએક મનુષ્યો તો એટલી બધી નાબુદ પ્રકૃતિનાં હોય

છે કે બીલામાં ખાવાની વાત તો એક બાબુએ રહી, પરંતુ તેને માત્ર સ્પર્શ કરવાથી પણ તેઓને તેની અસર લાગુ પડ્યા સિવાય રહેતી નથી. આમ હોવા છતાં પણ કેટલીએક વખતે તેઓને લાગુ પડેલો રોગ પણ એવી જાતનો હોય છે કે બીલામાંના ઉપયોગ સિવાય તે જલદી નાબુદ થઈ શકેજ નહિ. આવા સમયે બીલામાંને વાપરવાની એક અજબ યુક્તિ એ છે કે:—ચાર, પાંચ શેર બીલામાં લેઈ અધકચરાં ખંડાવી નાંખાવીને ખેતરના બે, ત્રણ ક્યારડાઓમાં ખાતર તરીકે નાંખવાં, અને પછી તે ક્યારડાઓમાં મેંથી વાવી તેને દરરોજ પાણી પાવું, જેથી આઠ, દશ દિવસની અંદર તે મેંથીની બાજી તૈયાર થઈ જાય છે; જેનું શાક બનાવીને દરદીને દરરોજ ખાવા આપવાથી સંધિવા, ઉપદંશમાંથી થયેલો પક્ષ્ઠાત, આશરો, વિગેરે અનેક વાયુનાં દરદો મટી જાય છે અને બીલામાં ફૂડી આવી તેની માઠી અસર થવાની બીલકુલ ધારતી રહેતી નથી.

બીલામાંના ખાતરથી મેંથી જિગાડવી અને તેનાવડે વાયુનાં હઠીલાં દરદો નિર્ભય રીતે સારાં કરવાં એ આર્ય વૈદ્યકની અદ્ભુત ખૂબીની હરીશાષ કરી શકે તેવી યુક્તિ બીજા કોઈ પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હોય એમ જાણવામાં નથી.

ખાહુ મોટા પછાડનો ઉપાય—કોઈ કોઈ સમયે અકસ્માતથી, અથવા એવાં કોઈ બીજાં કારણોથી માણસો પડી જાય છે, કોઈ જાગેથી પડે છે, અને કોઈ નીચેથી પડે છે એ વખતે શરીરને પડવાનો પછાડ લાગે છે જેની અસરથી શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થઈ આવે છે અને કેટલાએકને તો તેની અસર જીંદગી મુતી

પણ પહોંચે છે. કોઈનું લોહી બંધાઈ જાય છે, કોઈને સોજો ચડી જાય છે, કોઈને લોહીના ઝાડા કે ઊલટી થાય છે, કોઈને સખ્ત વેદના થાય છે, અને વળી કોઈને તાણુ, કે ધનુર પણ ઉપડી આવે છે. આવી જાતના પછાડો ઉપર હજારને ગોળ ખવડાવાનો, કાયાં તાળું નાળીએરોનું પાણી પીવાનો, કેટલીએક જાતના લેપો લગાવવાનો કે મુમઢ ઘસીને પાવાનો લોકોમાં સાધારણ રીવાજ છે અને તેથી હલ્લા પછાડોમાં સારો ફાયદો થાય છે, પરંતુ જ્યારે ખાસ વધારે પછાડ લાગ્યો હોય ત્યારે આવાં ઔષધોથી ખાસ ફાયદો થતો નથી, અને તેથી તેવા સમયે કામ લાગે એવો એક ઉપાય “પ્રસિદ્ધ લક્ષ્મી લેખક વૈદરાજ અમૃતલાલ સુંદરજી” એ સને ૧૯૧૨ના જુન માસમાં વૈદકલ્પતરૂદ્ધારા પ્રગટ કર્યો હતો, જેનો કેટલાએક કેસોમાં અનુભવ લેતાં સંતોષકારક જણાયાથી તેઓનાજ શબ્દોમાં અત્રે આપવામાં આવે છે.

જુનાગઢ પાસે ગીરનાર નામે બહુ જાણીતો પહાડ છે, તે પહાડ ઉપર પથ્થર ચટ્ટી નામે બહુ જાણીતી જગ્યા આવેલી છે. તે જગ્યાની બાજુમાં આચાર્યજીની જુની જાણીતી જગ્યા છે. તે જગ્યાના ખગેન્દ્ર સ્વામિ નામના મહંત હતા. એ સ્વામિ એક દિવસ પહાડની ટેકરી ઉપર દિશાએ ગયા હતા, ત્યાંથી પાછા વળતાં પગ લપસ્યો, તેથી આશરે સો હાથ નીચે ખાઈમાં પડી ગયા. જે ઠેકાણે પડ્યા ત્યાં પણ બર્ધે પથ્થરોજ હતા, તેથી તેઓને આખા શરીરમાં બહુ પછાડ લાગ્યો. ગીરનારની ખીણના પથ્થરો ઉપર એટલે ઊંચેથી પડ્યા છતાં જીંદગી કેમ રહી શકે એ એક મુશ્કેલ સવાલ છે. પણ એ બનાવ એક ચ-

મત્કાર જેવો હતો અને એવા બનાવો ધણી વખત કોઈ કોઈ ઠેકાણે બન્યા કરે છે તે પ્રમાણે એટલે જાંચેથી પડ્યા છતાં પણ તેઓના શરીરનું કોઈ પણ હાડકું ભાંગી ગયું નહતું, તથા આંખ, કાન, નાક, માથું વિગેરે કોઈ પણ સ્થળે જખમ થયો નહોતો કે લોહી નીકળ્યું નહોતું; પણ આખા શરીરમાં સખત પછાડ લાગી ગયો હતો, તેથી તેઓથી જરાપણ હાલીચાલી શકાતું નહિ. કે પાણી પીવા કે પેશાબ કરવા પણ જીડી શકાતું નહિ. આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓને ડોળીમાં ધાલીને ખીલુમાંથી ઉપર મકાનમાં લાવવામાં આવ્યા. એ પછી જુનાગઢમાં ખબર પડી ત્યારે તુરતજ ત્યાંથી દિવાન સાહેબ તથા મ્હોટા, મ્હોટા અમલદારો અને ડોક્ટર ત્રિભોવનદાસ વિગેરે ત્યાં ગયા અને મહાંત મહારાજને કહ્યું કે તમારે ચાર, છ મહીના દવાખાનામાં રહેવું જોઈશે. તમને ત્યાં બધી જાતની સગવડ કરી આપીશું; માટે પાલખીમાં સુતે સુતે ત્યાં પધારો. વળી ખીજ નાગર ગૃહસ્થોએ પણ એ મુજબ કહ્યું, કારણ ગીરનાર ઉપર એટલે બધે દુર સુધી રોજ, રોજ જવું આવવું એ ડોક્ટર સાહેબથી બની શકે નહિ, તેમજ પછાડ એવો સખત હતો કે તેના માટે વારે વારે દવા વિગેરેની જે મદદ જોઈએ તે ગીરનાર ઉપર મળી શકે નહિ. ડોક્ટર ત્રિભોવનદાસે કહ્યું કે હું જો, ત્રણ દિવસે તમારી પાસે આવી જઈશ, પણ એટલા વખતમાં તમારી સ્થિતિમાં વખતે કંઈ ગંભિર ફેરફાર પણ થઈ જાય, માટે તમે મીઆના કે પાલખીમાં બેસીને નીચે જુનાગઢ આવો તો સાફ, પણ મહારાજે કહ્યું કે હાલમાં ત્યાં આવવાનું બની શકે નહિ, થોડા દહાડા પછી જરા આરામ થશે ત્યારે વાત. એ પછી કેટલાક દહાડા ડોક્ટરની દવા લીધી, પરંતુ એ પછાડ

એવો સમ્પત્ત હોતો કે કાંઈ ક્ષાયદો જણાયો નહિ. એ પછી તે મહા-
 રાજા પોતાની પાસેથી જુનાં પુસ્તકોમાંથી એક વૈદકની ચોપડી કઢા-
 ડવા માટે પોતાના ચેલાને કહ્યું, તેણે નિશાની મુજબ ચોપડી કાઢી
 આપી, તે ચોપડી બાવાંઓના હાથની લખેલી હતી તેમાં લખ્યું હતું
 કે:—જ્યારે બહુ મોટો પછાડ લાગે ત્યારે સાત બીલામાં લેવાં તે
 બીલામાંનાં કટકા કરી નાંખવા અને તેને ૦૧ શેર ધીમાં તળી લેવાં
 પછી તે ધીમાંથી બીલામાં બહાર ફેંકી દેવાં, અને ધીમાં ઘઉંનો
 સોટ શેકીને ગોળ નાંખી શીરો બનાવવો અને તે શીરો
 ખાધ જવો. તે પ્રમાણે દરરોજ સાત દિવસ કરવું, તેથી ગમે તેવો
 પછાડ લાગ્યો હોય તે મટી જાય છે. બીલામાંનો શીરો ખાવાથી તે
 ગરમ લાગે અને શરીરમાં કુટી નીકળે તો શરીર ઉપર ભેંસનું છાણ
 ચોપડવું અને ત્રણ કલાક તડકામાં બેસવું. તે પ્રમાણે ચાર દિવસ
 કરવાથી બીલામાં કુટ્યાં હોય તેની અસર મટી જાય છે. તેની ઉપર
 વળી તલનું તેલ, મરચાં, ગોળ વિગેરે ખૂબ ખાવું તેથી પણ બીલા-
 માંની અસર વહેલી મટી જાય છે. આ પ્રમાણે તે ચોપડીમાં લખ્યું
 હતું તે વાંચીને તુરત મેં બીલામાં મંગાવ્યાં અને તેનો શીરો બના-
 વ્યો, તે શીરો હું ખાઈ ગયો, તેથી તેજ દહાડે રાતે હું આરામથી
 ઊંધી શક્યો. આ રાત્રિ પહેલાં અઠવાડિયું થયાં બીલકુલ ઊંધ આવી
 નહોતી. એ પછી બીજો દહાડે પણ તે શીરો મેં ખાધો, એટલે બીજો
 દહાડે રાતે હું કાઠની પણ મદદ વિના મારી મેળે પડખું ફેરવી
 શક્યો. તે અગાઉ હું મારી મેળે પડખું ફેરવી શકતો નહિ, પરંતુ
 ચાર, પાંચ જણા બહુ મહેનતે બહુ તળવીજ રાખીને પડખું ફેરવાવે,
 ત્યારે માંડમાંડ ફરાતું હતું; અને તેમ કરતાં જાણે મારો જીવ નીકળી
 જતો હોય તેવી વેદના થતી હતી તેને બદલે માત્ર બીજેજ દિવસે હું

મારી મેળે પડખું ફેરવી શક્યો. એ પછી ત્રીજે દિવસે પણ મેં એ-
વીજ રીતે સાત બીલામાંનો શીરો ખાધો તેથી તે દિવસે મારા શ-
રીરમાં જરા ગરમી જણાવા લાગી અને પેશાબે જિહ્વા વખતે પ્રથમ
ચાર, પાંચ માણસાં મને બંને બાજુથી હાથ ઝાલીને ઊઠાડતાં હતાં
તેને બદલે એક માણસના ટેકાથી હું બેઠો થઈ શક્યો અને તેના ટે-
કાથી ખાટલામાં બેસી પેશાબ ન કરતાં નીચે જિતરી પાસેની ખાળમાં
જઈ શક્યો. એ પછી ચોથે દિવસે પણ એ શીરો મેં ખાધો ત્યારે
મને શરીરમાં વધારે ગરમી જણાવા લાગી અને આખું શરીર લાલ
થઈ ગયું તથા તેમાં ઝીણી ઝીણી અળાષ્મોના જેવી ફેડકડીઓ ફુટી
નીકળી પણ તે દિવસે કોઈપણ માણસની મદદ વિના લાકડીના ટેકા-
થી હું મારી મેળે પથારીમાંથી બેઠો થઈને ધીરે ધીરે ઓરડામાં ફરવા
લાગ્યો અને બેચાર આંટા દેઈ શક્યો. એ પછી પાંચમા દિવસે બી-
લામાંનો શીરો મેં ખાધો નહિ, કારણ કે આખા શરીરમાં બીલામાં-
ની અસર ફુટી નીકળી હતી જેથી શીરો ખાવો બંધ કરી એ ચોપ-
ડીમાં લખ્યા પ્રમાણે બેંસતું છાણુ શરીરે ચોળીને બપોર વખતે તડ-
કામાં બેઠો. તે પ્રમાણે ચાર દિવસ કરવાથી બીલામાંની અસર મટી
ગઈ અને દશ દિવસની અંદર હું પાછો તાબે અને બળવાન થઈ
ગયો, કારણ કે બીલામાંના લીધે મારા શરીરમાં બહુ કૌવત આવી
ગયું હતું, તથા જઠરાગ્નિ પણ બહુ સુધરી ગઈ હતી. એ પછી જુ-
નાગઢનાં લોકો મારે માટે બહુ શ્રીફર કરતા હતા, તેમને મળવા સાડ
પગે ચાલી ગીરનાર જિતરીને હું જુનાગઢમાં ગયો, ત્યાં રસ્તામાં
ડોક્ટર ત્રિભોવનદાસની ગાડી સામી મળી; ત્યારે તેઓને બહુ અન-
યમી લાગી. તેઓને તો એમજ લાગ્યું કે આ તે સાચું કે સ્વપ્ન ?

કાંઈ ભૂત પુત થયું કે શું ? સ્વામીજી મહારાજ અહીંઆં ક્યાંથી ? આટલા દિવસોની અંદર તેઓ પથારીમાંથી ઉઠી શકેજ કેવી રીતે અને ગીરનાર ઉપરથી અહીંઆં આવી શકેજ કેવી રીતે ? માટે તેમના જેવો આ કોઈ બીજો બાવો તો નહિ હોય ? આવી તેમને શંકાઓ થઈ જેથી ગાડી ઊભી રખાવી મારી સામે જરા અન્યયખીથી જોઈ રહ્યા, ત્યારે મેં જય સીતારામ કર્યા એ ઉપરથી તેમને ખાત્રી થઈ કે, આ છે તો ગીરનારવાળાજ મહારાજ. તેથી અન્યયખીથી સહુથી પહેલો પ્રશ્ન તેઓએ એ પૂછ્યો કે, તમે અહીં ક્યાંથી ? અને કેવી રીતે આવી શક્યા ? તમારો મંદવાડ છ મહીના સુધી મટી શકે તેવો નહોતો તેના બદલે આટલા દહાડામાં તમે ચાલી શકોછો, એ શું કહેવાય ?

એ સાંભળી મેં કહ્યું કે તમારી ડોક્ટરોની દવાઓ જુદી હોય છે, અને અમારી બાવાઓની દવાઓ જુદી હોય છે, એ પછી ડોક્ટરે કહ્યું કે, પણ વાત તો કરો, શું થયું ? પછી મેં કહ્યું કે હું તમારે ત્યાં થોડીવાર પછી આવું છું ત્યાં બધી હકીકત તમને નિરાંતે કહીશ.

ચોરવાડમાં ચાર વર્ષ ઉપર ખગેન્દ્રસ્વામિ પધારેલા હતા, ત્યારે તેમણે પોતાના જાતિ અનુભવની આ વાત અમને રૂબરૂમાં કહી બતાવી હતી જેથી તેમાં કંઈ શંકા રાખવા જેવું નથી.

વૈદ્યરાજ મહાશય પઢીયાર તરફથી આ હકીકત પ્રગટ થયા પછી વૈદ્યકલ્પતરૂનાં કેટલાંએક ગ્રાહકોએ તેનો અનુભવ લેઈ સંતોષકારક પરીણામ જાહેર કર્યું છે. તેમજ અમારા તરફથી પણ અન્ય-માયસ કરતાં આ ઉપાય અકસીર જણાયો છે.

આ પ્રયોગમાં દરરોજ સાત બીલામાંનો શીરો ખાવાને કહેલું છે, પરંતુ દરદીની પ્રકૃતિ, દેશ, કાળ, બળ અને વયનો વિચાર કરીને જો યોગ્ય લાગે તોજ દરરોજ એટલાં બીલામાં વાપરવાં. પરંતુ જો એટલાં બીલામાં વાપરવાં યોગ્ય ન જણાય તો પછાડના હલકા, ભારે સ્વરૂપના પ્રમાણમાં તેમજ દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર દરરોજ એકાદ, બે અથવા તો ત્રણ કે ચાર બીલામાંનો ઉપયોગ કરવો તેથી પણ ઇચ્છિત ફાયદો થશે.

ભોંયરીંગણી.

સં. કંટકારી, નિદિગ્ધિકા, હુદ્રા, વ્યાધી હિં. કટેરી, ભટકટૈયા, લખુકટાર્ધ, બેગની મ. ભુધરિંગણી ગુ. બેડી ભોંયરીંગણી બં. કન્ટિકારી લા. *Solanum jacquini*.

વિવરણ—ભોંયરીંગણીના વેલા જમીન ઉપર પથરાયેલા હોય છે, અને તેમાંથી શાખાઓ નીકળી ચોતરફ ચાર, પાંચ શીટના ઘેરાવામાં છાતળાંની માફક ફેલાઈ જાય છે. એની શાખાઓ બહુધા આડિઅવળી હોઈ તેના ઉપર તીખી અણીવાળા પીળાશ લેતા રંગના કાંટા હોય છે. પાંદડાં લાંબાં તથા કોર ઉપર કપાએલાં તેના હોઈ ઉપર પણ કાંટા હોય છે. ફુલ શીકાં કે ઘેરા જાંબુડા રંગનાં અને ફળો ના થી નાા ઈંચ વ્યાસનાં હોઈ લીલાં હોય ત્યારે ઘોળા પટાઓ-યુક્ત હોઈ, પાકે છે ત્યારે પીળા રંગનાં થઈ જાય છે. આ વનસ્પતિ દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—આ વનસ્પતિ કદને ટાળવામાં અત્યંત વખાણાય છે. અને તેથી કદ, સરદી સાથેના કદ જવર, દમ, છાતીનું થળ વિગેરેમાં અત્યંત વપરાય છે. જ્યારે છાતીમાં કદ ભરેલો હોય છે. ત્યારે બોંયરીંગણીના ઊકાળો લેવાથી તે બહાર નીકળી જાય છે. તેમજ એનાં ફળોના ઊકાળામાં આઠ વાલ શેકેલી હિંગ અને તે-ટલોજ સિંધવ નાંખીને પાવાથી સખ્ત દમ પણ બેસી જાય છે. વળી તેમાં જવરક્ષ અને મૂત્રક ગુણ પણ રહેલો છે અને તેથી તાવમાંથી જિત્પત્ર થયેલું સોજા સાથેનું જળોદર, લીવર અને બરોળનો વધારો, મૂત્રકૃચ્છ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશયની પથરીને પણ દુર કરે છે, આ કાર્યને માટે તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે. તો પણ મૂખ્ય બનાવટો નીચે મુજબ છે.

કંટકારી અવલેહ—બોંયરીંગણીનાં મૂળ સાડાબાર શેર લેઈ ખારીક દુકડા કરીને તેઓને ખાંડી ખોખરા ક્યાં પછી ચોસક શેર પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે સોજાશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે જિતારી ગળી લેઈ ફરીથી ઊકાળતાં જ્યારે છ શેર પાણી રહે ત્યારે તેમાં અઢીશેર સાકર, અને એક શેર ધી નાંખી મંદાગ્નિથી ઊકાળતાં ચાસણી તૈયાર થઈ ચાટવા જેવો કઠીણ અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે બોંય જિતારી ઠંડુ થયે તેમાં ગજો, ચવક ચીત્રાનાં મૂળ, નાગરમોથ, કાકડાશીંગી, લીંડીપીંપર, કાળાં મરીઆં, સુંક, જવાસા, બારંગ મૂળ, ગરના અને ષડકયુરો એ દરેકનું ચૂર્ણ પાંચ, પાંચ તોલા ઉમેરવું અને તે સારી પેઠે ઠંડુ થયા પછી ખીજા દિવસે એક શેર મધ તથા વીજ તોલા વાંસકપુર અને તેટલીજ લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઉમેરવું. આ અવ-

લેહ દરરોજ સવારે તથા સાંજના ૦૧ થી બે તોલા જેટલો ચાટવાથી આસ, ખાંસી અને હેઝકીનું દરદ નાશુદ થાય છે.

ભૂગુ હરીતકી—ચારસો તોલા મોંચ રીંગણીના પંચાંગને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે અળી લેઈ તેમાં ચારસો તોલા ગોળ અને એકસો સારી ઊંચી જાતની મોટી હરડેનું ચૂર્ણ નાંખીને પકાવતાં જ્યારે ચાટવા જેવી પાકની ચાસણી તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં સુંઠ, મરીઆં અને લીંડીપીપર એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર રૂ. ભાર અને તળ, તમાલ પત્ર તથા એલચી એ દરેકનું ચૂર્ણ પોણો, પોણો તોલો ઉમેરવું, તેમજ બીજા દિવસે જીનું મધ ચોવીશ તોલા મેળવવું. આ અવલેહ પણ દરરોજ સવાર, સાંજ ૦૧ થી બે તોલા જેટલો લેઈ ચાટવાથી તમામ જાતની ખાંસી અને દમના દરદમાં બહુજ ઊત્તમ અસર કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ એના સેવનથી જઠરાગ્નિની મંદતા, કમળો, કલ્મેજનો વધારો, ગોળો, હેઝકી, અર્થ, ખરોળની વૃદ્ધિ, આદરો, મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ વિગેરે દરદો પણ દુર થાય છે.

અત્યાર સુધી તો આ વનસ્પતિના વૈદક શાસ્ત્રમાં બતાવેલા ગુણ દોષોની વાત થઈ, પરંતુ હવે તેના જડી બુદ્ધી તરીકે અનુભવમાં આવેલા ગુણોનો વિચાર કરીએ.

દાઢ દુઃખવાનો અકસીર ઉપાય—દાંતનું બહુ સખ્ત શળ કે જે આશીષ, તળનું તેલ, કપુર, હિંગ કે એવાંજ બીજાં ઔષધોથી નથી બેસતું તે ફક્ત એકજ વખત મોંચરીંગણીનાં બીજનો ધૂમાડો લેવાથી બેસી જાય છે. આ ધૂમાડો લેવાની રીત એવી છે કે એક

કોડીઆમાં દેવતાના અંગારા ભરી તેમાં ભોંયરીંગણીનાં બીજ નાંખ્યા પછી તેના ઉપર એક ઘડો ઊંધો વાળવો અને તેનું તળીયું કે જે ઉપરની બાજુ રહેશે તેમાં એક કાણું પાડી તેની અંદર એરંડાનું ભુંગણું અથવા તો કોઈ બીજી જાતની નળી રાખી તે મારશ્વતે તેનો ધૂઆડો જે દાંતમાં ફેાતર પડ્યું હોય અગર જે દાંત દુખતા હોય તે ભાગ ઉપર લેવો.

અગ્નિમાંઘ અને પિત્તવિકાર ઉપર—આ ઔષધિમાં વળી જહરાગ્નિ વધારવાનો અને પિત્તને નાબુદ કરવાનો ગુણુ સમાએલો છે એવું પણ અનુભવમાં આવ્યું છે, અને આ કામ માટે તે એવી રીતે વપરાય છે કે:—

એનાં સારાં પાકેલાં ફળો લાવી તેમાંથી બીજ કાઢી નાંખી બાકી રહેલાં ફેાતરાંને સિંધાલુણુ નાંખેલી છાશમાં ઊકાળી સૂર્યના તાપે સૂકવવાં. ત્યાર પછી દરરોજ રાત્રિએ સિંધાલુણુ નાંખેલી છાશમાં તે-ઓને બીંજવી રાખવાં અને દિવસના સૂકવવાં. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કર્યા પછી તેઓને ધીમાં શેકીને દરરોજ સવાર, સાંજ બે-તોલા જેટલાં ખાવાં.

ભાંબરો.

સં. ભૃંગરાજ, માર્કવ. કેશરાજ, હિં. ભંગરા, મ. માકા,
અ. ભીમરાજ લા. Eclipta Alba

વિવરણુ—ભાંબરાના છોડવા ચોમાસે ધણા જોવામાં આવે છે,

તેમજ તે ભીનાશવાળી જગ્યાએ બારે માસ પણ હોય છે. એના છોડવા ગા થી બે શીટ જેટલા લાંબા થતા હોઈ તેઓ પૈકી કેટલા-એક ઊભા વધે છે, પરંતુ બાકીના ધણા ખરા જમીન ઉપર પથરા-એલાજ હોય છે. એની શાખાઓ ચળકતી, લીલી, કાળી કે જાંબુડી છાયાવેતી હોઈ તેની ઉપર સફેદ રંગની સખ્તવાળની રૂંછાળ હોય છે. પાંદડાં એકથી ત્રણ ઈંચ લાંબાં અને ગા થી એક ઈંચ પહોળાં હોઈ તેઓને ચોળવાથી તેમાંથી કાળાશ લેતો લીલો રંગ નીકળે છે જે થોડાજ સમયમાં કાળો પડી જાય છે. એનાં ફુલો ધોળા રંગનાં ઝીણાં અને ફૂલો કાળાં હોય છે. આ પ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ છે.

કેટલાએક અંધકારો ધોળાં, પીળાં અને કાળાં ફુલવાળો એમ ત્રણ જાતનો ભાંગરો થાય છે, જેમાં ધોળી જાતને કેશરાજ કહે છે અને કાળી જાતનેજ ખરો ભાંગરો માની તેમાંજ રસાયન ગુણો રહેલા છે એમ માને છે, પરંતુ કાળાં ફુલવાળો ભાંગરો આજ સુધી કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવ્યો નથી માત્ર તે બદરી નારાયણની પેલી તરફ દેલાસ પર્વતની તળેટીમાં થાય છે એવું યોગી મહાત્મા-ઓના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે. કેટલાએક તો વળી કહે છે કે ખરી રીતે જેતાં તો ભાંગરાની કાળી જાત પૃથ્વી ઉપર હયાત છેજ નહિ, પરંતુ ધોળાં ફુલોવાળા ભાંગરાની સફેદ પાંખડીઓ ખરી ગયા પછી તેનો જે નીલ કે કાળા રંગનો ભાગ રહે છે તેનેજ લોકો કાળાં ફુલો સમજીને ધોળાને બદલે કાળી જાતનો ભાંગરો સમજે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ વેત્તાઓમાં આલતા મતભેદનો નિર્ણય હળુ સુધી થયો નથી, અને તેથી વૈદ્યો દરેક કાર્યમાં ધોળા ભાંગરાનેજ ઉપયોગમાં લે છે. ભાંગરો જળની સમીપ થતો હોવાથી કેટલાએક તેને

જળ ભાંગરાના નામથી પણ ઓળખે છે. પ્રાચિન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં ભાંગરાને ક્ષ્, વાયુ, કૃમિ, દમ, ઉધરસ, સોજા, પાંકુ, કોઢ, નેત્રરોગ, શિરો રોગ, વધરાવળ, ખરજ વિગેરેને નાશુદ્ધ કરનારો માનવામાં આવ્યો છે, તો પણ હાલના શોષકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમાં ઇન્દ્રિય ઔષધ “ટેરેકસેઃમ” ની માફક પિત્તની શુદ્ધિ કરનાર, કેશને વધારનાર અને વાયુધ્વને લંબવનારા ગુણો મૂખ્યપણે રહેલા છે. એમ અનુભવમાં આવ્યું છે. આ કાર્યોના માટે જો કે તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે તોપણ તેઓમાં નીચેની મૂખ્ય છે.

રસ મંડુર—શુદ્ધ ગંધક આઠ તોલા અને બે તોલા શુદ્ધ પારો લેઈ ખરલમાં નાંખી તેઓને એક આખો દિવસ સારી પેડે ખરલ કરી પછી એક લોઢાની કઢાઈમાં નાંખી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ સોળ તોલા, આઠ તોલા મંડુર ભસ્મ અને એકસો અઠ્ઠાવીશ તોલા ભાંગરાનો રસ નાંખી લોઢાના દસ્તાથી ઘુંટતાં જ્યારે રસનો ભાગ સુકાઈ જાય ત્યારે વાસણમાંથી કાઢી લેઈ એક કાચની બરછીમાં કે ધીથી રીઢા થએલા માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું.

દરરોજ સવાર, સાંજ આ ઔષધ ચારથી છ વાલ જેટલું લેઈ ૦૧ તોલો ધી અને ૦૧ તોલો મધ સાથે મેળવીને ચાટવું અને તેના ઉપર કેવળ દુધ ભાતનોજ ખોરાક રાખવો જેથી પિત્તની શુદ્ધિ થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને જમ્યા પછી આવતું શન, અમ્લપિત્ત, જમ્યા પછી થતી ખાટી ઉલટી, ખાટા ધચરકા, છાતીની બળત્રા, ખરોળ, બચંકર કમળો, લીવરનો વધારો વિગેરે દરદો નાશુદ્ધ થાય છે.

ભૂંગરાજ તૈલ—જળભાંગરાનો રસ સોળશેર, ત્રિકણા એટલે

હરડે, બહેડાં તથા આમળાંને સરખા વજનને લેધ ચારગણા પાણી સાથે ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી મળી લીધેલો પાણીનો ઉકાળો આઠશેર, ગાયનું દુધ આઠશેર તલનું તેલ આઠશેર અને કમળની નાળ, કમળની જડ, મજ્જક, સુરમો, ગળી, કમળકાકડી, પડકચુરો, નાગરમોથ, સાટોડીનાં મૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, બાંગરાનાં મૂળ, ચણેડીનાં બીજ, નાગકેસર, લોઢાના કાટોડા, આંખાની જોઢલી, અનંતમૂળ, ધર્મીલા, ઉપલેટ, જેડીમધ, કંટાસળીઓ, દેવદાર, પદ્મક, વીરણુનાવાળા, રતાંજળી, તમાલપત્ર, મેંદીનાં બીજ, વરીઆળી, શતાવરી, વડની વડવાઈ, ગોરોચન, મોરથુથુ, ઈંદ્રવારણીનાં બીજ, કેવડો, જટામાંસી, કમળનાં ફુલ, જાસુંદીનાં ફુલ, બહેડાંનાં બીજ, રાસ્નામૂળ, ગેરૂ, દારૂહળદર, રસાંજન, પોયણાં, આસંધ, વિદારીકંદ, ડોડી, લાખ, રતાંજળી, કેળનો કંદ, અગર, લોધર, હાથી દાંતને બાળીને કરવામાં આવેલી રાખ એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર તોલા લેધ ખાંડી ચૂર્ણ કરી પછી પાણી સાથે ખૂબ ઘુંટીને બનાવેલી લુગડી એ બધાંને એક લોઢાની કઢાઈમાં નાંખીને ધીમા તાપથી ઉકાળતાં જ્યારે રસનો ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને મળી લેવું.

આજકાલ બજારમાં વિધવિધ મોહક નામવાળાં પરંતુ પરીણામે નુકશાન કરનારાં જે અનેક જાતનાં “હેઅર આઈલો” વપરાય છે, તેઓના કરતાં આ તેલને જે દરરોજ માથામાં નાંખવાનો અભ્યાસ રાખવામાં આવે તો માથાની ખરજ, ખેડો, ઊંદરી, ટાલ વિગેરે દરદો દુર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અકાળે ઘોળા થઈ ગયેલા વાળ પુનઃ કાળા થાય છે, વાળનાં મૂળ મજબુત થવાથી ખરી જતા

વાળ અટકે છે, કેશનો રંગ કાળા બ્રમર જેવો ચળકતો સુશોભિત થાય છે, ટુંકા થઇ ગયેલા વાળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે, ટાલની જ-આએ પુનઃ કેશની ઉત્પત્તિ થાય છે, મગજ અને આંખની ગરમી દુર થાય છે, દષ્ટિનું તેજ અને મગજની કાર્ય કરવાની ઉત્સાહ શક્તિ વધે છે અને બીજા પણ અનેક શાયદા દષ્ટિગોચર થાય છે.

ભૂગરાજ રસાયન—તાજાં ભાંગરાને વાટીને કાઢવામાં આવેલો સ્વરસ દરરોજ પ્રાતઃકાળમાં એક રૂ. ભાર પીવો અને ખોરાકમાં માત્ર દુધ પીનેજ રહેવું. એ પ્રમાણે એક મહીનો એ રસનું સેવન કરવાથી શરીર નિરોગી થાય છે, અને બળ, કાન્તિ, વિગેરેમાં વધારો થઇ આયુષ્ય લંબાય છે એમ અનેક પ્રાચિન વૈદોનું કહેવું છે.

જડીબુટ્ટી તરીકેનો ઉપયોગ—લોહાના કે બીજા વાસણમાં બકરીનું દુધ અને ભાંગરાનો રસ એ બે ચીજો સરખા ભાગે નાંખી સૂર્યના તાપે ગરમ કરી નાકવાટે સુંઘવાથી આધાશીશીનું દરદ ના-બુદ થાય છે.

વીંછીના ઝરનો અકસીર ઉપાય—આ ઔષધ વળી વીંછીના દરદ માટે એક અકસીર ઈલાજ છે એવું આજકાલના શોધકોના અનુભવમાં આવ્યું છે અને તેથી તેના સમંધિ લખતાં ઇન્ડિયન પ્લેન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયાના કર્તા જણાવે છે કે.

The leaves form an excellent remedy for scorpion stings, they are bruised and rubbed on the painful and inflamed part around the bite

and then lightly applied to the wound it self; by so doing they are said to draw forth all the poison from the wound.

ભાંગરાનાં પાંદડાં એ વીંછીના ડંખ માટે એક અતિ ઉત્તમ ઇલાજ છે, અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે પાંદડાંને સારી પેઠે કચરીને ડંખના લીધે જેટલા ભાગમાં સોજો આવ્યો હોય અગર તો પીડા થતી હોય ત્યાં સુધી ધસવામાં આવે છે. આ રીતે ધસવાથી આજીવ્યાજીવના ભાગમાંથી વેદના શમી જઈને માત્ર ડંખમાંજ પીડા રહે ત્યારે આ ઔષધિને ડંખ ઉપર પણ સારી પેઠે ધસવામાં આવે છે અને તેમ કરવાથી ડંખમાંથી પણ બધું ઝેર નીકળી જાય છે તેમ કહેવાય છે.

મમીરા.

[હં. મમીરા, તીતા. લા. Coptis Teeta.

વિવરણ—આ વનસ્પતિની નર અને માદા એવી બે જાતો થાય છે, તેમાં નર જાતીને મમીરાના નામથી અને માદાને મમીરીના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, આ બે પૈકી એકે જાત ગુજરાત, કાઠીયાવાડ કે દક્ષિણમાં થતી નથી, પરંતુ મમીરાના છોડવા આસામથી પૂર્વે મીસ્મીના પહાડોમાં અને મમીરીના છોડવા આખા સમશી-તોણ્ય હિમાલયમાં એટલે બદરીનારાયણ, નેપાળ, બૂતાન વિગેરે સ્થળોએ જાય છે. આ બન્ને વનસ્પતિઓ જો કે એકજ એટલે અતિ-

વિષ, વછનાગ અને મોરવેલના વર્ગની ઔષધિઓ છે તે પશુ તેઓના ગુણમાં ભેદ હોવાથી આપણે તેઓનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરીશું.

મમીરાના છોડવા ન્હાના, ડાંડી વગરના અને બહુ વર્ષાયુ અનેક મૂળોવાળા થતા હોય તેઓ શેવાળથી આચ્છાદિત થયેલાં વૃક્ષોનાં થડો પાસેની જમીન ઉપર ઉગે છે, એનાં મૂળીઆં શેવાળથી ગીચ ઢંકાયેલાં હોય. તે સોનેરી પીળા રંગનાં, કઠીણ રેસાઓવાળાં અને સ્વાદમાં કડવાં હોય છે. દરેક મૂળ ઉપરથી એક ચારેક ઈંચ લાંબી સળી નીકળે છે તેના ઉપર ગાંજર કે ધાણાની માફક કતરાયેલાં ત્રણ સ્થળે વિભાગિત લીસાં પાન હોય છે. પાંદડાના આ દરેક વિભાગો બેથી ત્રણ ઈંચ લાંબાં, બાલાના જેવી આકૃતિના અને બહુ વિભાગિત હોય અંદર ખંચાતા હોય છે, એના છોડવામાં પાન જેટલી લાંબી પુષ્પ ધારણ કરનારી સળી નીકળે છે એને તેના ઉપર સફેદ રંગનાં ન્હાનાં ફુલો આવે છે. એનાં ફુલો ન્હાની શીંગો જેવાં અને ધણાં સૂક્ષ્મ બીજવાળાં હોય છે. બીજ ઉપર કાળા રંગનું અને બટકણું કવચ હોય છે.

કુપર સાહેબ કહે છે કે:—મમીરાનાં મૂળીઆં મીસ્મી લોકો ગ્રામાસાની આખરે ભેળાં કરે છે અને તે વાસના સુંડલામાં બસીને સાદીઆમાં લાવે છે, ત્યાં આસમી તથા બંગાલી વેપારીઓ ઘણી આતુરતાથી ખરીદ કરી લે છે.

મમીરીના છોડવા મમીરા કરતાં મોટા એટલે ચારથી આઠ ફીટ ઊંચા વધે છે. એનાં પાંદડાં પણ જો કે વિભાગિત હોય છે, પરંતુ એ વિભાગો મમીરાનાં પાંદડાં કરતાં ન્હાના એટલે ફૂલો ઈંચ અથવા તે

વધારેમાં વધારે એક ઈચ લાંબા હોય છે અને તેનો આકાર ગોળાકાર હોય છે. પુષ્પો ધારણ કરનારી સળી પણ આ વનસ્પતિમાં મળ્યા હાંટાઓવાળી આવતી હોય તેના ઉપર ધોળાસ લેવા શીકા લીલા રંગનાં અથવા તો જરૂર જાંબુડી હોય તેવાં ફુલો આવે છે. ફળો મીઠા જેવાં, ન્હાનાં અને લાંબાં હોય છે અને મૂળીઆનો રંગ પીળો હોય છે.

એનાં મૂળીઆની મમીરીને નામે જો કે ક્રમાંજીથી નિકાસ થાય છે, તોપણ આગળ જતાં ખીજ વેપારીઓ તેને મમીરાના નામે વેચે છે અથવા તો મમીરાનાં મૂળીઆમાં ભેળસેળ કરે છે. આ સિવાય ખીજ પણ થોડીએક એવી વનસ્પતિઓ છે કે જેઓનાં મૂળીયાં મમીરીનાં મૂળીઆને મળતા આકારનાં થતાં હોવાથી મમીરાને નામે બજારમાં વેચવામાં આવે છે. પરંતુ મમીરીમાં પણ મમીરાના જેટલો ગુણ નથી તો પછી આવાં ભગતાં મૂળીઆમાં તો હોયજ ક્યાંથી ?

મમીરાના ગુણદોષ અને ખરા ખોટા માલની પરીક્ષા વિષે લોકોમાં વિધવિધ વાતો ચાલે છે. કોઈ કોઈ કહે છે કે:—કાગડાના પીંછા ઉપર પાણીનું ટીંચું મુકી મમીરાની જડ ધસવાથી જો તે પીંછું ધોળું થઈ જાય તો મમીરો સાચો છે એમ સમજવું, ત્યારે ખીજાઓ કહે છે કે:—ગળીથી રંગલા કપડા ઉપર જસ પાણી ચોષડી પછી તેના ઉપર એ મૂળીયું ધસવાથી જો ગળીનો રંગ નાશ પામીને તે કપડું સફેદ થઈ જાય તો મમીરો ખરો સમજવો.

જો કે લોકોની આવી માનિનતા છે, પરંતુ તે ઊપરથી કંઈ મમીરાની ચોક્કસ પરીક્ષા થઈ શકે નહિ, કેમકે મમે તે જાતનાં મૂ-

ગીઆને નાઈટ્રીક એસિડ એટલે સુરાખારના તેજ્ય વિગેરેના પદ્ધતિથી હોય તો તેના લીધે પણ આવી કાળી ચીજો ધોળી થઈ શકે છે અને તેથી ધણાખરા લુચ્ચા વેપારીઓ ખરા મમીરાને નામે આવી ચીજો આપી આપણને કહે તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી.

મમીરાની પરીક્ષા માટે જેમ વિધવિધ વાતો ચાલે છે, તેમ તેના ગુણદોષો માટે પણ અનેક ગણાં ચાલે છે. ધણાખરા વેદોનું એવું માનવું છે કે તે દરેક જાતનાં આંખનાં દરદોના માટે ચોક્કસ ઇલાજ છે અને તેથી જો ખરા મમીરો હાથ આવે તો કોઈને પણ અંધાપો ભોગવવાનું કંઈપણ કારણ રહે નહિ. આ વાતમાં કેટલું સત્ય છે તેનો અનુભવ તો જો કે અમને આવ્યો નથી, પરંતુ અનેક સાધુ, સંતમહાત્માઓના મુખથી સાંભળ્યું છે કે તે ઝામરવાના માટે અકસીર ઇલાજ છે. અને તેને આંખમાં આંજવાથી સખજો દોષ બહાર ખેંચાઈ આવીને આરામ થાય છે. વળી સિદ્ધોષધિ સંગ્રહ નામના એક પ્રાચિનગ્રંથમાં પણ વાંચવામાં આવ્યું છે કે:—જિતમ સુરમે, બીમસેની કપુર, કેસર, વગેરે વીધેલાં મોતી અને કલખાપરીયું એ સરખા ભાગે લેધ તે બધાંની બરાબર મમીરો મેળવી ખરલમાં નાખી સાત દિવસ સુધી ધોળી સાટોડીના રસમાં ખરલ કરીને રાખી મૂકવું. આ ઔષધિનું આંખમાં આંજન કરવાથી દરેક જાતનાં આંખનાં દરદો દુર થાય છે.

આ પ્રમાણે મમીરાની પરીક્ષા અને તેના ગુણદોષ બદલ વિવિધ વાદવિવાદ ચાલે છે અને તેથી તેમાં સત્ય શું છે ? તે બદલ અનુભવી વિદ્વાનો તરફથી નિર્ણય થવાની જરૂર છે.

૩દ્રાક્ષ.

સં. ૩દ્રાક્ષ, જૂતનાશન, હિં. ૩દ્રાક્ષ, મ. ૩દ્રાક્ષ, બં. ૩દ્રાક્ષ,
લા. ધલ્લોઠાર્પસ ગેનીટસ.

વિવરણ—૩દ્રાક્ષનાં વૃક્ષો ધણું કરીને આ દેશમાં નહિ, પરંતુ
હિમાલયની તળેટીમાં એટલે નેપાળ જૂતાન તરફ થાય છે, પરંતુ
તમામ આચાર્યો, શિવ ઉપાસકો તેમજ સાધુ સંતો તેનાં ખીજ કે
જે ૩દ્રાક્ષના નામથી ઝોળખાય છે તેની માળા બનાવી ધારણ કરતા
હોવાથી દરેક રથજે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—૩દ્રાક્ષ ખાટી, ગરમ, વાયુને હર-
નાર, કફને ટાળનાર, માથાનાં દરદોને શમાવનાર તથા જૂત અને
મદ પીડાને દુર કરનાર છે એમ નિઘંટોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે,
પરંતુ એ સિવાય જડીબુટ્ટીઓ સખાંધિ શોધખોળ કરનારાઓને તેના
જે અમુલ્ય ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

કોલેરાના ઉપદ્રવવાળી રૂતુમાં જેમ ત્રાંબાની ચકતીઓ ધારણ
કરી રાખવાથી કોલેરા લાગુ પડવાની ધારતી રહેતી નથી, પપીતા
ધારણ કરવાથી જેમ પ્લેગથી મુક્ત રહી શકાય છે, તેવીજ રીતે
ઓરી, અછબડા કે બળીઆનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય તેવા સમયમાં
૩દ્રાક્ષ ધારણ કરવાથી તે દરદો લાગુ પડી શકતાં નથી એ વાત અ-
નુભવસિદ્ધ છે, અને તેથી જો ત્રાંબાના વાળામાં પપીતા અને ૩દ્રાક્ષ
પરોવીને તૈયાર કરવામાં આવી હોય એવી એક માળા દરરોજ ગળે
પહેરી રાખવામાં આવે તો કોલેરા, પ્લેગ, તેમજ ઓરી, અછબડા,

બળીઆ વિગેરે પ્રાણુધાતક દુષ્ટ સેમિકા પંજામાં સપડાવાની વિશેષ ધાસ્તી રહેતી નથી. એ કંઈ આર્ય વૈદ્યકની જેવી તેવી શોધ, જેવા તેવો ઉપકાર કહેવાય નહિ.

કેટલાએક ડૉક્ટરોનું એવું માનવું છે કે:—આપણા શરીરમાં જે વીજળી રહેલી છે તેનું પ્રમાણુ ઓછું થવાથીજ રોગ થાય છે, ત્યારે યોગીઓ કહે છે કે શરીરમાંથી પ્રાણુતત્ત્વ ઓછું થવાથીજ રોગ થાય છે. રૂદ્રાક્ષ, તુલસી વિગેરેની માળાઓ ધારણ કરી રાખવાથી આ વીજળી કહો કે પ્રાણુતત્ત્વ કહો તે નિયમમાં આવે છે અને તેથી શારીરિક તેમજ જિન્માદ, અપરમાર વિગેરે બૂત, પ્રેત કે ગ્રહ પીડાથી જિત્પણ થતાં દરદો અટકે છે.

આ સિવાય વળી આ ઔષધમાં એક અમૂલ્ય ગુણુ એ જનવામાં આવ્યો છે કે:—બાળકોની છાતીમાં કદ સળગડ ચોટી બેઠો હોય અને તેની સાથે વળી આંચકી કે ખેંચતાણુ લાણુ પડવાથી જીવવાની આશા છોડી હોય તેવા સમયમાં પણ દર પાંચ પાંચ, દસ મિનિટના અંતરે રૂદ્રાક્ષના બે, ત્રણ મણુકા લેઈ ઝીણુ વાટીને ગાળાલા મધ સાથે ખૂસ ખરેલ કરીને તે બાળકની માતાના ધાવણુમાં મેળવીને પાવાથી જીલ્લીવાટે છાતીમાંથી બધો ચીકણો કદ નીકળી જઈને એક કલાકની અંદર આરામ થાય છે.

રોજનાં લીંડાં.

વિવરણ—રોજ એ ગમના જેવું મોપમુ પ્રાણી થતું હોય સર્વે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—આર્થ વૈદ્યોમાં ઔષધ તરીકે આ પશુનાં કોષ્ઠપણુ અંગ, પ્રત્યંગનો કે મળ, મૂત્રનો ઉપયોગ થતો હોય તેમ જણાતું નથી, પરંતુ જડી બુટ્ટીઓ સગાંધિ શોધ ખોળ કરનારાઓને તેના મળમાં એટલે લીંડાંમાં નીચેનો અદ્ભુત ગુણ મારુમ પડ્યો છે.

પણી ખરી સ્ત્રીઓને સરીરમાં રતવા કે ઉપદ્રવની ગરમીની અસર હોય છે જેના લીધે તેઓને ગર્ભ રહેતો નથી. અમર એ રહે છે તો થોડાજ મહીનાઓમાં ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય છે, અથવા તો બાળક જન્મીને મરી જાય છે. આવી સ્ત્રીઓ પંડી જેઓને ગર્ભ ન રહેતો હોય તેવી સ્ત્રીઓ રોજનાં લીંડાં કે સુકાં તાજાં લીંડાં દરરોજ ત્રણથી ચાર જેટલાં લેઈ ચોવીસ કલાક સુધી બે શેર પાણીમાં બીંજળી રાખ્યા પછી ખીજે દહાડે સવારના એ લીંડાંને તેજ પાણી સાથે વાટીને પછી પાણીને કપડાવડે ગાળી લેઈને તેમાં સાકર નાંખીને પીએ અને ખાટા, ખારા, તીખા ખોરાકનો ત્યાગ કરે તો બે, ત્રણ મહીનાઓની અંદર તેમના સરીરમાંથી ગરમી અને રતવાની અસર દૂર થઈને ગર્ભાસય ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય થાય છે. જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યા પછી અધુરે ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જતો હોય તે સ્ત્રીએ આ લીંડાંનો ઉપયોગ કરવાની રીત એવી છે કે—ગર્ભ

રહાની ખાત્રી થાય ત્યારથી એટલે ખીજા મહીનાથીજ દર મહીનાની શરૂઆતમાં ત્રણ દિવસ સુધી આ લીંડાં ઉપર બતાવ્યા મુજબ રીતથી પીવાં અને નવ માસ પુરા થાય ત્યાં સુધી એ કમ ચાલુ રાખવો. વળી એથી મહીનો શરૂ થાય ત્યારથી એ ઉપરાંત ખીજા એક ઔષધનું સેવન પણ ચાલું રાખવું. એ ઔષધ એ છે કે દરરોજ સવારના એક રૂ. ભાર જીરાનું ચૂર્ણ લેખને તેમાં તેડલીજ સાકર થથા ધી મેળવીને ચાટી જવું, જરૂર દરેક મહીને ખાવાનું નથી, પરંતુ એથી માસની શરૂઆતથી દરરોજ ચાલુ કરવું અને તે પાંચમા માસની આખર સુધી જારી રાખવું.

આ ઔષધ અમે ઉપર કહેલાં દરદોથી પીડાતી ત્રીશક સ્ત્રીઓને આપી તેનો અનુભવ લેતાં સંતોષકારક પરીણામ આવ્યું છે, અને તેથી તેનો ઉપયોગ કરવા દરેક સુચ જનોને બલામણુ કરીએ છીએ.

રોહિડો.

સં. રોહિતક, પ્લીહાત્રાતી, દાડિમ પુષ્પ સંસ્કૃત હિં. રોહિડા, મ. રોહિડા બં. રોડા, રચના, હરિણહાડા, પિત્તરાજ લા. Amoorah Rohituka, Ander sonia Rohituka.

વિવરણ—રોહિડો કે જે કેટલાએક સ્થળોએ રમત રોહિડાના નામથી પણ ઓળખાય છે તેનાં વૃક્ષો દશથી વીસફુટ ઝિમાં થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર દાડમડીનાં પાંદડાંને મળતો હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ વૃક્ષો પણ દાડમડીનાં વૃક્ષોને મળતાંજ આવે છે. આ વૃક્ષો સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી વિશેષ વિવેચનની જરૂર નથી.

શુભ દોષ અને ઉપયોગ—આ ઔષધિમાં રક્તરોધક, રક્ત-
પોષિક, વાતહર, ક્ષયક તથા સારક ગુણો રહેલા છે અને તેથી તે
બરોળ અને ચક્રતનો વધારો, ગોળો, બિદરોગ, કૃમિ, ગડ, ગુમડ,
મેદ, શળ, આશરો, નેત્રરોગ, કર્ણ રોગ વિગેરેને દુર કરેછે એવું નિ-
ષ્ઠામાં લખવામાં આવ્યું છે, તોપણ બરોળ અને ચક્રતનો વધારો
દુર કરવાનો તેમાં ખાસ ગુણ રહેલો છે એવું એક પ્રાચીન કાળથી
આજ સુધીના વૈદ્યોના અનુભવમાં આવ્યું છે, અને તેથી એમાં દરદે
ઉપર તેની વિવિધ બનાવટો વપરાય છે જેઓ પૈકી નીચેના પ્રયોગો
મુખ્ય છે.

રોહિતકારિષ્ટ—રોહિડાની અંતર છાલ ચારસો તોલા લેઈ
આંડી ખોખરી કરીને ૪૦૯૬ તોલા પાણી સાથે બિઝાળતાં બ્યારે
૧૦૨૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે બિટારી ગળી લેઈ પછી તે
પાણીમાં ૮૦૦ તોલા જુનો ગોળ, ચોસઠ તોલા ધાવડીનાં કુલોનુ ચૂણ
તથા સુંઠ, મરીઆં, લીંડી પીંપર, ચિત્રાનાં મૂળ, ચવક, તજ, તમા-
લપત્ર, ઇલાયચી, હરડે, બહેડાં, આમળાં એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર
તોલા નાંખી એક ચીનાઈ માટીની બરણીમાં ભરી વાસણનું મહોડું
બંધ કરી એક મહીનો રાખી મૂક્યા પછી કપડાથી ગાળી લેઈ ઉપ-
યોગમાં લેવું.

દરરોજ સવાર, સાંજ આ ઔષધ એકથી બે રૂ. બાર જેટલું
લેઈ ચાર મણા પાણી સાથે મેળવીને પીવાથી બરોળ અને કાળજનો
વધારો દુર થાય છે, તેમજ અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદય રોગ, ગોળો,
કાઠ, સોજા, સંધિવા વિગેરેમાં પણ શાયદો થાય છે.

રોહિતકાંઠ કવાધ—રોહિડાની અંતરછાલ, ભોંયરીંગણીનાં મૂળ, જિભી રીંગણીનાં મૂળ, શરપંખાનાં મૂળ, કડુ, કરીયતું, અતિ વિપની કળી અને હરડે એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી જડો બુકો કરી રાખવો. દરરોજ સવારના આ બુકો ચાર તોલા લેઈ એસડ તોલા પાણી સાથે જિકાળતાં જમારે આઠ તોલા પાણી ખાઈ રહે ત્યારે જિતારી ગાળી લેઈ તેમાં બે વાલ જવખાર અને તેટલું જ લીંડી પીંખરતું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી જરોળનો વધારો દુર થાય છે.

રોહિતકાંઠ ચૂર્ણ—રોહિડાની અંતરછાલ, જવખાર શરપંખાનાં મૂળ, લીંડીપીંખર, દેશી ચરીયતું, કડુ, મોથ, ખડસલીઓ, નવસાગર, અતિવિપની કળી અને સુંડ એ ચીજો સરખા ભાગે લેઈને કરેલું ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંજ ૦ થી ૦ા તોલા જેટલું લેઈ તેના ઉપર ભોંયરીંગણી અને હરડે સમ ભાગે લેઈને કરેલો જિકાળો પીવાથી કાળજનો તેમજ જરોળનો વધારો દુર થાય છે.

આ તો રોહિડાની વૈદ્યકીય બનાવટોનું વર્ણન થયું, પરંતુ હવે તેના જડીબુટ્ટી તરીકે અતુભવમાં આવેલા ગુણોનો વિચાર કરીએ.

મૂઠમારનું અમૂલ્ય ઔષધ—રગત રોહિડાનાં મૂળ અને પાતળી સાખાઓની અંતરછાલનો પાણી સાથે જિકાળો કરીને તેમાં દૂધ મેળવીને પછી જેને મૂઠમાર લાગ્યો હોય અને તેના લીધે હાડકાં કચરાઈ ગયાં હોય અથવા તો લોહી બંધાઈ ગયું હોય કિંવા પડી જવાથી સખત ઇજા થઈ હોય તેને પાવાથી બંધાઈ ગયેલું લોહી છૂટું પડી, હાડકાંની વેદના ટળી આરામ થાય છે,

આયુર્વેદિક ગુણાળી ચાહા—રોહિડાની અંતરછાલને છાંયે

અકલી ખાંડી બૂકો કરી કપામાં ભરી રાખવો. આ બૂકો દરરોજ સવારના શા વેલે એક પાણી સાથે કીકાળી તેમાં વીસ રા. બાર દુધ તથા જોષ્ટી સાફર નાંખી રીંતસર ચાહા તેયાર કરવી. આ ચાહાને કેટલાએક વેધો “આયુર્વેદિક ગુલાબી ચાહા” ના નામથી ઓળખે છે અને તેનું સેવન કરવાથી જળોદર, ખરોળ, અર્શ, કમળો, પાંડુ, કાળજનો વધારો, આંતરડાનો જુનો રોગ, સંધિવા, દમ, વિસ્ફોટક, ખસ, ખુજલી વિગેરે દરદોમાં ફાયદો થાય છે. સુવાતર પછી સ્ત્રીઓના શરીરના સાંધા ઝલાઈ જાય છે કે જે મસીયા વાના નામથી ઓળખાય છે તે પણ દુર થાય છે, અને એ ઉપરાંત વળી કેટલાય રોગથી સરીર તવાઈને નમળું પડી ગયું હોય તો તે પુષ્ટ થાય છે.

લક્ષમણા.

સં. લક્ષમણા, પૂતદા. ગર્ભદા હિં. લક્ષમણા, મ. લક્ષમણા.

વિવરણ—લક્ષમણા એ ઈર્ષ વનસ્પતિ છે તે સમંધિ વેધોમાં ધણા મતબેદ થાય છે—કોઈ કહે છે કે મિાળી ભોંય રીંજણીનું જ ખીજું નામ લક્ષમણા છે. ત્યારે કોઈ કહે છે કે હનુમાન વેલો એટલે કુદકે કે ગુંબડવેલ એજ લક્ષમણા છે. વળી સાલીયામ નિધંદુ બૂણામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે—લક્ષમણા ધણી ઓછી હાય આવે છે, એ કોઈ, કોઈ પર્યંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એનાં પાંદડાં પહોળાં થાય અને તેના ઉપર લાલચંદનની માફક ટપકાં થાય છે, એના નીચેથી સફેદ રંગનો ફંદ નીકળે છે.

ગુજરાતી અને હિન્દી વૈદ્યોનું જ્યારે આમ કહેવું છે ત્યારે બંગાળી વૈદ્યોનું કહેવું તેનાથી ભિન્નજ છે, કવિરાજ હરલાલ ગુપ્ત પોતાના આયુર્વેદ બાષાભિધાન નામના ગ્રંથમાં જણાવે છેકે:-

લક્ષમણ એ એક જાતનો કંદ છે, અને તે હિમાલયના દુર્ગમ અરણ્ય પ્રદેશમાં જન્મી જાય છે. એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે લક્ષમણનાં પાંદડાંઓ ઉપર રાત્રિના સમયે દીપકની માફક રોશની દેખાય છે. વળી એનાં પાંદડાં દરરોજ સૂર્યોદય થતાની સાથેજ ખરી જાય છે અને રાત્રિએ નવાં ફુટે છે જેથી દિવસના એના ઉપર એકપણ પાંદડું રહેતું નથી. એના કંદનો આકાર પૂતળીના જેવો હોઈ તેના ઉપર રાતા રંગનાં કેટલાંએક દીપકાંઓ હોય છે. વળી એ કંદમાંથી બકરીના દુધના જેવી વાસ આવે છે. લક્ષમણ કંદ હાલના સમયમાં મળવો દુર્લભ છે. કોઇ કોઇ વખતે ટિબેટ અને નેપાળ તરફથી આવી જાતના કંદો જુજ પ્રમાણમાં વેચાવા માટે આવે છે પરંતુ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાતો નથી.

આવી રીતે લક્ષમણના સમ્બંધમાં અનેક મત ભેદ ચાલે છે પરંતુ તેમાં ખરી વાત શું છે તેનો વિદ્વાન વૈદ્યો તરફથી નિર્ણય થવો ઘટે છે. કેમકે આયુર્વેદમાં આ ઔષધિના અનેક અમૂલ્ય ગુણો વર્ણવેલા છે અને તેઓમાં પણ એક દિવ્ય ગુણ તો એ કથવામાં આવ્યો છે કે:-

લક્ષમણા મધુરા સીતા સ્ત્રીવન્ધ્યત્વ નાશિની ॥

લક્ષમણ મધુર અને સ્ત્રીતળ હોઈ સ્ત્રીઓના વાંઝીઆપણને દુર કરે છે-વળી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એનો કંદ દુધમાં

ધસીને પીવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓનું ગર્ભશય શુદ્ધ થઇ ગર્ભ રહે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ એના પ્રભાવથી રહેલા ગર્ભમાંથી પૂત્રનોજ જન્મ થાય છે,

સંતાનોના માટે આમ તેમ ફાંફાં મારી, હળરો, જતીઓની સેવા બિઠાબ્યા છતાં પણ નિરાશ થઇ એડેલી અબળાઓની પ્રજ્ઞેત્પત્તિની લાલસા આવી રીતે માત્ર એક ઔષધિના અલ્પ સેવનથીજ સફળ થતી હોય તો તે આયુર્વેદનો મહિમા કંઈ જોવો તેવો ગણાય નહિ, માટે આ ઔષધિનાં સત્ય નિર્ણય માટે પ્રયાસ થવો ઘટે છે.

લીંબડો.

સં. નિંબ, પિચુમંદ, પારીબદ્ર હિં. નીમ, નીબ, મ. નિંબ, કડુનિંબ, બં. નિમ ગાહ, લા. *Melia Azadirachta*.

વિવરણ—લીંબડાનાં વૃક્ષોથી કોઇપણ ભાગેજ અનુપયુક્ત હશે. કેમકે તે ઘણું કરીને કુદરતી રીતે દરેક સ્થળે જિત્વન્ન થાય છે, તેમજ લોકોમાં એવી માનિનતા છે કે જે સ્થળે લીંબડાનાં વૃક્ષો વિશેષ હોય તેવા સ્થળની હવા એકદમ યગડતી નથી, તેમજ કોલેરા, મરડી, મેલેરીઆ વિગેરે દરદોનો ઉપદ્રવ એકદમ લાગુ પડતો નથી. આ માનિનતાને લેઇને તેને ઘણાં ખરાં મનુષ્યો પોતાના ઘર આગળ ખાસ વાવીને બીજેરે પણ છે જેથી તેની ઓળખાણુ આપવાને વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર જણાતી નથી.

ગુણુદોષ અને ઉપયોગ—લીંબડો પચવામાં હલકો, શીતળ, કડવો, ગ્રાહી, તીખો, જઠરાગ્નિને મંદ કરનાર, પ્રણુને રોધનાર, સ્ત્રાવ

અને મૂડ, શુભકર્મ પકાવનાર, તથા કૃમિ, બિલડી, વાસુ, કદ પીત્ત, સોજા, એર, વાસુ, કોહ, હૃદયનો દાહ, ખાંસી, ત્રાસ, તૃષ્ણ, આરસિ, પ્રમેહ અને લોહી બિગાડનાં દરદોને નાશ કરનારો છે એવું નિષ્કટો-
માં વર્ણવવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં એવા શુભો રહેલા છે એવું
હાલના વૈદોના અનુભવમાં પણ આવ્યું છે; જેથી ચિકિત્સકો તરફથી
તેની એટલી બધી વિશ્વનિષ્ઠ બનાવટોનો ઉપયોગ થાય છે કે જો તે
બધી લખવા બેસીએ તો અનેક પૃષ્ઠ રોકાય, પરંતુ એમ કરવાની
અનુકૂળતા નહિ હોવાથી અત્રે તેની ખાસ બનાવટોનું જ વર્ણન
આપી સંતોષ માનીશું.

નિંબકવાથ—લીંબડાનાં મૂળની અંતરજાલ એક અઘોળ
લેઈ છુંદી ખોખરી કરી ૬૪ તોલા પાણી સાથે પંદર મિનિટ સુધી
ઉકાળીને પછી તે પાણી ગળી લેવું. ટાઢીયા તાવમાં બ્યારે બીજી
કોઈપણ દવા હાયદો કરતી નથી ત્યારે આ ઉકાળો પાવાથી આરો
હાયદો થાય છે, વળી જેને લાંબા સમય સુધી તાવ ચાલુ રહે છે
અને ક્વીતાર્કન માફક આવતું નથી તેને પણ આ દવા આપવાથી
સારો હાયદો થાય છે, અને તે એવી રીતે વંપરાય છે કે તાવ ચડવાના
વખત પહેલાં દરેક ટાકમે આ દવા ચારથી આઠતોલા જેટલી લેઈ બે,
તથા વખત પાવાથી થોડાજ દિવસમાં તાવ આવતો રોકાઈ જાય છે.

નિંબસત્વ—લીંબડાની તાજી અંતરજાલને ખાંડી ખૂબ પાણીમાં
નાખી એકથી મસળીને તેમાંથી ગીણા કપડાથી ગળી લેઈ એક વાસુ
માં રહેવા દેતાં બ્યારે પાણીમાંથી સત્ત્વનો ભાગ વસસુવા તળીએ
એસે ત્યારે હામેથી પાણીને નીવારી નાખી સદરક સત્ત્વને છાંવે સુ-
કારી લઈ ખાંડલીમાં ભરી રાખવું.

દર ટાઇમે આ સત્વ પ થી ૧૦ ધડાંમાર જેટલું લેઈ કવીના-
ઇન સાથે મેળવીને આપવાથી કવીનાઇનની તાવને નાબુદ કરવાની
શક્તિમાં વધારો થાય છે, તેમજ જેને એકલું કવીનાઇન મલક આવતું
ન હોય તેને આ ઔષધ અકશિર રાખદો કરે છે. વળી તાવનો પ્રયત્ન
વેગ ધટ્યાપછી કવીનાઇનની મેળવણી સિવાયનું આ એકલું સત્વ જે
દરરોજ સવાર, સાંજ પાંચથી પંદર ધડાંમાર જેટલું લેઈ મધ સાથે
આપવામાં આવેતો દરદીના શરીરમાં રહેતો જીર્ણીકર અને નબળાઈ
તેમજ કમજોરું દરદ થાય છે.

૩. નિખાદિ ચૂર્ણ—લીંબડાનાં તાજાં સુકવેલાં પાંદડાં દસ
તોલા અને સુંક, મરીઆં લીંડીપીંપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, સિંધવ,
સંયળ, વડાગર મીઠું એ દરેક એક, એક તોલો, જવખાર જે તોલા
તથા અન્નમેઠ પાંચ તોલા લેઈ વલ્ગમાળ ખારીક ચૂર્ણ કરવું.

એકાંતરીઆ, કે દરરોજના ટાઢીયા તાવમાં આ ચૂર્ણ દિવસમાં
ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે ૦૧ થી ૦૩ રૂ. માર જેટલું આપવાથી
કવીનાઇનની ગરજ સારે છે.

નિખલ્લિદ્રાખંડ—લીંબડાનો રસ ૬૪ તોલા, સાકર ખત્રીશ
તોલા લેઈ ધીમા અગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે કડછીએ ચોટે એવો પાક
તૈયાર થયે ત્યારે તેમાં ચિત્રો, હરડે, બહેડાં, આમળાં મોચ, કાળી-
જીરી, અન્નમેઠ, અન્નમેઠ, સરસવ, નગોડનાં ખીજ, પાકનાં મૂળ,
અરકુસી, ખાખરાનાં ખીજ, સુંક, મરીઆં, લીંડીપીંપર, નસોતર,
દાંતલીનાં મૂળ, મેંદીનાં ખીજ, લીંબડાનાં ખીજ, ખાવત્રી એ દરેક
જે, જે તોલા, અને વાવડી મ તથા અનંતમૂળ એ દરેક ચાર, ચાર
તોલા લેઈ કરેલું ચૂર્ણ ઉમેરી કાચની બરછીમાં રાખી મુકવું.

આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંજ ૧૧૧ થી એક રા. ભાર જોટલું ખાઈ ઉપર ઠંડુ પાણી પીવાથી વીશે જાતના કૃમિ દુર થાય છે અને તેથી નહિ રૂઝવાતાં પ્રણો, કોઢ, નાડીવલુ, ભગંદર, વિદ્રધિ, દાદર, ખસ, ખરજવાં વિગેરે નાચુદ થાય છે. વળી એના સેવનથી અજીર્ણ, કમળો, ગોળો અને સોજાનો વ્યાધિ ટળી જાય છે.

નાગાશુન સંહિતા.

મૃહતપચનિંબ ચૂર્ણ—લીંબડાનાં ફૂલો, ફળ, છાલ, મૂળ અને પાંદડાં એ દરેક બે, બે તોલા અને ત્રિકુળાં, (હરડે, બહેડાં, આંખળાં) ત્રિકટુ, (સુંદ, મરીઆં, લીંડીપીંપર) આહ્લી, ગોખર, ગાયના છાણુ સાથે ઉકાળી શુદ્ધ કરેલાં બીલામાં, ચિત્રાનાં મૂળ, વાવડીંગ, અનંતમૂળ, વારાહીકંદ, લોહ ભસ્મ, દારહળદર, ગરમાળો, સાકર, ઉપશેટ, ઇંદ્રજવ, અને કાળીપાટનાં મૂળ એ દરેક એક, એક તોલો લેઈ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેને ખેરની અંતરછાલ, ખીયાની છાલ અને લીંબડાની અંતરછાલ એ દરેકના ઉકાળાની સાત, સાત અને ભાંગરાના રસની પાંચ ભાવનાઓ દેઈ છાંયે સુકવી બાટ-લીમાં ભરી રાખવું. વમન વિરેચન એટલે ઝંજુલાળ તથા જિલડીની દવાઓથી શરીર શુદ્ધ કર્યા પછી દરરોજ સવારના તેમજ સાંજે આ ઔષધ ૧૧ થી એક રા. ભાર જોટલું લેઈ ધી અને મધ સાથે મેળવીને ચાટવું અને તેના ઉપર ખેર અને ખીયાની અંતરછાલમાંથી બનાવેલો ક્વાથ પીવો, અથવા તો ચાર તોલા ગરમ પાણી પીવું અને સાત્વિક ખોરાક ખાવો.

આ ઔષધનું સેવન કરવાથી દાદર, ખસ, ખરજવાં, વિસ્ફોટક,

વિગેરે દરેક જાતના કોઠ, રુતવા, ભગંદર, પત, વચ્ચુ, નાડી વચ્ચુ, વિષ-
વિકાર વિગેરે દરેકો દુર થાય છે, તેમજ પ્લેગ, કોલેરા, શીતળા, મે-
લેરીઆ વિગેરેના ઉપદ્રવવાળી રૂતુમાં એના ચાલુ સેવનથી તેવાં દરેકો
લાગુ પડવાની ધાસ્તી રહેતી નથી.

ત્રિવિધ દરેક ઉપર ઉપયોગમાં આવતા લીંબડાના ચોમવાળા
અસંખ્ય પ્રયોગોમાંથી માત્ર એ, ચારનુંજ અત્રે જે દિગ્દર્શન કરાવ-
વામાં આવ્યું, તેના ઉપર સંતોષ માની હવે તેના જડીબુદી તરીકે
અનુભવમાં આવેલા ગુણોનું વર્ણન કરીશું.

ધા તેલ—લીંબડાનાં પાંદડાંનો રસ ચાળીશ તેલા, ચંબેલી
અથવા જે તે ન મળે તો મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ ચાળીશ તેલા,
તલનું તેલ આઠશેર એટલે ૪૨૦ તેલા, ઘોડાવજ, રાજ, બોદાર,
ધાપાણુની રાખ, કાગળની રાખ, બકરાનાં હાડકાંની રાખ અને તેલી-
ઓ દેવદાર એ દરેકનું ચૂર્ણ એક એક તોલો, આંબાહળદર, દીકામારી,
કુલાવેલું મોરચુથુ, સિંદુર, કપીલો એ દરેક પા, પા તોલો લેષ પ્રથમ
તેલને ગરમ કરી તેની અંદર એ બીલામાં નાંખીને મંદાગ્નિથી કક-
ડાવતાં જ્યારે બીલામાનો રસ તેલમાં આવી જાય એટલે કાઢીને ફેંકી
દેવાં અને પછી લીંબડાનો રસ તથા મેંદીનો રસ, દીકામારી અને
આંબાહળદરનું ચૂર્ણ એ બધાં તેલમાં નાંખીને ઊકાળતાં જ્યારે રસનો
ભાગ બળી જઈને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે નીચે ઊતારી તેમાં
રાજ, બોદાર વિગેરે બાકી રહેલી બધી ચીજોનું ચૂર્ણ નાંખી સારી
પેકે હલાવીને એ તેલને બાટલીઓમાં ભરી રાખવું, અને દરેક પ્રકાર-
નાં ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે રૂઝવવાના ઉપયોગમાં લેવું.

અપરમારનો અનુભવિક ઉપાય—જેને દયાવંતાં દુધ ની-
કમે એવી કાચી લીંબડાની લીંબેણાઓ લેકને એક માટીની હાડકી-
માં ભરી તેનું મહોડું મજબુત રીતે બંધ કરીને જેમાં હમેશાં કાદવ
રહેતો હોય એવા પાણીના ખાડામાં તે વાસણને છ મહીનાઓ સુધી
ડાટી રાખવું. વાસણમાં પાણી જાય નહિ તેની સંભાળ રાખવી. આ
ઉપરાંત કાળાં મરીઆં વીશેક તોલા લેકને તેને જાડા ચોરના થડમાં-
થી ડગળી કાઢીને તેમાં ભરવાં અને પાછી ઉપર ડગળી બેસાડી
છાણ માટીથી સાધો બંધ કરી લેવો. આ મરીઆં ખણ ચોરમાં છ
મહીના સુધી રહેવા દેવાં. બરાબર છ મહીના થયા પછી આ બન્ને
ચીજોને બહાર કાઢી જોઈતા માપમાં સરખા ભાગે લેકને એકઠી
ખરબ કરીને તેની છીંકણી બનાવી બાટકીમાં ભરી રાખવી. જ્યારે
કાદવે વાછનો વેગ આવી મહોડે ફીણ આવે કે બેશુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય
ત્યારે તેને આ છીંકણી સુધાડવી. આ પ્રમાણે ચાર, છ વખત કર-
વાથી દરદીના કપાળમાં રહેલો વાછનો કાડો નીકળી જશે અથવા તો
મરી જશે અને દરદ હમેશના માટે નાબુદ થશે. છીંકણીની અસર
ઠેક કપાળ સુધી સારી પેડે પહોંચે એમ જોરથી સુધાડવી જોઈએ,
અને તેમ થકાનો જતન રરતો એ છે કે એક કાગળની ભુંગળી
કરીને તેમાં દવા ભરી તેના એક છેડે દરદીના નાકમાં ઘાલીને પછી
બીજા મનુષ્યે જોરથી ડુંક મારવી.

બીજો ઉપાય—જોઈને અપચો થાય એટલો બધો લીંબડાનો
પાલો ખવડાવવાથી તે જોરમાં છીંકા ખાવા લાગશે અને એ વખતે
તેના નસકોરામાંથી જમીન ઉપર કીડા ખરી પડશે. આ કીડાઓને
કપ્પીમાં રાખી મકાઈથી જ્યારે તેઓ મરી જાય ત્યારે તેઓનું ચૂર્ણ

કરી રાખવું અને દરદીને જ્યારે વાઘ આવે ત્યારે ઉપર મુજબ વિ-
ધિથી સુંઘાડવું તેથી પણ આ દરદ નાપુદ થશે.

અર્શના અકસીર ઉપાય—દરદાજ લીંબડાનાં એકવીસ પાં-
દડાં લેઈને મગનાં ફાતરાં સિવાયની બીજીવી રાખેલી દાળ સાથે
ખારીક ખરલ કરીને તેમાં કાંઈપણ જાતનો મસાલો નાંખ્યા સિવાયનાં
વડાં બનાવીને ધીમાં તળીને ખાવાં. આ પ્રમાણે એકવીસ દિવસ
સુધી ઔષધનું સેવન કરવાથી દરેક જાતના અર્શ નબળા પડીને
અરી જાય છે. આ ઔષધનું સેવન કરનારે ખોરાકમાં માત્ર મોળી
છાશ પીનેજ રહેવું, બીજું કંઈપણ ખાવું નહિ, અથવા જો તેમ ન
રહી શકાય તો મીઠા મેળો ખાત અને છાશ એ બે વસ્તુઓજ
ખાવી. મીઠા સિવાય ન રહી શકાય તો થોડો ઘણો સિંધવ વાપરવો.

રોગનો અનુલેખિક ઉપાય—આ રોગ લાલ પડ્યાની અખર
પડે કે તરતજ દરદીને મામથી ઓછામાં ઓછો બે માહલ દુર લેઈ
જવો, અને ત્યાં જંગલમાં આકડાની લીલી ડાળીઓ વડે એકજ
માણસ રહી શકે એવડી ઝુંપડી બનાવીને તેમાં એ દરદીને રાખવો.
આ સ્થળે બીજાં મનુષ્યોએ જ, આવ કરી નહિ, પરંતુ માત્ર એ-
કાદ, બે મનુષ્યોએ દરદાના ખોરાક, પાણી વિગેરેની વ્યવસ્થા માટે
રહેવું અને બનતા સુધી ઝુંપડીની બહાર રહીનેજ સઘળી સારવાર કરવી.
આ ઝુંપડીમાંની હવા શુદ્ધ રહેવાને માટે તેમાં દિવસ રાત
લીંબડાના તેલથી સળગાવેલો દીવો અખડ રીતે બળતો રાખવો અને
તેની પાસે લીંબડાનું એક તાળું જાડું લાકડું પણ બળવું રાખવું કે
જેથી તેનો ધૂસાડો પણ દરદીના આસોઆસમાં ગળાં કરે. આ ઉપરાંત

દવા તરીકે દર એ, એ કલાકે ૦૧૧ તોલો એટલે આખો દિવસ રાતઃ થઈને પાંચ, છ તોલા લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ ખાવું. ખોરાકમાં માત્ર મગનું એસામણ અને ભાત આપવો. આ પ્રમાણે તબીબી રાખવાથી પ્લેગનું દરદ ભયંકર રીતે લાગુ પડેલું હોય તો પણ દરદી મૃત્યુના પંજામાંથી બચી જાય છે.

નિંબળીજ તેલ—લીંબડાનાં બીજના તેલમાં ગંધક સમા- એલો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં ચૌલમુચા, સારસાપરેલા અને કૌડલીવર આઈલિના જેવા ગુણો પણ સમાએલા છે, અને તેથી આ તેલ દરરોજ સવાર, સાંજ ૧૦થી ૧૫ ટીપાં જેટલું લેઈને દુધમાં નાંખીને પીવામાં આવે તો ખરજ, લુખસ, દાદર, ખરજવાં, કરોળી- આ વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે. વળી આ તેલમાં ગંધક કે જસ- તની ભસ્મ મેળવીને શરીરે માલીસ કરવાથી ખસ, દાદર વિગેરે ના- બુદ થાય છે, અને બકરીનાં હાડકાંની રાખ સાથે છુટીને મલમ જેવું બનાવી ચોપડવાથી વ્રણ, નાડી વ્રણ વિગેરે પણ જલદી નાબુદ થાય છે.

વાવડીંગ.

સં. વિડંગ, કૃમિહા, રસાયનમ, હિં. વાયવિડંગ, બં. વિડંગ
મ. વાવડિંગ કા. ખરંગ કાચુલી લા. *Embolia Ribes*.

વિવરણ—વાવડીંગની લતાઓ મધ્ય હિમાલયથી સીલોન સુધી હિન્દુસ્થાનના તમામ પહાડી પ્રદેશોમાં જાતપન્ન થાય છે. એના વેલાઓ વૃક્ષોના આશ્રય કરી વિસ્તાર પામતા હોઈ, સારી રીતે વૃદ્ધિ પામેલા.

વેલાનું થક મનુષ્યની જાંઘ જેવું જાડું હોય છે. આ વેલામાંથી અનેક શાખા ઉપશાખાઓ ફુટતી હોય કોમળ શાખાઓનો રંગ સફેદ હોય છે. એનાં પાંદડાં સૂક્ષ્મ શિરાઓથી યુક્ત અને ચીક્ણાં હોય છે. ટૂલો અત્યંત ઝીણાં અને હળદરના જેવાં પીળા રંગનાં હોઈ વસંત રતુમાં ગુચ્છા બંધ રીતે આવે છે અને તેમાંથી વર્ષા રતુ સુધીમાં ઝીણાં, કોમળ અને ઝીણી ધોળી ફવાડીવાળાં ફળો તૈયાર થાય છે, જે વાવડીંગના નામે ઓળખાતાં હોઈ એટલાં બધાં પ્રસિદ્ધ છે કે ગામડાંઓમાં રહેનારી અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ પણ તેના નામ અને ધરગતુ ઉપયોગથી છેક અબજણી નથો, જેથી દરેક સ્થળે તે મળી પણ શકે છે.

ગુણ દ્વાષ અને ઉપયોગ—વાવડીંગ તીખાં, ગરમ પચવામાં હલકાં અને વાયુ, કફ, અગ્નિબાંધ, અરુચિ, બ્રાન્તિ, શળ, આફરો, બંધકોશ્ચ તથા કૃમિરોગને ટાળનારાં છે એમ નિષ્ક્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તોપણ વિવિધ પ્રકારના કૃમિઓને નાશ કરવા એ તેમાં ખાસ ગુણ રહેલો છે. આજ કાલની છેલ્લામાં છેલ્લી શોધથી એવું નક્કી થયું છે કે દરેક દરદો જંતુઓ વડેજ ઊત્પન્ન થાય છે અને તેથી એ જંતુઓનો નાશ કર્યા સિવાય કોઈપણ દરદ સાફ થઈ શકતું નથી. આ નિર્ણયને લેઈને એવા જંતુઓને હરા, પાણી વિગેરેમાંથી નાશ કરવા, સરીરમાં જતા અટકાવવા તેમજ દેહમાં દાખલ થયેલા જંતુઓને નાશ કરવા આજકાલ વિવિધ જાતના ઉપાયો, વિવિધ જાતની યુક્તિઓ, વિવિધ જાતનાં ઔષધોની પણ યોજના કરવામાં આવે છે, જેના પરીણામમાં વિવિધ જાતની રસીઓ, વિવિધ જાતનાં ડીસ-ઈન્જેક્ટો વિગેરે પ્રચારમાં આવેલાં આપણે જોઈએ છીએ.

દરેક દરદો જંતુઓ વડેજ ઊત્પન્ન થાય છે એ વાત જો કે

ડોક્ટરો તો હમણાંજ સમજવા લાગ્યા છે, પરંતુ અર્થ વેદાને તો એ વાતની ધણી કાળ પૂર્વેજ માહિતી હતી, અને તેથી ધન્વંતરી અવતાર રાજર્ષિ દીવોદાસે પોતાના શિષ્યોને તે સારી પેઠે સમજાવી પથ્ય હતી, જેથી સુશ્રુતે મોટામાં મોટી કૃમિધન અને મોટામાં મોટી પ્રાણુતત્ત્વનું રક્ષણ કરનારી એ ઔષધિઓના સંયોગવાળી એક દવા ઉપજાવી તેને “સર્વોપધાત શામનીય” એટલે બધાં દરદેને શમાવનાર એવું નામ આપી પોતાના ગ્રંથમાં રસાયન ઔષધ તરીકે દાખલ કરી તેની પ્રસ્તાવનામાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે:-

શરીરસ્યોપધાતા યે દોષજામાનસાસ્તથા ॥

ઉપદિષ્ટા પ્રદેશેષુ તેષાં વક્ષ્યામિ વારણમ્ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ વિગેરે શારીરિક તેમજ રજોગુણ, તમેગુણ વિગેરે માનસિક દોષોને લીધે અર્થાત્ અકુદરતી વર્તનને લીધે દેહનું નુકસાન કરનારા જે જે ઉપધાતો ઊત્પન્ન થાય છે તે બધાંનું હું નિ-વારણ કરું છું.

આમ પ્રસ્તાવના કરીને પછી જણાવ્યું કે:-

વિઙ્ગતણ્ડુલ ચૂર્ણ માહત્ય યષ્ટિમધુયુક્તં યથાબલં શીતતોય યોગેનેાયયુક્તીત શીત્તોયં ચાનુપિવેત્ । एवमहरहमासं॥ जीर्णे मुद्गामलक यूषेना लवणेना लपस्नेहेन घृत वन्तमोदन मश्रीयात् ॥
एते खल्वर्शासि क्षपयन्ति कृमीनुपघ्नन्ति । ग्रहण धारणशक्तिजन यन्ति । मासे मासे प्रयोगे वर्षशत मायुषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥

સારાં પાકેલાં જીનાં વાવડીમ લાવીને તેને બરડી ઝાટીને ઉપરનાં ફેતરાં કાઢી નાંખતાં જે તાંદળા જેવાં ખીજ બાકી રહે તેઓને ખાંડીને કપડાવડે ચાળીને બારીક ચૂર્ણ કરવું, અને તેમાં જેઠીમધનાં મૂળીઆંને ખાંડીને કરેલું ચૂર્ણ સરખા વજનને ઊમેરવું. આ ઔષધ માદક આવે તેટલું દરરોજ સવારના લેઈ એક મહીના સુધી ઠંડા પાણી સાથે મેળવીને લેવું, અને તેના ઉપર જરૂર જણાય તો ખીજું થોડું ઠંડું પાણી પણ પીવું. દરરોજ આ ઔષધ લીધા પછી જ્યારે તે પચી જાય ત્યાર બાદ થોડું બોજન કરવું. ખોરાકમાં માત્ર સાદી ચોખ્ખાનો ભાત, ધી તથા મગ અને આમળાનો યુષ એટલી ચીજો જ વાપરી. દશ તોલા મગ લેખને તેને ચારશેર પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે બશેર પાણી બળી જાય ત્યારે તેમાં લીલાં કિંવા સુકાં ચાર તોલા આંબળાં નાંખવાં, અને જ્યારે માત્ર એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી લેખને ઠંડુ થયે મગ તથા આંબળાંને હાથવડે ખૂબ ચોળી મસળીને કુચાનો ભાગ કાઢી નાંખતાં જે રસ રહે તેને માત્ર ત્રી અને જીરાનો વધાર દેવો. એ સિવાય તેમાં મીઠું કે ખીજો કોઈ પણ મસાલો નાંખવો નહિ તેનું નામજ મગ અને આમળાનો યુષ છે. બોજન દિવસમાં માત્ર એકજ વખત કરવું.

આ પ્રમાણે આ ઔષધનું એક મહીનો સેવન કરવાથી બધી જાતના અર્શ નાથુદ થાય છે, કોઈ પણ વ્યાધિને ઊત્પન્ન કરનારા, કોઈ પણ જાતના, શરીરના કોઈ પણ અવયવમાં રહેલા જંતુઓનો નાશ થાય છે. કોઈ પણ કઠીણ શાસ્ત્ર, વાત કે વિદ્યા કળા સમજવાની અને સ્મરણમાં રાખવાની શક્તિ વધે છે. દરેક વર્ષે એક એક મહીના સુધી આ ઔષધનું સેવન કરવાથી અથવા તો લાગત પાંચ

માસ સુધી તેનો પ્રયોગ કરવાથી આયુષ્ય લંબાય છે અર્થાત એકસો વર્ષ ઉપરની જીંદગી ભોગવી શકાય છે.

હંડા પાણીના બદલે આ ઔષધ જો યોગ્ય લાગે તો બીલામાં કે દ્રાક્ષના ઊકાળા સાથે કિંવા લીલી ગજો કે લીલાં આમળાંના રસ સાથે પણ લેઈ શકાય છે. જો પાણીના બદલે બીલામાંના ક્વાથ જોડે વાપરવું હોય તો પહેલા દિવસે માત્ર એકજ બીલામાં લેઈ સુડીથી કાપીને દશતોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે અધોળ પાણી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેઈને ઉપયોગમાં લેવું. પછી ધીમે ધીમે બીલામાંની સંખ્યા વધારતા જઈ પાંચ સુધી કરવી. પાંચથી વધુ બીલામાંનો ક્વાથ દોઢ પણ દિવસ પીવો નહિ. આ ક્વાથ પીતી વખતે હોઠ, તાળવું, જીભ વિગેરે સર્વે ભાગોમાં પ્રથમ ધી યોપડવું અને પછી ચમચાવતી જલદીથી તેને પી જવો કે જેથી મહોડાના ઘણા ભાગને તેનો સ્પર્શ થાય નહિ. જેને બીલામાં માફક આવતાં ન હોય તેજે આ ક્વાથ પીવો નહિ.

જો દ્રાક્ષના ઊકાળા સાથે લેવું હોય તો ચાર તોલા દ્રાક્ષને ચોસઠ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે પાંચતોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગળી લેઈને તેમાં અઢી તોલા મધ મેળવીને પીવું. આંખનાં કે ગળાનો સ્વરસ વાપરવો હોય તો તે પણ પાંચથી દસ તોલા જેટલો લેઈ તેમાં અઢી તોલા મધ મેળવીને વાપરવો.

આ ઔષધ એટલે વાવડીંમ અને જેદીમધનું એકઠું કરેલું ચૂર્ણ પ્રથમ ના રા. બારના માપથી લેવાનું શરૂ કરવું, અને પછી દર આઠ,

આઠ દિવસે તેના પ્રમાણમાં ૦૧ તોલાનો વધારો કરી ચોથા અઠવા-
ડીયાથી દરરોજ એક રા. બાર દવા હમેશાં લેવી. આ હિસાબે પ-
હેલા મહીનામાં આશરે વીશેક તોલા ઔષધ શરીરમાં જઈ શકે છે.
પરંતુ ત્યાર બાદ દરેક મહીના માટે ત્રીશ તોલા ઔષધ જોઈએ છે
અને તેથી જેટલા મહીનાઓ માટે પ્રયોગ કરવો હોય તેટલા મહી-
નાઓ માટે જોઈતી દવા લાવી રાખવી, અને ઔષધિનો ગુણ કમી
થાય નહિ એટલા માટે ફક્ત એકજ મહીનો ખપ લાગે એટલું ચૂર્ણ
તેમાંથી દરેક વખતે તૈયાર કરી ઉપયોગમાં લેવું.

અગાધ સમુદ્ર સ્વરૂપ આર્ય વૈદક શાસ્ત્રમાં જેમ ખીજાં અનેક
અમૂલ્ય પ્રયોગ રત્નો સમાએલાં છે, તેમ આ પ્રયોગ પણ ધણાદીર્ઘ
કાળથી સુશ્રુતમાં સમાએલો હોવા છતાં પણ કાળચક્રની દુર્જય ગતિને
લીધે વૈદ્યોના અવહારમાંથી હુમ થયો હતો, પરંતુ તેનો પાછો ચિ-
ક્તિસામાં પુનઃ પ્રચાર કરવાનું માન પ્રમાત સ્મરણીય ધન્વતરી સ્વ-
રૂપ મહાત્મા ઝંકુ ભટ્ટનેજ ધટે છે. ભટ્ટને તેનો અતુલ્ય લેતાં તેમાં
અગ્નિ વધારવાના, વાયુ અને કફને ટાળવાના, કૃમિનો નાશ કરવાના,
રક્ત શુદ્ધિ કરવાના, જ્ઞાનતંતુઓને બળવાન બનાવવાના અને ફેફસાંને
સુધારવાના સારા ગુણો જણાયા હતા, અને તેથી આતસાર, સંગ્રહણી
અર્થ વિગેરે મંદાગ્નિથી થનારા, આદરો, ગાળો, ચુંક, ગળ વિગેરે
વાયુ અને કફથી થનારા, પ્રમેહ, ઉપદંશ, ભગંદર, કંઠમાળ, કોઢ વિ-
ગેરે રક્તની અશુદ્ધિ અને કૃમિથી ઉત્પન્ન થનારા, ઉન્માદ, અપ-
સ્માર વિગેરે જ્ઞાનતંતુઓની નબળાઈથી થનારા તેમજ ક્ષય, ખાંસી,
આસ વિગેરે ફેફસાંના બિગાડથી થનારા રોગોથી પીડાતા દરદીઓને
આ પ્રયોગથી અતિ ઊંચા કાયદે થાય છે એમ તેઓએ જાહેર

કયું હતું. વળી કોલેરા, મેલેરીયા, મરકી વિગેરે જંતુજન્ય પ્રાણુ-
લાતક દરદોની રૂતુ જ્યારે ચાલતી હોય ત્યારે પણ આ પ્રયોગનું સેવન
ચાલુ રાખવાથી તેવાં દરદો લાણ પડતાં નથી એવો પણ તેઓનો
મત હતો.

મહાત્મા ઝંડુ ભટ્ટનો આ અભિપ્રાય જાહેર થયા પછી તેમના
શિષ્ય વર્ગ પૈકી ધણાખરા તેમજ બીજાપણ અનેક વિદ્વાન વૈદ્યોએ
આ પ્રયોગનો પોતાની જાત ઉપર, કુટુંબમાં તેમજ દરદીઓ ઉપર
અનુભવ લીધો છે, અને તે દરેકને તેના જિત્તમ પરીણામની ખાત્રી
થયેલી છે.

અમે પણ આ “ સર્વોપધાત શમનીય ” પ્રયોગનો કેટલાએક
દરદીઓ ઉપર અનુભવ લીધો છે અને તેના પરીણામ માટે ઘણો
કાંચો મત ધરાવીએ છીએ. આ પ્રયોગમાં એક તો વાવડીંગ આવે-
છે કે જે દરેક જાતનાં જંતુઓનો નાશ કરવામાં સર્વોત્તમ ચીજ છે,
અને બીજું જેડીમધ આવે છે તેના જેવું પ્રાણુતત્ત્વનું રક્ષણ કરી
આયુષ્યને વધારનારું બીજું એક પણ ઔષધ નથી. આ પ્રમાણે જે
જિત્તમોત્તમ ચીજોના સંયોગથી આ પ્રયોગની બનાવટ થયેલી છે અને
તેથી તેમાં એવો અદ્ભૂત ગુણ સમાએલો છે કે જ્યારે કોઈ પણ
દરદ એવું હઠીલું થઈ ગયું હોય કે તે કોઈ પણ ઉપાયથી મટતું ન-
હોય ત્યારે દરદીને પ્રથમ જે, ત્રણ મહીનાઓ સુધી આ પ્રયોગનું
સેવન કરાવીને પછી તે દરદની ખાસ દવા આપવાથી તત્કાળ ફાયદો
નાલમ પડે છે. પિત્તનાં દરદો અથવા તો પિત્ત પ્રકૃતિવાળાને આ
પ્રયોગ દ્રાક્ષ, કે જેડીમધના કવાચ સાથે કિંવા ગળેના સ્વરસ સાથે

અને વાયુ તથા કફની પ્રકૃતિવાળાઓને ભીલામાંના ક્વાથ જોડે સારી રીતે મારફક આવે છે. આ પ્રયોગનો રીતસર ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ક્ષયના જીવલેણ વ્યાધિવાળા તેમજ કોષ્ઠપણુ ઉપાય લાગુ ન પડવાથી છેવટે મોટું લેવડાવીને કંટાળેલા ગરમીની ચાંદીની છેલ્લી સ્થિતિએ પહોંચેલા, વ્રણ, નાડીવ્રણ, ભગંદર, કંઠમાળ, કોઢ, સંગ્રહણી, બંધ કોશ, અગ્નિભાંધ, પ્રમેહ, અર્શ, મેદવાયુ અને એવાંજ બીજાં દરદોષી રીખાતા દરદીઓ પણ સારા થયા છે.

જો કે આ ઔષધમાં એવા અલૌકિક ગુણો રહેલા છે, તોપણ તેનું સેવન કરવાને ધણા ઓછા દરદીઓ હા, પાડે છે, કેમકે તેનું પથ્ય ઘણું કઠીણ છે, માત્ર મીઠા મોળો ભાત અને મગનો યુષ ખાધનેજ રહેવું પડે છે એ વાત દરદીઓને બંધ બેસતી આવતી નથી. તેમને તો એવાં ઔષધો જોઈએ છીએ કે જે ઝટ દેધને પીવાય અને તેના ઉપર મનગમતા માલમલીદા પણ ખવાય; પછી પૈસા પાણી ગાય, મરાય કે માંદા પડાય તેની હરકત નહિ. આવા મનુષ્યોએ હમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે જેટલું જીમના વશ થવું તેટલું દુઃખનું જ મળે છે.

વેવ.

સં. પાતાલ ગરડી, વત્સાદની હિં. છિરેટા, જલજમની, ફરીદ-ખુટી, મ. તાન, વાસનવેલ, ભૂયપાડ, અં. શિલિન્દા, લા. Coccu-
lus Villosus.

વિવરણ—વેવડીના વેલા ચોમાસે ધણા ઉગી આવે છે, તેમ કેટલીએક જગ્યાએ તે બારે માસ પણ જોવામાં આવે છે, એના વેલા ધણા લાંબા વધી જમીન ઉપર પથરાય છે, અથવા જો નજીકમાં કોઈ વૃક્ષની ઓથ મળે તો તે ઉપર ચઢી જાય છે. એના આખા વેલા ઉપર ધણું કરી સફેદ વાળની રૂંછાળ હોય છે. પાંદડાં તરેહવાર આકારનાં એટલે લંબગોળ કે વખતે નીચે પહોળાં અને ઉપર સાંકડાં અથવા તો ત્રણ કે પાંચ ખુણીઆવાળાં પણ હોય છે. વળી તે કોઈવાર અળવીનાં પાંદડાંના આકારનાં અને કોઈ વાર નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. એકજ વેલા ઉપર અને ખરૂં કહીએ તો વખતે એકજ શાખા ઉપર પણ આવી રીતે જુદીજુદી જાતનાં પાંદડાં આવેલાં હોય છે. ડાંડી ઉપરનાં મોટાં પાંદડાં ખેથી ત્રણ ઈંચ લાંબાં અને એકથી દોઢ ઈંચ પહોળાં હોય છે, અને કોમળ શાખાઓ ઉપરનાં તેથી ન્હાનાં અને સાંકડાં હોય છે. કુચો લીલાશ્ચ લેતા પીળા રંગનાં અને ધણું સૂક્ષ્મ હોય છે. ફળો ખારીક થતાં હોઈ જ્યારે કાચાં હોય ત્યારે લીલા રંગનાં હોય છે, પરંતુ પાકે છે ત્યારે કાળા રંગનાં થઈ જાય છે.

એનાં પાન પાણીમાં ચોળવાથી પાણી જમી જાય છે માટે એનું હિન્દિમાં જલજમની નામ પડેલું લાગે છે. તેમજ એનાં મૂળ નીચે જે કંદ થાય છે તે જમીનમાં અત્યંત ઊંડો થતો હોવાથીજ સંસ્કૃતમાં પાતાલ ગરૂડીનું નામ અપાએલું હોય એવું અનુમાન થાય છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—વેવડે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ રક્ત-શોષક, પૌષ્ટિક, શીતળ, ગિતેજક, સારક, સ્વેદલ, ઉપશ્લેષક, કષ્ઠ, પ્રિત,

ચાચુ અને ત્રિપુર મારેલી છે, અને તેથી એનાં મૂળીઆં બે તોલા અને સાત મરીઆં સાથે કુટીને દોઢ શેર પાણી સાથે ઊકાળતાં ચાર તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગાળી લેઈ ખરજવું, વિસ્ફોટક તેમજ ખીજાં લોહી બિગડનાં દરદો ઉપર આપવામાં આવે છે. વળી સંધિવા, ગરમીના જુના દરદથી થતો દુઃખાવો, મૂત્રાશયનાં દરદો વિગેરે ઉપર પણ તે સારસાપરેલા જેવો ગુણ કરે છે અને તેથી તે સારસાપરેલાની અવેશમાં વપરાય છે. એનાં મૂળીઆં નીચેથી ધણે ઝાડેથી જે કંદ જેવી ગાંડ નિકળે છે તે પાણી સાથે ધસીને પાવાથી ઊલટી થઈ સાપનું ઝેર તત્કાળ દુર થાય છે. ગરડને દેખીને જેમ સાપ પલાયન કરી જાય છે, તેવીજ રીતે એના ઉપયોગથી સાપનું ઝેર દુર થતું હોવાથીજ એને “ પાતાલ ગરડી ” એવું નામ અપાયું હોય એમ પણ નિશ્ચય થાય છે. કાળીપાઢ અને કડવી નંદના નીચેથી પણ આવી જાતના કંદો ઝાંડાઈ એ મળી આવે છે અને તે પણ સર્પનું ઝેર દુર કરવામાં અકસીર છે.

આ વનસ્પતિમાં જે કોઈ ઊત્તમમાં ઊત્તમ ગુણ માણ્ય પડ્યો હોય તો તે એ છે કે એના ઉપયોગથી અશીણનું વ્યસન છોડવી શકાય છે અને તે કાર્ય માટે તે નીચે સુજ્ઞ રીતથી વપરાય છે.

જેને અશીણનું વ્યસન પડેલું હોય તેને આપવાનું અશીણ દર-રોજ થોડું થોડું ઓછું કરીને તેના બદલે વેવનાં મૂળનો ભૂકો આપવો. આ ભૂકો જે જરૂર પડે તો પ્રથમ એક તોલો અથવા તો તેથી વધારે પણ આપવો અને પછી ધીમે ધીમે ઓછો કરતો જવો. આ ઔષધના સેવનથી જે માથું ફરે અથવા ઊલટી થાય તો તેના નિ-

વારંથી માટે દુધ, સાકર પાવાં, તેમજ આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યારે ખોરાક તરીકે પણ દુધ, સાકર વિશેષ વાપરવાં. વળી એ દુધમાં જાયફળનો ભૂકો પણ વારંવાર ઊમેરતા રહેવું. આ પ્રમાણે એકાદ, બે, માસ પ્રયોગ ચલાવવાથી વીર વર્ધનું જીવનું વ્યસન પણ છુટી જાય છે.

આ ઔષધિનો આમ વ્યસન છોડાવવાના સંબંધમાં જે અનેક શાસ્ત્રો ઉપર અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે તે પૈકી એકાદ, બે કેસોની નોંધ નીચે મુજબ છે.

વીરાવાહના રહેવાસી પટેલ કાલ્જા કસનને દર ટકે બે વાલ અરીણુ લેવાની આદત પંદર વર્ષની જીની હતી, આ શખ્સને તા. ૧૫ મી એપ્રિલ સને ૧૯૧૬ ના દિવસે દોઢ વાલ અરીણુ અને એક તોલો વેવની જડનો ભૂકો આપવામાં આવ્યો હતો, જેથી ઔષધ લીધા પછી થોડીવારે 'માથું' યરવું શરૂ થઈ એક કલાકમાં ઉલટી થઈ હતી. જેથી તા. ૧૬ મીએ એ મુજબજ ઔષધ આપ્યા પછી તરતજ તેના ઉપર જાયફળનો અર્ધો વાલ ભૂકો તથા સાકર નાંખેલું દુધ પાવામાં આવ્યું હતું જેના લીધે તે દિવસે ઉલટી થઈ નહોતી. પરંતુ શરીરની ઠાંડાટ શરૂ રહી હતી. તા. ૧૭ થી ૨૫ સુધી એજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલુ રાખવામાં આવી હતી, અને ત્યારબાદ એટલે તા. ૨૬ મી થી એક વાલ અરીણુ અને ૦.૧૧૧ તોલો વેવનું મૂળ, આપવામાં આવતાં હતાં, તેના લીધે બીજું કંઈ દરદ થતું નહોતું. આખા શરીરની ઠાંડાટ યુટ પણ બંધ પડી હતી, પરંતુ હાથ, પગનો યુધારો બંધ થયો નહોતો. તા. ૨૭ મીથી તા. ૫ મી મે સુધી

અર્ધો વાલ અશીલુ અને ૦૧ તોલો વેવની જડ આપવામાં આવી હતી, તેમજ થોડું એક જ્યક્ષણ નાંખેલું સાકર વાળું દુધ પાવામાં આવતું હતું. આ પ્રમાણે બચ્ચાથી બીજો કંઈ ઉપદ્રવ થતો નહોતો, ખોરાક પણ સારી રીતે લેવાતો હતો, પરંતુ હાથ, પગનો ચુંથારો સાધારણ રીતે ચાલુ હતો. તા. ૬ ફી મે થી અશીલુ સમૂળગું બંધ કરી એકલો વેવનો ભૂકો ૦૧ તોલો આપવામાં આવતો હતો દુધમાં જ્યક્ષણનો ભૂકો ચાલુ હતો. તા. ૨૦ મી મે પછી એકલો વેવનો ભૂકો ચાલુ હતો. જ્યક્ષણ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું અને તા. ૧ હી જુન થી વેવ પણ બંધ કરવામાં આવી હતી. માત્ર દુધ સાકર ચાલુ હતાં, અશીલુ, જ્યક્ષણ કે વેવ ખાવાં પડતાં નહોતાં, અશીલુનું બચ્ચન છુટ્ટી થતું હતું, પરંતુ શરીરમાં સહેજ સાજ સુસ્તી રહેતી હતી. જે પંદર દિવસ પછી દુર થઈ હતી.

પાણી ગોળી કરવાની રીત—વેવના રસના સંયોગથી જેમ પાણી બધાની જાય છે, તેવીજ રીતે પારો પણ ઘટ થાય છે એમ ધણે એ પેઠીઓનું કહેવું છે. અને તેના માટે તેઓ એવી વિધિ બનાવે છે કે—વેવનાં પાંદડાં તથા આકડાનાં અર્ધાં કાચાં પાકાં થયેલાં પાંદડાં એ જે સરખા ભાગે લેઈને તેઓને ખાંડીને એક શેર રસ કાઢે. ત્યાર બાદ એક માટીની ડીપ લેઈ ચુલા ઉપર મૂકી નીચે ધીમે તાપ સળગાવી તેમાં એ રસ થોડોએક નાંખવો. બ્યારે રસ ગરમ થઈ જામરો આવીને એસી જાય ત્યારે તેમાં સાત તોલા પારો નાંખવો, અને પછી ઉપરોક્ત રસના દુધ દેવા જેમ જેમ રસ બળતો જાય તેમ તેમ વારંવાર દુધ દેતા રહેવું. એ

રીતે બધો રસ બળી જતા સુધી દુધા દેઈ પછી હીમને નીચે ઉતારી લેવા. અને પાછું બીજા દિવસે એ પ્રમાણે કરવું. આ મુજબ દયશેર રસ ખમતા સુધી વારંવાર ક્રિયા કરવામાં આવે તો પારો માખણ જેવો ઘટ થાય છે. આ ક્રિયા અમે અનુભવી નથી, અને તેથી જાણુએ અજમાયશ લેઈ ખાત્રી કરવી.

સમુદ્ર ફળ.

સં. હિન્નજલ, નિયુલ, સમુદ્રલ, હિં. સમુદ્રલ, મ. સમુદ્ર
ફળ, બં. હિન્નજલ, લા. Barringtonia Acutangula.

વિવરણ—એનાં ઝાડ વચકા કદનાં વધતાં હોઈ કોંકણ તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં ઊત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાંને મળતાં હોઈ તે કરતાં થોડાં ન્હાનાં હોય છે. એને ધુલો આવવાના સમયે લાંબા દાંડા નીકળી તેના ઉપર ધુલો આવે છે. આ દાંડાઓ પૈકી કોઈ, કોઈની લાંબાઈ દોઢ હાથ કરતાં પણ અધિક હોય છે. એને જાયફળના જેવડાં મોટાં ફળો આવે છે જેઓનો રંગ કાળો હોય છે. અને તેઓના ઉપર ઊભાં સરકડાં હોય છે. આ ફળો ઊપરની છાલ અત્યંત પાતળી હોય છે અને તેને ફાડવાથી અંદરથી ઘોળા રંગની મીઠી નીકળે છે, એનાં ઝાડો સમુદ્રના કીનારે થતાં હોવાથીજ “સમુદ્ર ફળ”ના નામે ઓળખાય છે. દવા તરીકે આ

દક્ષનાં ફોજ વપરાય છે અને તે દરેક સંકેરોમાં ગાંધીઓના ત્યાં મળતાં હોવાથી દરેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ દોષ અને ઉપયોગ—સમુદ્ર ફળનો આર્થ વૈધકમાં વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી, માત્ર રાજનિષંટકારે જણાવ્યું છે કે:—સમુદ્રફળ તીક્ષ્ણ, ગરમ, પવિત્ર અને ભૂત, પ્રેત, વાયુનાં દરદો તથા અહીં પીડાને ટાળવા વાળું છે. ભાવમિશ્ર જણાવે છે કે તે ઝેરને દૂર કરનારું છે અને નિષંટ રત્નાકરના કર્તા જણાવે છે કે તે વાયુ, કફ, ત્રિદોષ અને ભૂત પીડાને ટાળનાર છે. આ પ્રમાણે તેઓનું કહેવું છે, પરંતુ તેના ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેનું સ્પષ્ટીકરણ કોઇએ પણ કર્યું નથી.

જો કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં તો તેના વિષે માત્ર આટલુંજ લખાએલું છે પરંતુ આર્થ ઔષધિઓ સખંધિ શોધ ખોળ કરનારા આધુનિક વિદ્વાનોને તેમાં ખીજ પણ અનેક અદ્ભૂત ગુણો માલમ પડ્યા છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે પણ સારી પેઠે સમજાયું છે, અને તેથી તેઓના લેખોનો સાર અત્રે આપવો યોગ્ય ધારીએ છીએ. “મેટરીઆ મેડિકા આફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડીઆ” નામે ગ્રંથના કર્તા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન ડૉક્ટર ડીમક સાહેબ પોતાના ગ્રંથના ખીજ વૉલ્યુમના સત્તરમા પૃષ્ઠમાં જણાવે છે કે:—આ ફળ બાળકોને થઇ આવતાં અનેક દરદો ઉપર હાલ ચાલ રીતે કામ આવતું હોવાથી “નર્સક્રુટ” ના નામે ઝોળખાય છે, અને તે ઘર મતુ ઉપચારો તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા ઔષધો પૈકીનું એક છે. જ્યારે બાળકને સરદી લાગે છે અને તેના લીધે કફથી પીડા પામે છે ત્યારે

સમુદ્ર ઈળને ધસીને બન્ને સ્તનોની વચ્ચે અને કંઠ ઉપર ચોપડવામાં આવે છે. વળી જો અત્યંત કફ જામી ગયો હોય અને તેના લીધે બાળક પરાણે શ્વાસ પણ લેઈ શકતું હોય તો થોડું એટલે ચાર, છ ઘડિ બાર જેટલું આ ઈળ વાટીને કે પાણીમાં ધસીને આદાના રસ સાથે અથવા તો એમને એમ આપવાથી ઉલટી થઈ કફ બહાર નીકળી જાય છે અને તેથી શ્વાસોશ્વાસની પીડા દુર થાય છે, તેમજ આંચકી વિગેરે આવતી હોય તો તે બંધ થાય છે.

“જામ્મે મેટેરીઆ મેડીકાના કર્તા ડૉક્ટર આર, એન, ખેરી” જણાવે છે કે બાળકના પેટમાં ચુંક આવતી હોય અથવાતો આંતરડાંમાં વાયુ ભરાઈને આકરો થયો હોય કે છાતીમાં કફનો જમાવ થયો હોય તો આ ઈળને પાણી સાથે ધસીને જો પેટનું દરદ હોય તો પેટ ઉપર અને છાતીનું દરદ હોય તો છાતી ઉપર ચોપડવામાં આવે છે, તેમજ બાળકની ઉમરના પ્રમાણમાં ચાર, આઠ ઘડિ બાર જેટલું આદાના રસ સાથે ધસીને પાવામાં પણ આવે છે.

આધુનિક સમયના બે વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ ઉપર મુજબ તેનો જો ઉપયોગ બતાવ્યો છે તે ઉપરાંત પ્રાચીન અર્વાચીન વૈદ્યોને તેના ખીજા કેટલાએક જિતમ ગુણો પણ અનુભવમાં આવેલા છે. અને તેથી બંગસેન નામના પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન વૈદ્ય જણાવે છે કે:—

हिज्जलस्य फलं घृष्ट्वा पानीये नित्यं मंजनम् ॥

चक्षुः स्नाय प्रशान्त्यर्थं कार्यमेतन्पट्टावचम् ॥

જેની આંખોમાંથી હમેશાં દિવસ રાત પાણી આપી કરવું હોય

તેણે સમુદ્ર ફળને ચોખ્ખા પાણી સાથે ધસીને આંખમાં આંજન કરવાથી પાણી બેઠું બંધ થાય છે. આ દરદને નાપુદ કરવાને માટે આ ખરેખર મહોપધ છે.

આ ઉપરાંત અમને જે કંઈ આ ઔપધ વિષે અનુભવ આવ્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

આધારીશી ઉપર—સમુદ્ર ફળને બકરીના મૂત્ર સાથે ધસીને સુંઘાડવાથી શિરો વિરેચન થાય છે, અર્થાત્ નાસિકાદ્વારા માથામાંથી પુષ્કળ રક્ત નીકળી જાય છે અને આધારીશી મટી જાય છે.

સન્નિપાત ઉપર—સમુદ્ર ફળને પાણી સાથે ધસીને આંખમાં આંજવાથી સન્નિપાતની બેમાની, બકરા, બ્રમ, તંદ્રા વિગેરે દુર થાય છે.

બૂ ૧ વાયુ ઉપર—સમુદ્ર ફળ અને હિંગને લસણ તથા તુળસીના રસ સાથે ધસીને આંખમાં આંજવાથી વાઈ અને હિસ્ટિસિયાનો વેગ તેમજ વાયુના લીધે આવેલી શ્લેષ્મતા વિગેરે ભૂત વળગાડની માફક થતાં લક્ષણો દુર થાય છે.

સર્પદંશ અને ધંતુરાના વિષ ઉપર—સમુદ્ર ફળને લસણના રસમાં ધસીને આંખમાં આંજવાથી સાપનું અને ગૌમૂત્રમાં ધસીને પાવાથી ધંતુરાનું ઝેર દુર થાય છે. ખીજના ચૂર્ણનું માપ મોટાં મનુષ્ય માટે દસ, બાર ધર્મીબાર જેટલું સમજવું.

આ સિવાય તેમાં ખીજ પણ અનેક ગુણો રજાની વાતો જડી-બુદીઓ જાણનારાઓના મુખથી સાંભળવામાં આવેલી છે. પરંતુ

તેના અનુભવ લેઈ ખાત્રી કરેલી નહિ હોવાથી અત્રે લખવામાં આવતી નથી.

હરડે.

સં. હરીતકી, અમયા, પથ્યા, કાયસ્થા, અમૃતા. હિં. હર્ડ, હર્ડ. મ. હર્તકી, બં. હરીતકી, તૈ. કરકવાપ, ફા. હલીલેહધ કા-
બુલી હં. Myrobalons લા. Terminalia chebula.

વિવરણ—હરડેનાં ઝાડો ગિત્તર હિન્દુસ્થાન, બંગાળા, અફઘેશ, સીસેન, મલાયા, વિગેરેમાં પુષ્કળ થાય છે. મુંબઈ ઇલાકામાં કોકચુના ઘાટો, ખાનદેશ, કાનડાના ઘાટ અને સાત પુડાના ગિયા પ્રદેશમાં તે બહુ થાય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં તે તે તમામ જંગલોમાં જ્યાં જોઈએ ત્યાં મળી આવે છે. કાઠિયાવાડમાં ગીરનાર અને બરડા પર્વતમાં પણ છુટા છવાયાં ઝાડો જોવામાં આવે છે. એ વૃક્ષનાં પાંદડાં અરડૂસીને મળતાં હોઈ તેનાં ફળો કે જે હર-
ડેના નામથી ઓળખાય છે તે બ્યાપારની વસ્તુ હોવાથી સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ હોઈ છેક નાનાં ગામડાંમાં પણ વેચાતાં મળી શકે છે.

હરડેની કેટલીએક જાતો થાય છે અને તેથી પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યોએ તેના જુદા જુદા ગુણો અને લક્ષણો ઉપરથી મુખ્ય સાત જોદો પાડ્યા છે અને તેઓને વિજ્યા, રેહિણી, પૂતના, અમૃતા, અ-
મયા, જીવંતી અને ચેતકી એવાં નામો આપ્યાં છે. તેમાં જે હરડેનો તુલ્યકા જેવો આકાર હોય તે “વિજ્યા” કહેવાય છે, ગોળ હોય

તેને “શહિદી કહે છે, જે કદમાં નાટી છતાં અંદર મોટા ઠણીઆ-વાળી હોય તે પૂતના કહેવાય છે, જેની અંદર ઠણીઆનો ભાગ સૂક્ષ્મ હોય ગર્ભનો ભાગ વધારે હોય છે તેને અમૃતા કહે છે, જેના ઉપર પાચ રેખાઓ હોય તેનું નામ “અમયા” છે, સોનાના જેવા પીળા રંગની જે હરડે હોય તે “જીવંતી” ના નામથી ઓળખાય છે, અને જેના ઉપર ત્રણ રેખાઓ હોય તેને “ચેતકી” કહેવામાં આવે છે વળી આ ચેતકી હરડેની સફેદ અને કાળી એવી બે જાતો માં-નવામાં આવી છે અને તેમાં સફેદ જાતિ છ આગળ લંબાઈની અને કાળી એક આગળની હોય છે. વળી આ જાતની હરડે એટલી બધી રચક મનાય છે કે તેને ખાધા સિવાય માત્ર હાથમાં ઝાડી રાખવાથી મુંઝવાથી, જેવાથી કે તેના ઝાડ નીચે જવાથી પણ દસ્ત થવા લાગે છે. આ જાતની હરડે માત્ર હિમાલયમાં જ જિત્પન્ન થાય છે.

હરડેની આમ સાત જાતિઓ માની તે દરેક જાતિમાં અમુક અમુક ખાસ ગુણો રહેલા છે એવું પ્રાચીન વૈદ્યોએ જણાવ્યા બાદ છેવટે એમ જણાવ્યું છે કે, દરેક જાતના ઔષધોની બતાવટમાં “વિજ્યા” નામની હરડે કે જે તુંબડાના આકારની થાય છે તેનોજ ઉપયોગ કરવો વધારે ઊચિત છે, કેમકે એ જાત સર્વે રોગોને દુર કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને વળી દરેક રથજે જિત્પન્ન થતી હોવાથી સહેલાઈથી મળી શકે છે.

હાલમાં ગ્રાધીઓના ત્યાં જે હરડે વેચાય છે તે ઘણું કરીને આ વિજ્યાજાતિનીજ હરડે છે એમ તેના તુંબડી જેવા લંબગોળ આકાર ઉપરથી જણાય છે. વળી ખ્રીશ્ટ એક જાતિ કે જે “હીમજ”

ના નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ તે પણ હરડેનાંજ અપકવ
ફળો છે એમ તેના ગુણો અને આકૃતિ ઉપરથી જણાય છે, અને તેથી
વિરેચન દવાઓની બનાવટોમાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ગુણુ ધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન ગ્રંથકારો જણાવે છે કે:—
જો કે હરડેમાં માત્ર ખારા રસ સિવાયના બાકી બધા પાંચે રસો
રહેલા છે, તોપણ તેમાં વિશેષ ભાગે તુરો રસ રહેલો છે, અને તે
પચતી વખતે મીઠો રસ જિત્પન્ન થાય છે. વળી તે સુકી અને ગરમ
હોવા ઉપરાંત જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી, બુદ્ધિને વધારનારી, દસ્તને
જિતારનારી, વીર્યને જિત્પન્ન કરનારી, દૃષ્ટિના તેજને વધારનારી, દુર્બળ
શરીરને પુષ્ટ કરનારી, પચવામાં હલકી, અને રસાયન ગુણુવાળી છે,
જેથી આમળાંના વિષયમાં જણાવ્યા મુજબ રસાયન રીતે તેનો ઉપ-
યોગ કરવાથી શરીરની અંદર એકઠાં થયેલાં અનાયુષ્ય એટલે વિન-
તિષ તત્ત્વો દુર થઈ તેના બદલે દીર્ઘ જીવનને અનુકૂળ તત્ત્વો વધે છે
તેથી ગમે તેવા જુના થયેલા હઠીલા રોગો તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા દુર
થઈ પુર્ણ તનદુરસ્તીયુક્ત દીર્ઘ જીવન પ્રાપ્ત થાય છે.

રસાયન વિધિથી સેવન કરવામાં આવેલી હરડે આલું દીવ્યશળ
આપે તેમાં તો કંઈ આશ્ચર્ય નથી, પરંતુ સાધારણ વિધિથી એટલે
ખીજાં ઔષધોની માફક સેવન કરવામાં આવેલી હરડેનું ફળ પણ
કંઈ જેવું તેવું નથી. કેમકે હરડેના સેવનથી તેના ગુણની અસર વિ-
દેશી ઔષધોની માફક માત્ર શરીરનાં કોઈ અમુક એક ખાસ અવયવ
ઉપર થતી નથી, પરંતુ હૃદય, ફેફસાં, હોજરી, આંતરડાં, લીવર,
બરોળ અને મગ, મૂત્રની ઇન્દ્રિયો એ બધાં ઉપર એક સરખી થાય

છે. અને તેથી એના સેવનથી ખાંસી, અને દમ જેવા ફેશ્સાના વ્યાધિઓ, સંગ્રહણી, અર્શ, ઝાડો, મરડો, ખંધકોશ, ગોળો, આફરો અજીર્ણ, કૃમિ, ઉલટી, ચુંક, શળ, વિગેરે હોજરી, આંતરડાં અને મળાશયના વ્યાધિઓ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ જેવાં મૂત્ર માર્ગનાં દરદો, હાર્ટીડીઝીઝ, અમુઝણ વિગેરે હૃદયનાં દરદો, કમળો, યકૃતનો વધારો વિગેરે લીવરનાં દરદો, બરોળનો વધારો, કોઢ, વ્રણ, ખરબ વિગેરે રક્તની અશુદ્ધતાનાં કૃમિજન્ય દરદો, તેમજ પાંડુરોગ, સોળ, જળોદર, નળગાઈ, વિષમજનવર વિગેરે આખા શરીર સાથે સમંધ ધરાવતાં દરદો પણ દુર થાય છે. હરડેમાં મીઠો તથા ખાટો રસ રહેલો છે તેથી ધીની સાથે બક્ષણ કરેલી હરડે વાયુનાં દરદોને દુર કરે છે, તુરો રસ રહેલો છે તેથી સાકરની સાથે ખાવાથી પીત્તને જીતે છે અને તીખો રસ રહેલો છે જેથી સિંધાલુણની સાથે વાપરવાથી કફને નાબુદ કરે છે. વળી ભોજનની સાથે બક્ષણ કરેલી હરડે બુદ્ધિ તથા બળને વધારે છે, ઇન્દ્રિયોને નિર્મળ કરે છે, વાયુ, પીત્ત અને કફનો નાશ કરે છે તેમજ શરીરમાં સંચિત થઈ રહેલાં વિગ્નતિથ તત્ત્વોને ઝાડા, પેશાબ મારફતે બહાર કાઢી નાંખે છે. તેમજ ભોજનના પછી બક્ષણ કરવામાં આવેલી હરડે પણ અન્ન પાણીના દોષને તથા વાયુ, પીત્ત અને કફથી થએલા દોષોને દુર કરે છે, અને તેથી તેને ગમે તે સમયે નિર્ભયતાથી લેઈ શકાય છે, એ ઉપરથીજ સંસ્કૃતમાં કેટલાએક કહેવતરૂપ શ્લોકો છે કે:-

શુક્તેપથ્યાઽશુક્તે પથ્યા શુક્તા શુક્તે પથ્યાપથ્યા ॥

જીર્ણેપથ્યાઽજીર્ણેપથ્યા જીર્ણાંજીર્ણે પથ્યાપથ્યા ॥

ભોજન કર્યા પછી કિંવા કરતા પહેલાં એ બન્નેમાંથી ગમે તે સમયમાં ખાધેલી હરડે પથ્ય એટલે માફકજ આવે છે. ખોરાક ખાતી વખતે તેમજ ખોરાક નહિ લેવાના સમયમાં પણ તે માફકજ છે. વળી ખોરાક જીરું થઇ પચી ગયો હોય કિંવા અજીરું થયું હોય તેવા સમયમાં પણ પથ્યા એટલે હરડે પથ્યા એટલે માફકજ આવે છે.

હરીતકી મનુષ્યાણાં માતેચહિતકારિણી

કદાચિત્કુપ્યતે માતા નોદરસ્યા હરીતકી ॥

હરડે મનુષ્યોને માતાની સમાન હિત કરવાવાળી છે, વળી માતા કોઇ વખતે ક્રોધાયમાન પણ થાય છે, પરંતુ પેટમાં ગયેલી હરડે તો કદીપણ ક્રોધાયમાન થતી નથીજ. હરડેમાં આવા સારા ગુણો હોઇ વળી તે બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ એ દરેકને એક સરખી રીતે માફક આવે છે; અને તેથી કહેવાય છે કે: “ यस्य माता गृहेनास्ति तस्य माता हरीतकी ” જેનું રક્ષણ કરનારી માતા ઘરમાં હયાત ન હોય તેની માતા હરડે સમજવી. હરડેના સેવનથી શરૂઆતમાં દસ્ત થવા લાગી તેની મારફતે શરીરમાં એકઠો થયેલો અકુદરતી કચરો બહાર નીકળી જાય છે, પરંતુ સંધળાં વિજાતિય તત્ત્વો દુર થયા બાદ એ રીતે દસ્તો થવાનું કાર્ય આપો આપ બંધ પડે છે અને વળી જઠરાગ્નિ એવો પ્રબળ થાય છે કે સંપ્રહણી કિંવા અજીરુંના દરદના લીધે થતા અનિયમિત જાડાઓ પણ નિયમમાં આવે છે. પૃથ્વી ઉપર જેટલી જાતનાં ફળો થાય છે તેઓ પૈકી કોઇ પણ જાતનું વૃક્ષાન ન કરતાં હમેશાં હિતજ કરે એવાં માત્ર ત્રણજ ફળો આર્થ વૈદ્યોએ માનેલાં છે, આ ફળો પૈકી એકનું નામ હરડે, બીજાનું નામ બહેણ

અને ત્રીજાનું નામ આમળાં હોય તેઓ એક જીજ્ઞાસી સાથે વારં-વાર ઉપયોગમાં લેવાય છે, જેથી તેઓના એકત્ર સમુદાયને “ત્રિજ્ઞા” એવું સાંકેતિક નામ પણ આપવામાં આવેલું છે.

પ્રાચીન વૈદ્યોએ આ ત્રિજ્ઞાનો અગર તો તેઓ પૈકીની દરેક સ્વતંત્ર ચીજનો જુદી જુદી રીતેથી લગભગ દરેક જાતના વ્યાધિઓ ઉપર ઉપયોગ કરેલો છે. અને તેમાં પણ સહુ કરતાં ખાસ હરડેનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં દૃષ્ટિએ આવે છે. આધુનિક સમયમાં એટલે હાલના વખતમાં પણ જો યોગ્ય વિધિથી હરડેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તો દમ, ખાશી, પ્રમેહ, નેત્રરોગ, અર્શ, કોઠ, સોજા, ઉદર રોગ, કૃમિ, સ્વરભેદ, બંધકોશ, વિષમજ્વર, ગોળો, આશરો, ઉલટી, હેઝડી, કમળો, શ્વળ, બરોળ, સંગ્રહણી વિગેરે અનેક દરદો સંપૂર્ણ રીતે નાશુદ થાય છે.

કેટલાએક વૈદ્યો માને છે કે આવીને ખાધેલી હરડે જઠરાગ્નિ વધારવામાં વિશેષ મદદ કરેછે, વાટીને લેવાથી દસ્ત ઉતારવામાં વિશેષ ઉપયોગી થાય છે, બાકીને સેવવાથી સંગ્રહણી વિગેરેના ઝાડાને બંધ કરે છે અને ધીમાં તળીને ખાવાથી ત્રણે દોષોને મટાડે છે, અને તેથી જુદાં જુદાં કાર્યોને માટે તેનું ચૂર્ણ, પાક, મુરખા, અવગ્રેહ વિગેરે જુદી જુદી બનાવટો પણ ઉપસ્થિત થઈ છે.

હરડેની વિભા, ચેતકી, પુતના વિગેરે જુદી જુદી જાતો મેળવવાને માટે આજકાલના વૈદ્યો પ્રયત્ન કરતા હોય એમ જણાતું નથી, ગમે તે જાતની હરડે હાથમાં આવે પરંતુ તે જો નવિન, ચીકણી, મજબુત, ગોળ, વજનમાં ભારે એટલે પાણીમાં નાખવાથી

કૃષી જાય તેવી અને આશરે જે રૂઠ્ઠા બાર વજનની હોય તો તે
ગિતમ છે એવું માને છે.

માત્ર આર્ય વૈદ્યોજ નહિ પરંતુ યુનાની હકીમો તેમજ યુરોપી-
અન ગ્રંથકારો પણ આ દવામાં વિવિધ જાતના ગુણો રહેલા છે
એમ માને છે. આર્ય લોકો કહે છે કે—ધરની સંભાળ રાખવામાં
જેવી રીતે ઓરત કામ કરે છે તેવીજ રીતે હરડે પણ પેટ સાફ
રાખવાનું કાર્ય બજાવે છે. ફારમાકોગ્રાફીઆ ઈંડીકાના ગ્રંથકારો
કહે છે કે મરડો અને અતિસારના વ્યાધિઓ મટાડવામાં આ ઔષધ
અત્યંત ઉપયોગી માલમ પડ્યું છે, અને તેથી બહુ અજાણ્ય થવા
જેવું છે કે આ નામાંકિત અને કીંમતી ઔષધને યુરોપીઅન વૈદ્યોએ
પોતાની પ્રેક્ટીસમાંથી શા માટે છોડી દીધું હશે ?

આ ઔષધિના ઉપયોગીપણાને લેખને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેની
જે જે બનાવટો નિર્માણ કરી છે તે એટલી બધી છે કે જે તે
દરેકનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ ગિતપન્ન થાય,
અને તેથી આ સ્થળે માત્ર, થોડી એક અત્યંત ઉપયોગી બનાવટો
આપીનેજ આપણે સંતોષ માનીશું.

૧-રૂઠ્ઠા હરીતકી રસાયન—સારી ઊંચી જાતની અને વજન-
માં લગભગ જે તોલા થાય તેવી હરડે લેખને તેમાંથી ઈળીઆ કાઢી
નાંખીને શિલિક રહેલા દળને ખાંડી ચૂર્ણ કરીને એક મજબુત ખુચ-
વાળી કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ પ્રકૃતિને
મારફ આવે તેટલું એટલે ગથી ગા તોલા જેટલું લેખને વર્ષારૂઠ્ઠામાં
થોડાએક સિંધવ સાથે, ચરફ રૂઠ્ઠા એટલે બાદરવા આસોમાં સાકર

સાથે, હેમંત રતુ એટલે કાર્તિક, માગશ્વરમાં સુંઠ સાથે, શીશીર રતુ એટલે પોષ-મહામાં લીંડીપીંપરની બૂકી સાથે, વસંત રતુ એટલે શમળ, ચૈત્રમાં મધ સાથે અને ગ્રીષ્મ રતુ એટલે વૈશાખ, જેઠમાં જુના ગોળ સાથે એ પ્રમાણે બારે માસ ખાવાથી રસાયનના જેવો ગુણ કરે છે અને તેથી તેના સેવનથી અર્ધ, દમ, ખાંસી, તાવ, પાંડુરોગ, દષ્ટિની નબળાઈ, હેડકી, ચામડીનાં દરદો ઝાડો, મરડો, સંયંહણી, ચક્રી, અજીર્ણ, ચુંક, શળ, પ્રમેહ, છાતીની બળત્રા, ખાઠા એડકાર, જીર્ણીજ્વર, વિષમજ્વર, વૃદ્ધાવસ્થાના લીધે આવેલી નબળાઈ વિગેરે દરદો દુર થાયછે. તેમજ એકલી શરદ રતુમાં ખાવાથી પણ મેલેરીઆની ઝેરી હવાથી દર વર્ષે આવતો તાવ, કમળો વિગેરે દરદો દુર થાય છે, વળી આ ઔષધનું હર્મેશાં સેવન કરનાર મનુષ્યના શરીરમાં કોઈ પણ જાતનાં ઝેરી પરમાણુઓનો સંચય ન થતાં દરરોજ મળ માર્ગે નીકળી જાય છે અને તેથી પ્લેગ, ઇન્ડ્યુએન્ઝા, ટુટીયું વિગેરે કોઈપણ જાતનાં ઝાડતાં ચેપી દરદો તેને લાગુ પડી શકતાં નથી એ પણ અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. પ્રાચીન ઋષિઓએ તો દરરોજ બે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવાને લખ્યું છે, પરંતુ આજકાલનાં મનુષ્યો કે જેઓ પૂર્વવત્ બળવાન ન હોતાં માત્ર નામનાંજ મનુષ્યો છે તેઓ એટલું પ્રમાણ જીરવી શકે નહિ એમ ધારીને હાલના સમયને અનુસરતું પ્રમાણ આપવામાં આવ્યું છે, છતાં કોઈને માફક આવે તો વધુ માપ લેવાને પણ હરકત નથી. આ પ્રયોગમાં જે સિંધવ, સાકર, સુંઠ, લીંડીપીંપર વિગેરે ચીજો જામેરવાની છે તે હરડેના ચૂર્ણથી ચોથા ભાગની જામેરવી.

૨. મળ શુદ્ધિનું ચૂર્ણ—હરડે દળ બે ભાગ, મીંઢી આવ-

ળનાં પાંદડાં જે ભાગ, રેવંચી એટલે રૂપાર્ણ ૦૫ ભાગ, કાળા મરી-
આ ૦૫ ભાગ, સુંઠ એક ભાગ, સંચળ ૦૫ ભાગ, અને સીંધાલુણ
એક ભાગ લેઈ સર્વેને સાથે ખાંડીને એ ચૂર્ણ જરૂર હોય ત્યારે રાત્રિના
સમયે ૦૮ તોલા જેટલું ગરમ પાણી સાથે લેવાથી સવારના એકાદ,
જે દસ્ત સાફ આવે છે, વળી આ રેચક દવાની ખાસ ખુખી એ છે
કે જેમ ખીજ રેચક દવાઓ લેવાથી તેઓનો રેચ થયા બાદ પાછી
એકાદ, જે દિવસ સુધી કબજાબતની અસર જણાય છે, તેવી રીતે
આનો રેચ થયા પછી કબજાબત જણાતી નથી.

૩. અલ્પાખંડ--હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોચ, તજ,
તમાલપત્ર, ઇલાયચીના દાંણા, નાગકેસર, અજમો, સુંઠ, કાળાં મરી-
આં, લીંડીપીપર, ધાણા, વરીઆળી, સવા, અને લવિંગ એ દરેક
ચીજ એકે, એક રૂ. ભાર, નસોતરનાં મૂળીયાં ઉપરની છાલ આઠ
રૂ. ભાર, સોનામુખી એટલે મીઠી આવળનાં પાંદડાં આઠ રૂ. ભાર
અને સારી ઊંચી જાતની ઠળીઆ કાઢી નાંખેલી હરડે બત્રીશ રૂ.
ભાર લેઈ સર્વેને બારીક ખાંડી કપડે ચાળેલું ઝીણું ચૂર્ણ બનાવવું.
ત્યારબાદ સાકર ૬૪ રૂ. ભાર લેઈ તેની ઠરી જઈ ચોસલાં પેડે
તેવી ચાસણી બનાવી તેમાં આ ચૂર્ણ, તથા સોળ તોલા ગુલાબનાં
ફુલ, અને તેટલીજ ખીયાં કાઢી નાંખેલી કાળી દ્રાક્ષ નાંખી સર્વેને
સારી પેડે હલાવી એકત્ર કરીને એક બરછીમાં ભરી રાખવું. અને
જરૂર હોય ત્યારે એક તોલા જેટલું ખાઈ ઉપર ગરમ જળ અથવા
દુધ પીવું. જમ્યાબાદ પેટમાં આવતું થળ, ખાટા ઓડકાર, અમ્લ-
પીત્ત, અર્શ અને નળખંધ વાયુના માટે આ એક ઉત્તમ ઔષધ છે,
તેમજ ખીજ પશુ હરકોઈ દરદમાં જે દસ્તની કબજાબત રહેતી હોય

તો ખીનું કોઈ પણ ઔષધ આપવા કરતાં આ ઔષધ આપવાથી ઉત્તમ પ્રકારે મળશુદ્ધિ થાય છે. વળી નાળીએરના પાણી સાથે આ ઔષધનું સેવન કરવાથી ખોરાક લીધા બાદ થતી ઊલટી દુર થાય છે. કોઈપણ જાતની તકલીફ, ચુંક, શળ, પીડ, અરચિ, મોળ, કે બળત્રા ઉત્પન્ન કર્યા સિવાય તેમજ આંતરડાંમાં કોઈપણ જાતની ઇલા કર્યા સિવાય સુખપૂર્વક રીતે મળેના ખુલાસો કરનાર આના જેવું ખીનું કોઈ પણ ઔષધ ઉત્તમ નથી.

૪. અમૃત હરીતકી—સારી જાંચી જાતની હરડે એકસો લેખ તેઓને ગાયત્રી છાશ સાથે ઉકાળતાં જ્યારે સારી રીતે બકાઈ જાય ત્યારે છાશમાંથી વીંછી લેઈ તે દરેક હરડેનું માથું કાપીને તેમાંથી ઠળીઆ કાઢી નાંખવા અને ત્યારપછી લીંડીપીંપર, મરીઆં, સુંક, તજ, ચિત્રાનાં મૂળ, ચવક, સિંધાલુલુ, સંચળ, કાયલુલુ, ખીડલુલુ સમુદ્રનું મીઠું, અજમો, અજમોદ, જવખાર, સાજખાર, ટંકલુ, શેકેલી હીંગ અને લવિંગ એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર તોલા લેઈ ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી ત્રણ દિવસ સુધી ખાટાં લીંચુના રસમાં તે ચૂર્ણને બીજવી રાખીને પછી તે ઠળીઆ કાઢી નાંખેલી હરડોમાં ભરવું, અને પછી તે હરડેને તાપે મુકીને બરાબર રીતે સુકાવા દેઈ એક ખાટલી-માં ભરી રાખવી. દરરોજ સવારના આ હરડોમાંથી એક લેઈને ખાવાથી અજીર્ણ અને મંદાગ્નિનાં વિવિધ જાતનાં દરદો દુર થાય છે, જઠરાગ્નિ અત્યંત પ્રબળ થાય છે, તેમજ પરદેશનું પાણી લાગવાથી થયેલી બિમારી પણ ટળી જાય છે. વળી કોલેરાના સમયમાં દરરોજ એક હરડેનું સેવન કરવામાં આવે તો તેના ઉપદ્રવ લાગુ પડતો નથી.

૫. અમરિતિ હરીતકી—ખીલીનું મૂળ, અરણ્ડનું મૂળ, અર-

હસાનું મૂળ, પાડળ કે કાંકરનું મૂળ, શીવલુનું મૂળ, ઉભી ભોંયરીંગણી-
નું મૂળ, બેઠીભોંયરીંગણીનું મૂળ, શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, ગોખરનું મૂળ,
કોચનું મૂળ, શંખાવળી, પડકચુરો, કાંસકીનાં મૂળ, ગજપીંપર, ભારંગ્ર,
ઉપલેટ, અધેડાનું મૂળ, પીંપળામૂળ, ચિત્રકમૂળ એ દરેક ચીજ આઠ,
આઠ તોલા લેધ ખાંડી ખોખરી કરી બત્રીશ શેર પાણીમાં નાંખવી
અને તે પાણીમાં ૨૫૬ તોલા જવ તથા જાંચી જાતની એકસો હર-
ડેની એક ઝીણા કપડામાં ઢોલી પોટલી બાંધીને મુકવી. આ પાણીને
ઉકાળતાં જ્યારે ચોથા ભાગનું એટલે આઠ શેર પાણી બાકી રહે
ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું અને હરડેને ફેલી ઠળીઆ દુર કરતાં જે
ગર્ભ નીકળે તે તથા જવને એક કપડામાં નાંખી છીણી લેધ તેમાંથી
જે કુચા નીકળે તે નાંખી દેવા. આ પ્રમાણે નીકળેલા જવ તથા હર-
ડેના ગર્ભને સોળ તોલા ધી કે તલના તેલ સાથે, શેડી લેવો અને
ત્યાર પછી જે ઉકાળાનું પાણી નીકળ્યું હોય તેમાં જુનો ગોળ ચા-
રસો તોલા અને ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલો ગર્ભ નાંખીને મંદાગ્નિ-
થી પકાવતાં જ્યારે શીરા જેવો અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે નીચે
ઉતારી તેમાં સોળ તોલા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ, તથા તજ, તમાલપત્ર,
ધલાયચી અને નાગકેસર એ દરેકનું ચૂર્ણ એક, એક તોલો નાંખી
સારી પેટે હલાવીને મેળવી દેવું. તેમજ જ્યારે તે બરોબર રીતે ઠંડુ
થાય ત્યારે તેમાં સોળ તોલા જુનું મધ ઉમેરવું. આ અવલેહ
પહેલવહેલો અગસ્ત્ય ઋષિએ બનાવ્યો હતો, જેથી તે તેઓના નામ-
થી પ્રસિદ્ધ છે. દરરોજ સવાર, સાંજ એકથી ચાર તોલા જેટલો આ
અવલેહ ખાવામાં આવે તો ખાંસી, દમ, કાચ, હેડકી, હૃદય રોગ,
પાંડુ, સંઘહણી, જઠરાગ્નિની મંદતા વિગેરેમાં અત્યંત પ્રાયદો કરે છે.

વૃદ્ધ જીવન--વિદારીકંઠ, હબીરીંગણીનાં મૂળ, બોંયરીંગણી
 પ્રષ્ઠિપર્ણી (તે ન મળે તો બોંયરીંગણી લેવી), ગોખરનાં મૂળ, ખી-
 લીનાં મૂળ, અરણીનાં મૂળ, અરકુસાનાં મૂળ, શીવણનાં મૂળ (તે ન
 મળે તો દ્રાક્ષ લેવી) પાડળ કે કાંકયનાં મૂળ, સારોડીનાં મૂળ કાંસ-
 કીનાં મુળ, એરંડ મુળ, મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી (આ બે ન મળે તો
 જેઠીમધનાં મુળ લેવાં), જીરક, ઝવમ, (આ બે ન મળે તો તેઓ-
 ના બદલે ગજો અને વાંસકપુર લેવાં) મેંદા, (આને બદલે આસંધ
 લેવી) ડોડીનાં મુળ, શતાવરીનાં મુળ, મુજ, રામ, કાસ, શેરડી
 તથા ડાંગરનાં મુળ એ દરેક ચીજ આઠ, આઠ રૂ. ભાર, સારી જિંચી
 જાતની હરડે એક હજાર અને આમળાં ત્રણહજાર, લેઈ તે બધાંતું
 જે વજન થાય તેથી દશગણા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે દશમા
 ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી પાણીને કપડાવડે ગળી લેવું,
 અને હરડે તથા આમળાંમાંથી ઇળીઆ કાઢી નાંખી ગર્ભને કપડાવડે
 છીણી લેતાં તેમાંથી જે રેસા તથા કુચા નીકળે તે નાંખી દેવા અને
 નીકળેલા ગર્ભને ૫૧૨ તોલા તેલ અને ૭૬૮ તોલા ધી સાથે શેડી
 લેવો. પછી ઉકાળાના ગળી લીધેલા પાણીમાં ૪૪૦૦ તોલા સાકર
 અને આ શેકેલો ગર્ભ નાંખીને મંદાગ્નિથી પકાવતાં જ્યારે શીરાની
 માફક પાક તૈયાર થઈ ધી અને તેલ છુટું પડે ત્યારે ઉતારી લેઈ
 તેમાં આહ્લી, લીંડીપીંપર, શંખાવળી, મોથ, નાગરમોથ, વાવડીંગ,
 ચંદન, અગર, જેઠીમધ, હળદર, મોડાવળ, નાગફેસર, ઇલાયચી અને
 તજ એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર તોલા લેઈને કરેલું ચૂર્ણ ઊમેરવું
 અને જ્યારે તે સારી પેઠે ઠંડુ થાય ત્યારબાદ એટલે ખીજ દિવસે
 તેમાં ૬૪૦ તોલા જીનું મધ મેળવવું. દરરોજ જૂખને ન રોકે એટલું

આ ઔષધ લેવું. એટલે પ્રથમ એકાદ, બે રા. ભારથી શરૂ કરીને જેમ જેમ માથક આવતું જાય તેમ તેમ પ્રમાણ વધારીને આઠ દશ તોલા સુધી વધવું, અને ઔષધ સારીપેડે પચી જાય ત્યારે તેના ઉપર કેવળ મીઠા મેળા સાઠી ચોખા અને દુધનું જ ભોજન લેવું.

આ ઔષધ પહેલ વહેલું જાણાએ બનાવ્યું હતું જેથી તે “બ્રાહ્મ રસાયન” ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વૈષ્ણવસ અને વાલખિલ્ય વિગેરે ઋષિઓ એના સેવનથી અમિત આયુષ્યવાળા થયા હતા. વળી તેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાંથી મુક્ત થઈ નવયુવાન બન્યા હતા. તંદ્રા અને કલાન્તિથી રહિત થઈ નિરોગી બન્યા હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ આ ઔષધનું કુટી પ્રાવેશિક રસાયન વિધિ કે જે આ પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં આમળાંના પ્રકરણમાં બતાવવામાં આવી છે તે રીતે સેવન કરવાથી જિત્તમ બળ, બુદ્ધિ અને સ્મરણ શક્તિથી યુક્ત થઈ ચિરકાલ પર્યંત જ્ઞાનચર્ચને ધારણ કરી તપ કરવાને શક્તિવાન થયા હતા, અને તેથી દીર્ઘ આયુષ્ય, તરુણાવસ્થા અને જિત્તમ બળ, બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની જેની ઇચ્છા હોય તે આ ઔષધનું સેવન કરે.

ચરક સંહિતા.

જો રસાયન વિધિથી આ પ્રયોગનું સેવન કરવામાં આવે તો તે શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે યથાર્થ ગુણ કરે એમાં તો કંઈ પણ સંશય નથી, પરંતુ કેવળ એક ઔષધ તરીકે એનું સેવન કરવાથી પણ તેના ધણા અજગ્ન ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે. આ પ્રયોગમાં મૂખ્ય ભાગ હરકે તથા આમળાંનો સમાવેલો છે, અને તે બન્ને યીજને શરીરની અંદર એકઠા થયેલાં રોગોત્પાદક તત્ત્વોને દૂર કરી દીર્ઘ જી-

વનને અનુકુળ તરુવાને વધારનારી છે. વળી હરડે વાયુ, પિત્ત, અને કફનું અનુભોમન કરે છે અર્થાત્ તેઓને યથાર્થગતિમાં મુકે છે. આ દોષો એટલે વાયુ, પિત્ત કે કફની ગતિ પ્રતિકુળ થાય ત્યારેજ રોગ થાય છે, પરંતુ એમ વિપરીત થયેલા દોષોને હરડે અનુકુળ સ્થિતિમાં લાવે છે જેથી તેના સેવનથી દરેક દરદો દુર થાય તેમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી !

હરડે સર્વે રોગોને શાન્ત કરે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ તે યાનેન્દ્રિયોને પણ બળવાન બનાવે છે, કાઢને કાઢી નાંખે છે, ક્ષયનો ક્ષય કરે છે, અગ્નિને દીપન કરે છે, ખોરાકને પાચન કરે છે, આંતરડાંમાં રહેતા પવનને અળગો કરે છે, રૂધિરને શુદ્ધ કરે છે, જેથી તેના સેવનથી ઉદાવર્ત બંધ કોષ, પાંડુ, ગુલ્મ, અને અર્થના વિકારોનો વિનાશ થાય છે એ ખાસ અનુભવની વાત છે.

વળી તે સંગ્રહણીનાં દરદો કદો શત્રુ છે, ધણા દિવસનો જીનો એકાંતરીઓ કે ચોથીઓ તાવ પણ હરડેના સેવનથી દુર થાય છે. જીનો મંદાગ્નિ, અતિસાર, મરડો, અશ્ચિ વિગેરે ઉપર તેની અસર સર્વોત્તમ છે, ખાંસીનાં દરદો માટે તો તેની ખ્યાતિજ છે, અને પ્રમેહ, ગુરદાનો વરમ, આનાહ, આફરો, બરોળ, કમળો, કૃમિ, સોજા, શ્વાસ, નિર્બળતા, જીર્ણીજ્વર, હૃદયરોગ વિગેરે દરદો પણ હરડેથી ટળી જાય છે એ વાત કંઈ આજે નવિન નથી.

જે ગુણ અને જે કામ હરડે કરે છે તેજ ગુણ અને તેજ કામ આંબળાં પણ બળવે છે, તદ્વાવત માત્ર એટલોજ છે કે હરડે ઊષ્ણ-વીર્ય હોવાથી વાયુ અને કફ ઉપર સારી રીતે બંધ બેસતી આવે

છે, ત્યારે આમળાં શીતલીર્ય હોવાથી પિત્તની વિકૃતિને દુર કરવામાં અદ્વીતિય કાર્ય કરે છે, અને તેથી જ્યારે એ બે સાથે મળે છે ત્યારે સમશિતોષ્ણુ એટલે ગમે તેવી પ્રકૃતિમાં માફક આવે એવું એક અ-
શૃતજ ગિત્યન્ન થાય છે, અને તેથી તેના સેવનથી દરેક દરદ તો દુર
જાયજ. પરંતુ અનરામર થવાય તેમાં પણ કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

જો કે આ ઔષધમાં આવા ગિત્યમ ગુણો સમાએલા છે, પરંતુ
તે શરીરના દરેક અવયવો ઉપર ક્રમે ક્રમે પોતાની અસર કરતું જઈ
ધીમે ધીમેજ દાયદો બતાવે છે, અને તેથી ઇચ્છિત ફળની સિદ્ધિના
આટલે તેનું દીર્ઘ કાળ પર્યંત સેવન કરવામાં આવે તોજ ગમે તેવા
હઠીલા દરદને પણ તે દુર કરી શકે છે, પરંતુ અફસોસ! કે હઠહઠતાં
ઝેરા પેટમાં ખાલી સો વર્ષથી થયેલા વ્યાધિને છ કલાકની અંદર દુર
કરવાની જીસાસાવાગા વાયરલેસ ટેલીગ્રાફના જેવા વેગથી દોડતા આ
સાંધલીઆ જમાનામાં દરદીઓ એટલી ધીરજ રાખી શકશે કે કેમ,
તે વિચારવા જેવું છે.

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળનાં અત્યંત લોકપ્રિય પુસ્તકોનું સૂચિપત્ર.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડબાલી ખેડેલાં લઠીલાં દરદો-
ના રામબાણ ઉપાયો. ભાગ ૧ જો, ૨ જો, ૩ જો અને ચોથો
કિંમત દરેક ભાગની કાચા પુંઠાની રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંઠાની
રૂ. ૦-૧૨-૦.

જંગલની જડીબુટ્ટી—પાંચમો ભાગ છપાય છે,
આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગીય સુખો ભોગવવાની વિદ્યા.
કિંમત રૂ. ૦-૧૨-૦.

પશુ ચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો પશુઓના પ્રાણ લે-
નારાં દરદોના અકસીર ઇલાજો. કિંમત રૂ. ૧ ૪-૦.

પ્લેગ અથવા મરકી—અને તેના અતુલ્યસિદ્ધ ઉપાયો.
કિંમત રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંઠાના રૂ. ૦-૧૨-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—અથવા સંપૂર્ણ
સુખ અને શાન્તિ, આનંદ અને આરોગ્ય, દુઃખ અને દરિદ્રતાની
નિવૃત્તિ, તેમજ અલૌકિક સિદ્ધિઓ સાધ્ય કરવાની દિવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત
કરવાની અનેક સરળ ક્રિયાઓ. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦ પાકા પુંઠાના.
રૂ. ૦-૧૨-૦.

અમૂલ્ય રત્નહાર—અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ગૂઢ
સત્ય રહસ્ય સમજાવનારી શાન કથાઓ. રૂ. ૦-૩-૬.

પોસ્ટેજ દરેકનું જુદું સમજવું.

આ પુસ્તકોની ઉત્તમતા માટે પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો તરફથી મળેલા અસંખ્ય અભિપ્રાયોમાંથી માત્ર થોડાએક વાંચી ખાતરી કરો.

ગુજરાત આયુર્વેદિક કાર્મસી અને વૈદ્યકદ્વયતરૂ પેપરના માત્રીક વૈદ્ય પંચાનન જટાશંકર હીલાધર ત્રિવેદી જણાવે છે કે--તમારી તરફથી “ જંગલની જડીબુટ્ટી ” ની ચોપડી મળી છે તે વાંચી હું ખુશી થયો છું. તમે તેમાં જે, જે વનસ્પતિઓનું વર્ણન કર્યું છે તે બેશક ઉપયોગી છે, અને એ જ્ઞાનના શાસુઓએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. તમારો આ પ્રયાસ ઘણોજ રતુતિપાત્ર છે, અને એ પ્રયાસમાં તમે વધારે આગળ વધો અને ફત્તેહમંદ નીવડો એમ હું અર્થુ છું.

“ પશુ ચિકિત્સા ” નામના પુસ્તકમાં ગાય, એંસ, બળદ વગેરે પ્રાણીનાં દરેક જાતનાં દરદો કેવી રીતે થાય છે તેનાં કારણો, દરેક દરદો ઓળખવાનાં લક્ષણો અને તે દરદોને અટકાવવાના અને નાબુદ કરવાના ઉપાયો ઘણીજ સારી શૈલીથી બતાવવામાં આવ્યા છે. આ ગ્રંથ દરેક ઘરમાં રાખવામાં આવે તો પ્રાણીઓને થતાં દરદો ઓળખીને તેનો તુરત ઉપાય થઈ શકે તેમ છે.

“ રોગ અથવા મરુખી ” આ ગ્રંથમાં પ્લેગ થવાનાં કારણો, પ્લેગનાં લક્ષણો અને તેના પ્રકારો અને તેના અતુલવસિદ્ધ ઉપાયો આપવામાં આવેલા છે. આવા દુષ્ટ રોગ પ્રસંગે આ લઘુ પુસ્તકની કીમત થઈ પડે તેમ છે.

દરેક માણસે આ પુસ્તક એકવાર વાંચી આપેલી સચનાઓ
ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

પ્રાચીન-અર્વાચીન મહાત્માની અલૌકિક વિદ્યાઓ-
પ્રથમ ભાગ-વિદ્યદૃષ્ટિ-આ પુસ્તકમાં આત્મચિકિત્સા તથા અલૌ-
કિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયાઓ સર્વંધિ સાઈ વર્ણન છે.

લોકપ્રિય સાક્ષર વૈદ્યરાજ અમૃતલાલ મુંદરજી પઢીયાર
લખે છે કે:—આપનું “જંગલની જડીબુટ્ટી” નામનું પુસ્તક
ઘણુંજ સાઈ છે, તેમાંના પ્રયોગો મને ખૂબજ ગમે છે; અને તેથી
એના ઘણા ભાગો આપની તરફથી બહાર પડે એમ હું ઇચ્છું છું.
કારણ કે એવા અનુભવિક અને વળી સહેજમાં બની શકે તેવા પ્રયો-
ગોથી મરીબ લોકોને ખૂબ લાભ થાય છે અને દેશી વૈદ્યક મૃત સંજ-
વન થાય છે.

“આકાશવાણી” તથા “પશુ ચિકિત્સા” નાં પુસ્તકો
લખવાનો આપનો પ્રયાસ સ્તુતિપાત્ર છે, અને આ રીતે આપ સા-
હિત્ય અને વૈદ્યકની બંન્ને સારી એવા ખખ્ખો છો. તે માટે ધન્યવાદ
આપું છું.

અમદાવાદ કાશ્મીર સ્પીનિંગ એન્ડ વીવિંગ મીલના
એન્જનીયર સાહેબ જણાવે છે કે:—“આકાશવાણી” નામના
પુસ્તકની ભિત્તમતા વર્ણન કરવાની ખારી શક્તિ નથી, તેમ કીમા
સખ્તોની યોજના કરવાથી તેનું પૂર્ણ ગૌરવ અતાવી શકાય તે પશુ

સમજાતું નથી; તેથી લાચાર સ્થિતિથી “પુસ્તક જિતમ છે”
એટલુંજ માત્ર કહી મૌન્ય સ્વિકારવા સિવાય કુટકો નથી.

હરહારથી શ્રી વિશ્વેશ્વરનાંદ સ્વામિ જણાવે છે કે:—
પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—નામનું પુસ્તક
વાંચી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. જે ગુપ્તમાં ગુપ્ત શક્તિની સદાય
તાથી પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ દરેક પ્રકારની અદ્ભુત ચમત્કારિક મહા
સિદ્ધિઓ સાધ્ય કરતા હતા, તે દિવ્યશક્તિ હાલના સમયમાં પણ
પ્રાપ્ત કરવાને માટે આ પુસ્તકમાં એવી તો સરળ ક્રિયાઓ બતાવ
વામાં આવી છે કે જે તેને અનુસરીને અભ્યાસ જારી રાખવામાં
આવે તો આજકાલની અધમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલું મનુષ્યજીવન પણ
થોડાજ સમયમાં દીવ્યતા ધારણ કર્યા સિવાય રહેજ નહિ.

“અમૂલ્ય રત્નહાર” નામના પુસ્તકમાં ધર્મ, કર્મ અને
નીતિ, રીતિનું જે ગુણમાં ગુણ સત્ય રહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે
તેની કિંમત સમસ્ત સૃષ્ટિભરનાં કોષ/પણ પદાર્થવડે આંકી શકાય
તેમ નથી.

સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેના સ્થળે કરવો.

મેનેજર—વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—વાયા-તલોદ. એ. પી. રેલવે.

અમારાં અત્યંત લોકપ્રિય ઔષધો.

સર્વોગજ્ઞોબન—સાતે ધાતુઓને સુધારનારૂં, બળ, બુદ્ધિ, આ
અને આયુષ્યને વધારનારૂં તેમજ કામોદીપન કરનારૂં
તથા મહૌષધ. કિંમત એક રતલના રૂ. ૩-૪-૦ સવા
મદન સંધીપન—ગમે તે કારણથી નયુસક સ્થિતિમાં આવી પ
મનુષ્યો માટે એક આશીર્વાદ સ્વરૂપ અપૂર્વ દીવ્યો
એક ડબીના રૂ. ૨) એ.

અગ્નિ સંધીપન—જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી કિંવા પરદેશનું પાણી
ગવાથી બિતપન્ન થયેલાં પાચનક્રિયાનાં દરદોને નિર્મૂળ કર-
એક ડબીના રૂ. એ.

રાધાકૃષ્ણ વિકાસ—કામોદીપન તથા વીર્યસ્તંભક અસર કરી વિ
મુખનો અત્યંત આનંદ આપનાર અમૂલ્ય ઔષધ—કિંમત
એક ડબીના એ રૂ.

પ્લેગાધિવિનાશિનીચટિકા—પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર
તેમજ લાગુ પડ્યા પછી મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવનાર એક
માત્ર અઠસીર ઉપાય—કિંમત એક ડબીનો રૂ. એક.

બારોંગવર્દનો ગુટિકા—મરઠી, કોલેરા, મેલેરીયા, પૂન્દર્યુગોન્જ
વિગેરેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત રાખનાર મહૌષધ—કિંમત
એક ડબીનો રૂ. ૧) એક.

બાક જીવન—બાળકોનાં તમામ દરદો દુર કરી સારીરને રૂઢ પુષ્ટ
પનાવનારૂં સ્વાદિષ્ટ ચાટણુ—કિંમત અર્ધા રતલના ડબીનો એક રૂ.

દરેક ઔષધનું પોષ્ટ તથા પેકિંગ ખર્ચ જુદું સમજવું.

મેનેજર-વિદ્યાકાળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાયા-તસીદ-એ. પી. રેલવે.

